

**Валентина
Борисенко**

СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ

XX – початку XXI століття

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М.Т. РИЛЬСЬКОГО

ВАЛЕНТИНА БОРИСЕНКО

**СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ
УКРАЇНЦІВ
XX – початку XXI століття**

Київ
Видавництво ІМФЕ
2016

УДК 392(477)"19/20"
ББК 63.5(4УКР)6
Б-82

**Головний редактор
акад. Ганна Скрипник**

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 4 від 19 квітня 2016 р.)*

Рецензенти
д-р іст. наук, проф. Валерій Капелюшний
д-р іст. наук, проф. В'ячеслав Кушнір

Борисенко В.
Б-82 Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття / Валентина
Борисенко ; [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ. – Київ, 2016. –
256 с. + 80 іл.

У монографії на багатому фактичному матеріалі розглянуто структуру й типологію основних сімейних обрядів українців. Простежено динаміку їхніх змін упродовж ХХ ст., показано тенденції розвитку сучасних свят і обрядів у родині, наголошено на виховній та естетичній функціях сімейних обрядів, здійснено аналіз новотворів і звернуто увагу на стійкість окремих етнічних атрибутів у сучасному весіллі, на хрестинах тощо. Книга розрахована на студентів, науковців та широкі коло громадськості, що цікавляться народними традиціями і звичаями.

ISBN 978-966-02-7930-8

© Борисенко В. К., 2016
© Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ	11
2. УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРОДЖЕННЯМ ДИТИНИ	23
2.1. Обряд хрещення та пов'язані з ним народні звичаї.....	31
2.2. Трансформація обрядів соціалізації дитини	43
3. ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ	
3.1. Вечорниці та досвітки в контексті усталених практик соціалізації.....	50
3.2. Народна музика і танці у святковій культурі українців ..	59
4. ШАНУВАННЯ ХЛІБА В УКРАЇНСЬКІЙ РОДИНІ.....	73
5. ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВЕСІЛЛЯ	86
5.1. Передвесільні домовленості, пов'язані з одруженням ...	88
5.2. Посад молодих – кульмінація весілля	113
6. ПРИКЛАДИ ВЕСІЛЛЯ УКРАЇНЦІВ З ПІДЛЯШШЯ, КАРПАТ, ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ	138
6.1. Запис весілля українців з Підляшшя початку ХХ століття.....	141
6.2. Сучасне весілля в Карпатах (м. Рахів на Закарпатті)	196
6.3. Традиції та новації весільного обряду на Вінниччині ...	202
6.4. Опис весілля на Півдні України.....	217
7. ВІДХІД ЛЮДИНИ ЗА МЕЖУ ВІЧНОСТІ	223
8. ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТ ПРАЩУРІВ.....	229
ПІСЛЯМОВА.....	251

ПЕРЕДМОВА

У народному прислів'ї мовиться: «Чоловік тричі дивним буває – коли народжується, одружується і помирає». Одруження є центральним обрядом сімейного циклу, і не випадково саме весілля є розгалуженою системою обрядодій, які повинні привести молоду пару до сімейного життя для продовження людського роду. У тісному зв'язку з одруженням людини постають і звичаї при народженні дитини. Вважалося, що без виконання повноти обрядових сегментів весілля не можна забезпечити щасливе життя подружжя. За збереження традицій весільного обряду, родин, хрестин несла відповідальність уся сільська громада, яка передавала локальні особливості звичаїв і традицій певного регіону наступним поколінням через канали усної інформації, шляхом залучення дітей, підлітків до виконання певних обрядових ролей, а також навчання обрядової поезії, фольклорних текстів привітань тощо. У святій вірі про необхідність шанування тих, хто відійшов за вічну межу, дотримувалися в Україні і звичаїв при похованні та поминанні померлих.

Історично сформовані звичаї й обряди кожного народу є цінною культурною спадщиною, важливим джерелом для вивчення життя і побуту. Традиційна родинна обрядовість і звичаєвість українців дають широке уявлення про моральні, етичні, естетичні погляди народу, його культуру родинного спілкування, поцінування сімейного щастя. Народні звичаї, обряди, етикет, вірування, прикмети, символіка й атрибутика українського весілля, родин, хрестин, поминання померлих безвідмовно і безпомилково століттями працювали на виховання людського в кожній людині, на виховання добра й краси, совісті, працелюбності та духовності.

І коли ми сьогодні спостерігаємо значне погіршення морального клімату у сім'ях, неадекватну поведінку частини молоді у громадських місцях, суцільне засилля нецензурної лексики, неповагу до старших та інші прояви аморальності, то головну причину в сум-

ному зростанні цих та інших негативних явищ у нашому сьогоденні варто вбачати у втраті духовності нації, етнічного коду культури, кореневої системи народного світогляду. Водночас позитивною тенденцією можна вважати спонтанну зацікавленість саме серед молодого покоління народними традиціями, символами, віруваннями. У багатьох регіонах, особливо південно-східних, де витравлення традиційної культури за радянського часу тривало довше і з більшою наполегливістю владних структур, помітний зростаючий інтерес до витоків етнічної культури. Зокрема, на Миколаївщині й Одещині поширилося давнє і водночас осучаснене вірування про те, що наречена обов'язково має сама вишити собі шлюбний рушник, на якому поєднає долю із судженням. Крім того, метою забезпечення щасливого подружнього життя дівчина повинна вишивати його у гарному настрої, з добрими думками, ні з ким не сваритися. Позитивний компонент осучасненого звичаю очевидний.

Загалом в Україні процес відродження традиційної сімейної обрядовості досить відчутний. Проте відразу пожвавили свою діяльність горе-шоумени, які почали нав'язувати населенню міста й села свої сумнівні послуги із застосуванням начебто традиційних весільних звичаїв та інших родинних свят, пов'язаних із днем народження, повноліттям тощо. Однак ці «витівники» жодного уявлення про українські традиції не мають. Саме тому їхні «шоу» направлені на подальшу денаціоналізацію українців. Тому, власне, пропонуване видання слугуватиме поширенню знань із традиційної культури і, можливо, допоможе уникнути елементів безкультур'я на сучасних весіллях, а також сприятиме збереженню правдивих звичаїв та обрядів українців. Сьогодні всі народи світу ретельно дбають про збереження етнічної культурної ідентичності, хоч в умовах глобалізації ця справа є вельми нелегкою. Однак турбуючись про збереження національних цінностей в умовах прискореної глобалізації, відомий французький філософ, історик, антрополог Поль Рікер дуже чітко поставив проблему збереження культур народів світу. Він констатує: «Тріумф споживацької культури, універсально ідентичної й інтегрально анонімної, репрезентуватиме нульовий ступінь культури творчої; це буде скептицизм у планетарному масштабі, абсолютний нігілізм у тріумфі добробуту. І треба признатися, що ця небезпека, як мінімум, дорівнює небезпеці атомного знищення, а може, навіть перевищує її»¹. Що тут можна додати?

¹ Рікер П. Історія та істина. – Київ, 2001. – С. 292.

Проблеми збереження національної ідентичності є спільними як для високоіндустріалізованих європейських народів, так і для тих, що недавно здобули незалежність. Для українців ця проблема є болючішою і гострішою, оскільки компоненти національної культури зазнали значних деформацій під час голоду 1921–1923 років, Голодомору 1932–1933 років та голоду 1946–1947 років, а також репресій в Україні у XX ст. та під шаленим тиском насильницької імперської асимілятивної політики центру.

У монографії використано архівні та літературні джерела, а також власні польові матеріали авторки різних років. Описи традиційних родинних обрядів, зібрані авторкою під час наукових відряджень та експедицій у понад 500 сіл України, відповідно паспортизовані й зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (ф. 14-5, од. зб. 452–454, 471, 473, 474). У монографії, окрім власних польових записів, частково використано ілюстративний матеріал, зібраний студентами історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час етнографічної практики за науковою програмою, розробленою авторкою книги.

Традиційна культура (або як її ще прийнято називати – традиційно-побутова, народна), що охоплює надзвичайно широкий спектр життя суспільства, зазнала суттєвих змін від часу посиленої урбанізації та індустріалізації. У постіндустріальному й постмодерному суспільствах часто вважають, що традиційної культури вже не існує. Однак ця думка є помилковою. Безперечно, українська культура зазнала значних змін, насамперед протягом минулого XX ст. Хоча процеси трансформації культури почалися досить давно. Вони активно тривали, як це можна простежити за писемними джерелами, ще у XVII ст., хоча тоді традиційна культура народу, зазнаючи різноманітних впливів, зберігала свою цілісну структуру, яка проіснувала до початку XX ст. Одні компоненти народної культури, як-от житло, одяг, ремесла, трансформувалися залежно від різних чинників значно швидше, аніж сфера духовної культури. З розповсюдженням фабричних тканин модернізувалися окремі елементи народного одягу, ускладнювалося планування народного житла, розвиток торгівлі сприяв прискоренню ремісничої справи тощо. Святково-обрядова культура значно менше залежала від соціально-економічних чинників.

У народі вважалося, що лише послідовне дотримання всіх елементів обряду принесе бажаний результат, тобто завдяки його здій-

сненню можна сподіватися на щасливе та заможне життя. У розділі сімейно-побутової обрядовості найбільш значимим і розлогим постає весільний обряд, оскільки він пов'язаний з утворенням сім'ї та переходом молодого покоління в інший статус, що забезпечував продовження роду та збереження морально-естетичних, педагогічних засад етносу.

Формування локальної специфіки матеріальної і духовної культури населення Карпат, Прикарпаття, Закарпаття зумовлене історичними, соціально-економічними, географічними та господарськими чинниками. Населення Українських Карпат наприкінці XIX ст. складалося з гуцулів, бойків та лемків, які проживали переважно в гірських районах сучасних Львівщини, Чернівецьчини, Івано-Франківщини та частково Закарпаття. Сьогодні гуцули й бойки проживають на тій самій території, а лемки опинилися переважною більшістю у складі Польщі та Словаччини. Це окреме питання дослідження.

Південно-східні регіони України зазнали втручання міських форм культури значно більше, ніж інші області. Тут помітні впливи і сусідніх етнічних спільнот, зокрема греків Приазов'я, болгар, російських старообрядців. Хоча варто відразу зауважити, що спільне проживання цих етнічних невеликих груп в українському оточенні сприяло запозиченню саме українських особливостей свят, зокрема, це стосується використання рушників, короваю у весіллі тощо. Приміром, у Луганській області в більшості районів, незважаючи на помітне спрощення весільних обрядів, усе-таки досить чітко простежується збереження структури українського традиційного весілля з обов'язковим використанням певних атрибутів (шишок, рушників, хусток) та обрядодійств (зустріч молодих від шлюбу, дарування, купання батьків, забивання кілка, коли останню дочку чи сина одружують тощо).

Традиційне весілля всіх етнографічних зон України досить добре описано в етнографічній літературі, особливо кінця XIX – початку XX ст. Існує також чимало праць, присвячених локальним особливостям весілля, і переконливих доказів на користь загальноукраїнського характеру обряду. Особливості природних умов, господарського життя гірського населення (перегінне скотарство, обробка деревини, домашні промисли), безумовно, позначилися на всіх сферах традиційно-побутової культури. Сусідське спілкування українців-гуцулів з молдавським, румунським населенням, закарпатців – з угорським, словацьким не могло не відбитися на еволюції української традиційної культури, зокрема й весільної обрядовості, народної кулінарії, прикрас та інших елементів святковості.

У регіонах Середньої Наддніпрянщини, Карпат, як і на Поліссі, довше й повніше зберігалася інваріантна основа загальноукраїнського традиційного обряду з досить розвинуеною підструктурою його релігійно-магічної функції². Проте суттєві зміни в обрядовості стали особливо відчутними в другій половині ХХ ст. Тут діяла низка чинників. Учені насамперед виокремлюють прискорену урбанізацію. Однак це найпростіше пояснення. Для динаміки змін величезне значення мала радянська пропаганда на викорінення «пережитків» минулого, до яких найперше зарахували народну обрядовість та посилене атеїстичне виховання, яке нав'язувалося методами залякування, звільнення з роботи тих, хто дотримувався в побуті релігійних обрядів. Під заборону потрапила навіть традиційна кутя на Святвечір: у 1970-х роках у західних областях України студентів відраховували з вишів лише за те, що вони їздили «на кутю» додому. Тепер, коли святкова кутя продається напередодні зимових свят у супермаркетах, у це важко повірити.

Такий елемент весільного обряду, як вінчання, також був заборонений, особливо для комсомольців. Постійне принизливе ставлення до народних звичаїв з боку влади, усілякі заборони руйнували традиційні погляди на шлюбну обрядовість. Відбулася втрата спадкоємності традицій, стався перелом між минулим і сучасним. Процеси у сфері обрядовості – неоднозначні. Вихідці із сіл намагаються швидше долучитися до форм міської культури, щоб позбавитися принизливого найменування «селяк». Тепер це модно називати «європейською традицією». Міські жителі, особливо інтелігенція, навпаки, прагнуть у своєму побуті культивувати народні елементи культури. Відбувається своєрідне перетікання культурних компонентів з одного соціального середовища в інше. Водночас, зрозуміло, окремі сегменти ритуальних дій спрощуються, а деякі губляться зовсім. Помітна ситуативність цього процесу, певні коливання зацікавленості народними традиціями та згасання інтересу до них. За радянського часу неабиякий інтерес до народної культури в 60-х роках ХХ ст. навіть сформував таке явище, як шістдесятництво. Ще в той час ці процеси спостерігали етнографи. Вони передбачали, що творчі групи та інтелігенція і надалі матимуть суттєвий вплив на поширення «фольклоризмів», поступово ставатимуть невід'ємною ознакою культури всіх соціальних груп, у тому числі й сільського

² Детальніше див.: *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. – Київ, 1988. – С. 121–136.

населення³. Це можна простежити і на прикладі української культури. На початку ХХІ ст. російська дослідниця щодо весільного обряду українців на Буковині писала, що трансформація традиції протікає у двох протилежних напрямках. З одного боку, елементи міської традиції проникають у традиційне весілля українців, а з другого – деякі елементи народних звичаїв відображаються навіть на офіційній церемонії вінчання⁴.

Після посиленого «виховання» інтернаціоналізму в 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. простежується помітний спад інтересу до своєї етнічної культурної спадщини. Другим могутнім поштовхом до відродження фольклорно-етнографічних компонентів української культури, який знову йшов від міської інтелігенції, стало здобуття Україною незалежності. Повторилося активне «ходіння в народ» за фольклорною спадщиною, особливо студентів гуманітарних факультетів, музикантів тощо. Однак тепер ужинок знань від зде-націоналізованого народу був скромним. Значно зменшилося коло носіїв давньої фольклорної традиції, здебільшого фіксувалися вже радянські новотвори, які теж скоро відійдуть в історію. Сьогодні зацікавлення народними звичаями не згасає, але паралельно, особливо в західних регіонах України, у зв'язку з міграційним рухом до європейських країн на заробітки, поширюються елементи загально-європейського характеру – подарунки для немовлят, гостина з приводу хрещення, вбрання наречених тощо. Це називається «святкувати по-європейски». Водночас дедалі більше людей вірить у білу і чорну магію.

Уже не одне покоління просто не знає своєї традиційної культури. Помітно, що саме для молоді характерне зацікавлення народною обрядовістю, яке проявляється по-різному. Частина міської молоді, перебуваючи на хрестинах чи весіллі з певним дотриманням традицій, висловлює своє захоплення дуже лаконічно: «кльово» або «класно», але сприймає їх як чужорідний елемент. Серед студентів, творчих молодих людей простежується глибше зацікавлення народними обрядами, фольклором. Вони часто вирушають у мандрівки, де записують від старших людей автентичну фольклорно-етнографічну осно-

³ Арутюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. – Москва, 1979. – С. 58.

⁴ Колосова В. Б. Современная украинская свадьба в локальной традиции // Антропология. Фольклористика. Лингвистика. Сб. ст. – Санкт-Петербург, 2002. – Вып. 2. – С. 53.

ву народин, хрестин, календарних обрядів, весілля. Крім того, вони намагаються застосувати здобуті знання на власних весіллях і гостинах, пропонуючи гостям також і дрес-код – вишиванку. У містах створено чимало фольклорних гуртів. На жаль, це невелика частина молодих людей. Не секрет, що сімейні обряди сьогодні суттєво змінилися, але вчені-етнологи ще не здійснили узагальненого вивчення динаміки цих змін, хоча вони згадуються в дослідженнях традиційного весілля. Зокрема, не можна не процитувати дуже влучного опису картини сьогодення, спостереженої відомим етнологом Георгієм Кожолянком: «Однак, часто перебуваючи в етнографічних експедиціях, спілкуючись з багатьма людьми різного віку, з прикрістю спостерігаю: традиційне весільне дійство в наш час усе більше й більше втрачає свій характер, тривалість у часі, колорит, наповненість символічними діями. Молодь майже не співає весільних пісень, не знає змісту і послідовності обрядодій, ритуали спрощуються, перекирчуються до невпізнанності»⁵. Варто зазначити і про вплив на сучасні сімейні свята засобів масової інформації, особливо телебачення. Організація різноманітних весільних шоу, фестивалів формує певне ставлення як до традицій, так і до новотворів. Опитування свідчать, що молоді люди вже не уявляють собі весілля без усіляких витівок, конкурсів, змагань тощо. Власне, тут виявлена головна причина, яка полягає в тому, чого «молоде покоління не знає». Саме незнання своєї культури породжує байдужість до неї. Ця тенденція характерна для всієї території України. Однак є й локальні відмінності, зокрема в південно-східних регіонах України, оскільки там суттєвий вплив на трансформацію сімейної обрядовості мали такі явища, як посилення урбанізація, активні міграційні процеси, перемішування населення за рахунок вербування з різних областей України, пропаганда лжеінтернаціоналізму. Якби культура розвивалася в сприятливих демократичних умовах, то значно вищою була б духовність і моральність населення, зміни в обрядовості відбувалися б в іншому руслі – у канві традиційної символіки, обрядової пісенної та звичаєвої культури.

Висловлюю сердечну вдячність за допомогу в підборі ілюстративного матеріалу до книги Аллі Дмитренко, Мирославі Жаворонковій, Георгію Кожолянку, Наталі Петровій, Жанні Янковській та студентам Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

⁵ Кожолянок Г. Етнографія Буковини. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 327.

1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

Сімейна обрядовість українців привертала увагу вчених давно. Звичаї при народженні людини, як і в багатьох народів світу, мають давню історію. У комплексі традицій взаємодопомоги, обрядових дій, захисних магічних заходів при появі на світ немовляти переплелися нашарування давніх і пізніших віків. Звичаєвість навколо народин складається з двох етапів: перший стосується заборон і побажань для періоду вагітності жінки, другий – пов'язаний з приєднанням нового члена родини до родинного вогнища і громади.

Учені ще від середини ХІХ ст. активно досліджували побутування звичаїв та обрядів, які здійснювалися при народженні дитини. Це були не лише описи обряду, але й певні узагальнення. Серед багатьох друкованих і рукописних матеріалів варто виокремити праці О. Марковича, П. Іванова, В. Ястребова, Хр. Ящуржинського⁶ та ін. Узагальнений характер мають праці О. Малинки «Родины и крестины. Материал собран в м. Мрин Нежинского уезда» (1898) та М. Сумцова «Культурные переживания» (1889). Науковий інтерес мають дослідження та описи в різних областях України, зокрема Ів. Беньковського, Є. Казимира, В. Кравченка та багатьох інших, які в рукописах зберігаються в архівах як України, так і за її межами.

Новими підходами характеризуються праці учених із цього питання, які працювали наприкінці ХІХ – у 1920–1930-х роках під егідою Наукового Товариства Шевченка (НТШ) та Етнографічної Комісії ВУАН. З цього погляду цінними є здобутки таких відомих

⁶ *Маркович О.* Родины, хрестини, похрестини в с. Петрушівка Борзнянського повіту // Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / упоряд. О. І. Дей. – Київ, 1983; *Іванов П.* Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – Харьков, 1898. – Т. 1; *Ястребов В.* Обрядовое пострижение детей // Киевская старина. – 1895. – Т. 51; *Ящуржинский Хр.* Поверья и обрядности родин и крестин // Киевская старина. – 1893. – № 7–9.

постатей, як С. Верхратський, З. Кузеля, М. Дикарев, А. Онищук, Н. Заглада, П. Шекерик-Доників та багатьох інших.

У другій половині ХХ ст. вчені почали активно застосовувати такі репрезентативні методи, як використання польових досліджень та картографування. Це значно поглибило і збагатило не лише джерельну базу, але й наукові узагальнення з питань генези, семантики низки етнографічних реалій. Ґрунтовною працею є багаторічні дослідження Н. Гаврилюк, що знайшли висвітлення в численних статтях і монографії⁷. На порівняльному матеріалі написана праця із сімейної обрядовості населення Полісся⁸. Родильна обрядовість і локальні елементи її прояву висвітлено в колективних історико-етнографічних монографічних дослідженнях: «Бойківщина» (Київ, 1983), «Ґуцульщина» (Київ, 1987), «Поділля» (Київ, 1994), «Холмщина і Підляшшя» (Київ, 1997) та низці інших праць, присвячених регіональному вивченню культури та побуту.

Життя людини в обрядах і повір'ях з погляду вченого і священнослужителя досить глибоко розглянув у своїй праці відомий громадський діяч І. Огієнко. Його велика заслуга в тому, що він проаналізував дохристиянський культурний пласт вірувань та окремих елементів сімейної обрядовості, зокрема і при народженні людини⁹.

Досить широко розглянуто питання розвитку родильної обрядовості в колективному історико-етнологічному дослідженні «Народна культура українців: життєвий цикл людини»¹⁰. Тут висвітлено питання впливу народної творчості на виховання дітей з перших років життя, використання досвіду народної медицини в забезпеченні здоров'я дітей, ініціації особи через гру тощо.

Заслуговує на увагу нове видання праці Марка Грушевського¹¹. Статті Н. Гаврилюк, Р. Крамар, І. Несен, Є. Гайової, присвячені звичаям при народженні дитини як у загальноукраїнському контексті, так і локаль-

⁷ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – Киев, 1981. – 279 с.

⁸ Борисенко В. К., Кухаренок Т. И., Росинская З. Ф. Семейные обряды и обычаи // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск, 1987. – С. 153–183.

⁹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Вид. 2. – Вінніпег, 1981.

¹⁰ Народна культура українців: життєвий цикл людини. Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура / за ред. М. Гримич. – Київ, 2008.

¹¹ Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ, 2006. – 256 с.

них вимірах на Поділлі, Волині, Мукачівщині, уміщені в навчально-методичному посібнику для вчителів та викладачів народознавства¹².

Окрему монографію присвячено такій важливій постаті, як баба-повитуха. І це не випадково, адже ці безіменні героїні забезпечували розвиток людства. О. Боряк досліджувала історію предмету, на широкому польовому та літературному матеріалі проаналізувала роль баби-бранки в системі традиційної культури українців¹³.

Значенню колискової пісні у формуванні музичної культури нації присвячено спеціальний збірник народних пісень з нотами, який містить теоретичну розвідку, наукові коментарі та реконструкції давнього жанру музичного фольклору, підготовлений А. Іваницьким¹⁴.

Тема дитячого фольклору, звичаєвості при народженні дитини, лікування немовлят та цикл вірувань і замовлянь, питання соціалізації дитини через призму народної родильної обрядовості розглядалися в працях З. Болтарович, Г. Горинь, О. Кісь, С. Гвоздевич, І. Щербак, В. Дмитрієвої, А. Забловського І. Колодюк-Ігнатенко, О. Мандибури, Н. Аксьонової, М. Маєрчик, В. Гребеньової, О. Кондратович та багатьох інших.

Що стосується обряду одруження, то йому надавали чи не найбільшого значення у творенні розгорнутого обрядового дійства під назвою *весілля, свайба, свальба* тощо.

Окремі елементи весільного обряду зафіксовано в літописних джерелах. З них ми довідуємося, що поляни мали шляхетні шлюбні звичаї, давали за нареченою віно, шанобливо ставилися до батьків і родини. Літописець указує також на відмінність звичаїв у різних племен, на різні форми сватання, зокрема, і на звичай викрадати дівчину біля води під час ігрищ. Із джерел відомо, що таке «викрадан-ня», як правило, було за згодою самої дівчини, особливо тоді, коли хтось ставав на заваді шлюбу закоханих.

Ширші відомості про шлюбні звичаї українців XV–XVII ст. містяться в описах іноземних дослідників, мандрівників тощо. Про форми сватання та весільні звичаї знаходимо інформацію в книзі

¹² Українська родина. Родинний і громадський побут. Навч.-методичний посібник / упоряд. Лідія Орел. – Київ, 2000.

¹³ Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – Київ, 2009. – 400 с.

¹⁴ Пісні з родин і хрестин (збірник-реконструкція із теоретичною розвідкою, коментарями, моделями ритмоструктури, показчиками) / упоряд. А. І. Іваницький. – Вінниця, 2013.

французького інженера Г. Л. де Боплана «Описание Украины» (1650). Він зафіксував звичай сватання дівчини до хлопця¹⁵.

Проте давній звичай не знайшов широкого висвітлення в літературі і навіть брався під сумнів окремими дослідниками. Тільки відомий український етнограф, антрополог Федір Вовк (Волков) зацікавився старовинним звичаєм і вдався до пошуків його аналогій в інших народів, передусім слов'янських. Він детально описав подібний звичай під назвою «приставане» у болгар¹⁶.

Лише у XX ст. вчені віднайшли фактологічні підтвердження щодо побутування звичаю сватання дівчини до хлопця в Україні. Зокрема, Олександр Курочкін знайшов такі свідчення в описах українського письменника, етнографа І. Нечуя-Левицького, який за спогадами свого батька писав: «Колись дівчата самі сватались за парубків: кажуть, що дівчина було прийде в хату, де вона назнає собі парубка, покладе хліб на столі і сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитись з господарським сином. Як до неї господар не промовляв і слова, то був знак, що його син не хоче женитись з нею, але кажуть, що люди мали за гріх давати гарбуза дівчині»¹⁷.

Фольклористи також додають зафіксовані в народній поезії відгомони згаданого звичаю:

– На тобі, Марусю, коня вороного,
Відчепись від мене і від сина мого.
– Коня я всідлаю, сяду та й поїду,
За вашого сина таки заміж піду¹⁸.

Вивчення архівного і польового фольклорно-етнографічного матеріалу кінця XIX – початку XX ст. не тільки звужує сумніви щодо існування такого звичаю в минулому в Україні, але й дає ширші уявлення про його побутування в різних регіонах. Зокрема, у Городенківському районі на Івано-Франківщині ще на початку XX ст., приймаючи і частуючи сватів, батько не давав згоди на шлюб дочки,

¹⁵ де Боплан Г. Л. Описание Украины. – Санкт-Петербург, 1832. – С. 69.

¹⁶ Волков Ф. Свадебные обряды в Болгарии // Этнографическое обозрение. – 1895. – № 4 – С. 17.

¹⁷ Курочкін О. В. До історії сватання на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 4. – С. 78.

¹⁸ Дей О. І. Кілька фольклорних свідчень про сватання дівчини до парубка // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 4. – С. 81–83.

а обіцяв прислати дівчину просити нареченого на «слово». Через кілька днів дівчина сама приходила до жениха і, зайшовши до хати, казала: «Просили дедя і неня, і я прошу, щоби-сте були ласкаві нині в вечір прийшли на “слово”»¹⁹. Батьки нареченого зі старостами вирушали до молодої, несучи із собою хліб, курку й горілку. Той факт, що дівчина сама ходила кликати на «слово», свідчить про досить важливе її місце у власному сватанні.

Активна роль нареченої у виборі своєї долі характерна також для окремих районів українського Полісся. Заслуговує на увагу те, що етнографічні й фольклорні джерела, які свідчать про реальне існування цього звичаю, належать, головним чином, до центральних районів Київщини, Полісся, Закарпаття та Волині. Зокрема, у весільних піснях з Волині це простежується досить чітко. Наприклад:

Сама рова викопала,
Сама висипала,
Сама хлопця полюбила,
Сама висватала.

Ой коб в мене такі очі,
Як у того горобця,
То я б собі висватала
Хорошого хлопця²⁰.

Сватання дівчини до хлопця було характерне для певних історичних умов і знайшло відображення в переказах, весільних піснях, легендах тощо. Очевидно, дуже давні форми звичаїв могли відновлюватися в окремі історичні періоди (Козаччина), коли на долю жінок покладалася відповідальність за господарство, виховання дітей, і вона мала всі підстави на право обирати собі чоловіка.

Безумовно, детальна фіксація й певні узагальнення з вивчення весільної обрядовості припадають на ХІХ ст. – період становлення і формування етнології як самостійної галузі науки. Однак перша тематична праця з української весільної обрядовості належить ще до другої половини ХVІІІ ст. Це відомий опис весілля на Слобожанщині 1777 року Григорія Калиновського. Автор подає структуру самого об-

¹⁹ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 28-3, од. зб. 214, арк. 3.

²⁰ *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні... – С. 26.

ряду, до якого включає сватання, запрошення на весілля, почет молодого з весільними чинами, характеризує весільні страви тощо ²¹.

У фольклорних збірниках першої половини XIX ст., зокрема і Михайла Максимовича, зафіксовано й весільні пісні. У праці І. Кулжинського про українське село, його побут, забави молоді також описано весільний обряд ²². Фрагментарні описи та коментарі більше характерні саме для цього періоду. Уже в 30–40-х роках XIX ст. дослідження духовної культури українців набувають наукового значення. Аналіз українського весілля здійснив Й. Лозинський, який 1835 року в м. Перемишлі видав працю «*Ruskoje wesile*». Автор проаналізував окремі обрядові елементи, здійснив спробу пояснити звичаї, зауважив про локальні відмінності в обряді весілля волинян та про спільність основних компонентів.

Середина XIX ст. позначена активізацією уваги до вивчення духовності. На сімейні обряди звертають увагу М. Костомаров, Я. Головацький, Т. Шевченко. У п'єсі «Назар Стодоля» у промові сватів Т. Шевченко використав повністю фольклорний варіант, не втручаючись у текст, що означає розуміння фольклору як важливого джерела з пізнання народного побуту.

Новим кроком у розвитку етнографічної науки стало заснування Російського географічного товариства (РГТ; 1845 р.). Уже в першому його науковому збірнику були вміщені праці про весільні обряди українців на Полтавщині та Волині ²³.

Безперечно, найважливішою подією у вивченні весільної обрядовості стала етнографічна експедиція під керівництвом Павла Чубинського в 70-х роках XIX ст. Були здійснені описи весілля в багатьох

²¹ Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. Сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в украинской дивизии, прапорщиком. В Санкт-Петербурге, печатано при артиллерийском и инженерном шляхетском, кадетском корпусе у содержателя типографии Х. Ф. Клена, 1777. (Передруковано без змін у книзі: Весілля. – Кн. 1. – Київ, 1970. – С. 68–75).

²² Кулжинский И. Малороссийская деревня. – Москва, 1827.

²³ Иваница А. Домашний быт малоросса Полтавской губернии Хорольского уезда // Этнографический сборник. – Санкт-Петербург, 1853. – Вып. 1; Морачевич И. Село Кобыля Волинской губернии Новоград-Волинского уезда // Там же. – С. 294–506.

районах Правобережної України. Сімейні обряди увійшли до окремого тому праць вченого ²⁴.

Під впливом діяльності Південно-Західного відділу РГТ (1873–1876) значно поживалася робота з вивчення духовної культури українців. Було зібрано унікальний матеріал з весільної обрядовості різних регіонів України, який до сьогодні не втратив свого наукового значення. Зокрема, необхідно відзначити детальний аналіз весільного обряду з Тернопільщини, який містить чимало згадок про архаїчні елементи сімейних та громадських звичаїв ²⁵. Не можна не згадати дослідження О. Малинки та П. Литвинової-Бартош, які зібрали й систематизували весільні звичаї на Полтавщині та Чернігівщині ²⁶.

Важливе наукове значення щодо питань історії походження української традиційної весільної обрядовості мають праці відомого вченого, професора Харківського університету Миколи Сумцова: «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (Харьков, 1881), «Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы» (Київ, 1885), «Хлеб в обрядах и песнях» (Харьков, 1885), «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу» (Київ, 1886). Безперечно, М. Сумцов, перебуваючи під впливом міфологічної, а пізніше – міграційної школи у фольклористиці й етнології, часами перебільшував впливи інших народів на формування українських весільних традицій, однак його внесок у дослідження весільного обряду досить вагомий.

До цікавих спостережень і наукових висновків при вивченні весільного українського обряду дійшов дослідник В. Охримович, зокрема у своїй відомій праці про значення весільних пісень як історичного джерела. У ній автор розглянув еволюцію сім'ї, висвітлив провідну роль матері у виконанні всіх шлюбних церемоній, що яскраво відображено й у весільній обрядовій поезії ²⁷. Показово, що працю В. Охримовича високо оцінив М. Грушевський, і використо-

²⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 4.

²⁵ Навроцький В. Весілля в Котузові // Правда. – Львів, 1859. – Ч. 32–39.

²⁶ Малинка А. Малорусское веселье // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 4; Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянци Глухівського повіту у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3.

²⁷ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 4.

вував її при аналізі мотивів обрядової весільної поезії, застосовуючи не вперше соціологічний підхід до аналізу мотивів весільної обрядової пісні²⁸.

Звісно, найґрунтовнішим дослідженням весільної обрядовості українців є праця відомого антрополога, етнолог Федора Вовка «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», яка вперше була надрукована у французькому науковому часопису «L'Anthropologie», перший том якого вийшов 1891 року, а другий – 1892-го. Українською мовою в скороченому варіанті її було видано в Празі 1926 року. В Україні вона побачила світ лише після здобуття незалежності²⁹. Учений, розуміючи важливість вивчення шлюбних обрядів, писав, що зібрані відомості про весільні звичаї ще далеко не вичерпують неабиякого багатства народного життя. Крім того, застосовуючи широкий порівняльний матеріал, він розглядав шлюбні церемонії в Україні з погляду соціології. Проте Ф. Вовк, як пізніше і М. Грушевський, на нашу думку, перебільшував побутування в українців такої форми шлюбу, як умикання. Вона мала швидше символічний характер і не була характерною для українських звичаїв. Адже далі дослідник слушно стверджує, що в Україні дівчина мала право вибору при одруженні.

Із заснуванням Всеукраїнської академії наук (1918) і створенням у 1920-х роках низки етнографічних наукових установ, товариств, комісій розпочався новий рівень дослідження традиційної культури українців. Етнографічною комісією Всеукраїнської академії наук (1921–1933) було розроблено й поширено серед населення радянської України програми для збирання народних звичаїв, прислів'їв, вірувань, сімейної обрядовості, особливо весільної. Комісія створила широку мережу кореспондентів. Загалом було розіслано понад 6 тис. примірників програм. Наприкінці 20-х років ХХ ст. з Етнографічною Комісією співпрацювали понад 10 тис. збирачів-аматорів, які за програмою записували обряди та звичаї українців. До цієї важливої роботи долучилися молоді вчені – історики, філологи, а також краєзнавці, учителі, лікарі, які розуміли всю важливість фіксації явищ традиційної культури для осмислення духовних підвалин української нації. Ці матеріали, що нараховують тисячі архівних аркушів, є золотим рукописним фондом наукового архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. На жаль, і досі більшість із цих матеріалів не

²⁸ Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1993. – Т. 1. – С. 263–293.

²⁹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Київ, 1995. – С. 219–323.

опублікована. Серед них чимало записів весільного обряду, здійснених фахівцями етнографічної справи. Переконана, що знання своєї культури допоможе уникнути використання в сучасних обрядах псевдонародних елементів весілля.

Відомо, що етнографічну школу вчених, яка науково опрацьовувала колосальний архівний матеріал і робила узагальнення, гіпотези, припущення щодо походження явищ традиційної культури, у 30-х роках ХХ ст. було репресовано та знищено.

Відродження етнографічної науки за радянського часу відбувалося в складних політичних умовах творення «загальнорадянської» спільноти без національних традицій і культури. Безумовно, це відбулося на вивченні духовної культури українців. Історико-етнографічне дослідження О. Кравець у 70-х роках ХХ ст. було присвячене вивченню сімейної обрядовості. Варто віддати належне, що вчена збирала й проаналізувала великий фактологічний матеріал, з повагою поставилася до здобутків народної культури в організації ритуалів сімейного циклу та окреслила періоди становлення радянської обрядовості³⁰.

Фольклористи М. Шубравська, О. Правдюк, А. Іваницький, Н. Бучель та інші дослідники підготували низку теоретичних статей про взаємодію пісні й обряду, фундаментальні видання усної народної творчості³¹.

Історіографічну працю з питань вивчення традицій українського весілля написала Н. Здоровега, яка досить детально проаналізувала здобутки вітчизняної і зарубіжної науки у справі дослідження українського весілля³².

За роки незалежності України, безумовно, народознавча наука якісно зросла щодо нових наукових підходів до висвітлення проблем етнології, обґрунтування багатьох теоретичних питань. Значно посилився інтерес до регіональних особливостей культури, поглибилися порівняльні дослідження при вивченні етнокультурних явищ, було звернено увагу на процеси трансформації в культурі українського народу в умовах прискореної урбанізації та глобалізації.

До помітних праць регіонального характеру належить дослідження, переважно на польових етнографічних матеріалах, В. Кушніра та

³⁰ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – Київ, 1966.

³¹ Весілля : у 2 кн. / упоряд. текстів, приміт. М. М. Шубравської, вступ. ст. і упоряд. нот. матеріалу О. А. Правдюка. – Київ, 1970; Весільні пісні : у 2 кн. / упоряд., вступ. ст. М. Шубравської.

³² Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – Київ, 1974.

Н. Петрової³³. У руслі локальних досліджень весільного обряду варто вирізнити кілька монографій, присвячених різним етнографічним зонам. Це передусім багаторічна праця І. Несен про весільний ритуал на території Центрального Полісся, у якій авторка проаналізувала структуру традиційного весілля та зупинилася на збереженні окремих реліктових форм обряду³⁴.

Традиційну основу весілля і трансформацію обряду на Слобожанщині розглянуто в монографії С. Маховської. Переважно на основі польових етнографічних матеріалів автора проаналізовано структуру та локальні форми побутування обряду. Використано великий ілюстративний матеріал, зібраний безпосередньо під час проведення весілля³⁵. Ще одне нове цікаве монографічне дослідження присвячене вивченню весільної обрядовості українців Східного Поділля. Автор М. Пилипак підійшов до висвітлення питання з нових позицій. Він чітко продемонстрував побутування обряду в часі і просторі. Показавши регіональну специфіку традиційного весілля подолян, дослідник звернув увагу на аналіз таких явищ, як побутування, хоч і короткотривале, «червоних», «комсомольських» та «безалкогольних» весіль, простежив зміни і вплив міських традицій на традиційне весілля³⁶. Різноманітних аспектів функціонування традицій у постмодерному суспільстві торкаються у своїх працях В. Куєвда, В. Матушенко, О. Лук'яненко та ін.

Рослинній символіці у весіллі українців приділено увагу в дослідженні Н. Петрової, яка серед головних символів виокремлює вічно-зелену рослину – барвінок³⁷.

Християнським впливам на обрядово-мистецьку культуру українців загалом, і на весільний обряд зокрема, присвячена праця С. Китової³⁸.

³³ Кушнір В. Г., Петрова Н. О. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини. – Одеса, 2008.

³⁴ Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся : традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.). – Київ, 2005. – 280 с. : іл.

³⁵ Маховська С. Л. Ой з-за гори старостоньки. Весільні традиції Слобожанщини кінця XIX – початку XXI ст. – Київ, 2014. – 316 с. : іл.

³⁶ Пилипак М. Українське весілля Східного Поділля середини XX – початку XXI ст. – Київ ; Уфа, 2015. – 210 с. : іл.

³⁷ Петрова Н. Рослини у весільній обрядовості українців Одещини: барвінок // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2005. – Вип. 20. – С. 35–38.

³⁸ Китова С. А. Християнська суть українського весілля. – Черкаси, 2008. – 327 с.

Локальні особливості весілля Дніпропетровщини розглядають викладачі Дніпропетровського університету, які також проводять паралелі між обрядами українців і росіян ³⁹.

На сучасному етапі вивчення традиційної культури українців до такого важливого обряду, як весільний, звертається дедалі більше молодих дослідників. Серед них можна назвати З. Босик, Л. Главацьку, Л. Горошко, О. Гриневич, О. Кожоляню, О. Дрогобицьку, Р. Дубину, В. Завадську, А. Петрову, І. Коваль-Фучило та багатьох інших ⁴⁰. Позитивною тенденцією є звернення уваги дослідників і до вивчення весільної обрядовості містян ⁴¹.

Незважаючи на неабиякий інтерес до функціонування весільної обрядовості в сучасному суспільстві, вивчення динаміки змін, що відбулися у XX ст., і проблема збереження кращих традицій обряду ще не знайшли належного висвітлення у науково-популярній літературі.

Відхід людини за вічну межу та пов'язані з ним обрядові дієства давно привертати увагу вчених. Більшість народів світу вірять у загробне життя. Перехід у потойбіччя був зумовлений низкою обрядових дій. Звісно, за наявності спільних рис в уявленнях багатьох народів про небіжчика є чимало й локальних етнічних особливостей. Вони походять із сивої давнини і пов'язані зі змінами в суспільному житті. Про українські звичаї при похованні, зокрема оплакування померлого, відомо ще з давніх джерел, починаючи від літописів. Можемо пригадати про плач княгині Ольги і тризну на могилі її чоловіка – князя Ігоря. Відомості про оплакування загиблих мужів знаходимо й у творі «Слово о полку Ігоревім». Залишки давніх традиційних уявлень про поховання висвітлив учений XIX ст. Х. Ящуржинський ⁴². Досить багато пояснює про уявлення людей про перехід в інший світ і такий жанр усної народної творчості, як голосіння. Хоч джерельна база має чимало доказів локальних особливостей побутування поховально-

³⁹ Маріна З., Хоменко О. Особливості традиційного весільного обряду в українських та російських селах Дніпропетровщини // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2005. – Вип. 20. – С. 39–43.

⁴⁰ Детальніше див.: Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2010.

⁴¹ Онуфрійчук К. Історіографія вивчення міської весільної обрядовості в Україні (50–80-ті роки XX ст.) // Народна творчість та етнологія. – Київ, 2015. – № 2. – С. 93–102.

⁴² Ящуржинский Х. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // Киевская старина. – 1890. – Т. 28.

поминального обряду українців, однак ця тема ще потребує узагальнюючого дослідження. До таких належить насамперед праця В. Гнатюка «Похоронні звичаї та обряди», опублікована в «Етнографічному збірнику» (Львів, 1912, т. 32). Бібліографію до вивчення поховальних звичаїв оприлюднив свого часу З. Кузеля в цьому самому збірнику.

Генези поховально-поминальних звичаїв українців торкався й відомий історик-етнограф М. Грушевський у своїй відомій праці «Історія української літератури». На його думку, «головні мотиви голо-сіння в нинішнім його вигляді можна намітити такі: заклик до небіжчика (небіжчиці), в формах ласкавих, ніжних, zarazом можливо енергійна і усильна, щоб заставити себе почути...»⁴³. Далі вчений перераховує такі мотиви, як «вирази жалю і болю, образ сумного стану небіжчика, вирази відчаю» тощо.

До вивчення поминально-поховальної обрядовості українців долучилися такі дослідники, як І. Огієнко, В. Шухевич, польський етнолог О. Кольберг та ін. До молодшої генерації вчених ХХ ст., які зверталися до різних аспектів окресленої теми, можна зарахувати В. Сушко, Р. Гузія, М. Паньківа, І. Несен, О. Таран, С. Кухаренко, І. Коваль-Фучило. У своїх працях вони розглядають локальні особливості звичаїв при похованні на Слобожанщині, Поліссі, у Карпатах, погляди людей на потойбічне життя, виходячи із сучасних реалій, забезпечення померлих «необхідними» на тому світі предметами, включно з технічними новинками, зокрема такими, як мобільний телефон, плеєр. Проте дослідники зауважують, що сучасна традиційна поховальна обрядовість українців ще зберігає чимало архаїчних рис, які трансформуються, частково змінюють мотивацію або втрачають її. Люди дотримуються окремих звичаїв, бо «так прийнято». Крім того, потрібно звернути увагу на таке явище, як культ померлих родичів, яких у традиційній культурі українців вшановують протягом усього річного циклу свят. Частково це питання висвітлено в статтях, присвячених локальним зонам побутування звичаїв. Зокрема, поминальні обряди гуцулів розглянуто у статті О. Таран⁴⁴. Протягом ХХ – початку ХХІ ст. відбулися помітні зміни в поховально-поминальній обрядовості мешканців села і міста, що потребує узагальненого аналізу.

⁴³ Грушевський М. Історія української літератури... – С. 150.

⁴⁴ Таран О. Поминальна обрядовість гуцулів: традиції та сучасність (за матеріалами Верховинського району Івано-Франківської області) // Народна творчість та етнологія. – Київ, 2014. – № 3. – С. 74–78.

2

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРОДЖЕННЯМ ДИТИНИ

Життєвий шлях людини починається ще в материнському лоні, з перших її годин появи на білий світ. Не випадково в багатьох народів світу з давнини сформувалися певні уявлення про народження немовляти, про необхідність захисту нового життя від небезпеки в земних реаліях.

До давніх періодів нашої історії можемо зарахувати низку вірувань та прикмет при народженні дитини, які були притаманні багатьом народам світу. Це насамперед віра у злих духів, до яких, згідно з повір'ями, особливо були чутливі вагітні жінки та маленькі діти. Ця віра породила низку захисних заходів, способів охорони немовляти від злих сил. До сьогодні продовжує побутувати система оберегів, покликана забезпечити новонародженим щасливе майбутнє, здоров'я, розум і добру долю.

Серед українців, як і інших народів світу, до початку XX ст. (а у трансформованому вигляді і до початку XXI ст.) зберігалися вірування про утаємничений зв'язок ще ненародженої дитини із вчинками вагітної жінки. Існували заборони, які повинні були захистити дитину від вроджених і розумових вад та певних рис характеру. Тому в родині для забезпечення здорового (фізично й морально) спадкоємця пильно стежили, щоб майбутня мати, яка була «при надії», дотримувалася всіх звичаїв та правил поведінки. Часто низка заборон переносилася й на поведінку майбутнього батька.

Вагітній жінці заборонялося шити на свята і святу неділю, щоб не «зашити» дитині очі. Також не можна було переступати через війня воза або «воловоди» (мотузка, за яку водили запряжених волів), щоб пуповина не обмоталася навколо шиї дитини. У сім'ї наказували молодій жінці нічого ніде не брати без дозволу, аби дитина не

стала злодієм, не дивитися на пожежу, щоб у новонародженого не було червоних плям на личку тощо. Тут очевидні пережитки гомеопатичної магії, в основі якої лежить закон подібності, що, власне, було притаманним багатьом народам світу ⁴⁵.

Вагітну жінку намагалися вберегти від нервування, переляку, сварки, заздрісних очей тощо.

Пологи приймали старші й досвідчені жінки, які володіли певними знаннями з народної медицини і мали до акушерства необхідні навички. Так звана баба-повитуха приймала пологи в усіх жінок села і була шанована серед односельців.

Звичаї при пологах характеризувалися в минулому багатьма магічними діями, запобіжними заходами, які мали забезпечити здоров'я і силу породіллі та дитині.

Серед народних оберегів чи не перше місце за силою впливовості посідали вироби із заліза, які могли відлякувати все зле й нечисте. Це характерно і для інших народів світу ⁴⁶. Щоб нечиста сила не шкодила вагітній жінці, з настанням родової діяльності їй у постіль клали сокиру або ніж з кістяною ручкою, ножиці, старі ключі та інші металеві предмети. На пазусі сорочки просиляли голку з ниткою. Такі обереги клали і в колиску новонародженого. Як народиться дитина, то баба «коло матері кладе під постіль обов'язково залізяку чи то ножа – будь-що, аби залізне, щоб її ніхто не зурочив. Цю залізяку повинна жінка до трьох днів, куди б не йшла, брати з собою» ⁴⁷. Вірування у відлякуючу силу заліза побутувала на всій території України.

Магічною силою наділяли й деякі рослини, зокрема часник, калину, барвінок, м'яту, васильки, чорнобривці. На Поділлі часник клали в постіль, а в головах ставили «трійцю» – Богоявленську воскову свічку, оздоблену калиною, барвінком, васильками.

У багатьох народів існує упередження до зав'язаних вузлів в особливо відповідальні моменти в житті людини: народження, одруження та поховання. Українці також вірили, що на одязі породіллі необхідно розв'язати всі вузли, їй розплітали коси і водили по подвір'ю, щоб вона наступила на щасливе місце, яке мало посприяти пологам та немовляті.

Від злих духів охоронялися, а добрих принаджували. Побутували вірування в те, що душу новонародженого прилітають охороняти

⁴⁵ Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. – Москва, 1980. – С. 31.

⁴⁶ Там само. – С. 257.

⁴⁷ Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу... – С. 37.

янголи, і на їх честь три доби на вікні горіла Богоявленська свічка. На Херсонщині свічка горіла до хрестин, щоб нехрещену дитину вночі не підмінили злі духи. «Щоб не було обмінча», – казали старі люди.

Біля новонародженої дитини читали з требника молитву, у якій просили Бога «оберегти її від ревнощів, заздроств та від ока лихого».

Баба-повитуха (повитуха, баба, баба-бранка, баба-пупорізка та ін.), яка володіла знаннями з народної медицини, заварювала трави, які піднімали загальний тонус породіллі, зокрема готувала напій з квіток жита, коріння лепехи (аір), листя кропиви, квітки деревію, коріння пирію. Давала мед з маслом.

Святим обов'язком баби-бранки було дотримуватися звичаю і перев'язати пуп дитині прядивом – матіркою (із жіночого стебла конопель), щоб забезпечити плідність наступних поколінь. Невиконання цього звичаю (скажімо, використано плоскінь) накладало на неї великий гріх. Перев'язуючи пуповину, баба благословляла новонародженого такими словами: «Нехай Бог дає тобі щастя, здоров'я й многі літа»⁴⁸.

Було важливо, на якому предметі відсікти пуп новонародженому, щоб його майбутні заняття відповідали певному розподілу робіт між статями. Дівчинці відсікали на гребені, щоб пряла, а хлопчиків – на сокирі, у пізніші часи – на книжці, щоб був грамотним господарем⁴⁹.

Відрізавши пуповину і сповивши дитя, повитуха брала його й підносила до всіх рідних, починаючи з батьків, і до кожного промовляла: «На потіху, мамо (тату, дідуню, бабуню), щоб щасливо вигодували, дочекалися від нього помочі, дочекалися подружити, а на старі літа мали при кім голову притулити».

Після такого вітання рідних з новонародженим пригощали медом поліжницю (породіллю), щоб молоко прибувало. Батько дитини йшов до молодої жінки, яка мала на той час немовля, і просив її «загодувати» новонародженого. Таку жінку на Поділлі, й Покутті називали потім «мамкою». Вона приносила в дім породіллі миску борошна, яйця, шматок солонини, щоб у матері прибувало молоко, а дитині було щастя. Найчастіше цю жінку брали за куму.

Пуповину підсушували і зберігали в прискринку (полічка у скрині, що закривалася дерев'яною кришкою), щоб дитина, коли досягне семи років, сама розв'язала її, що символізувало розумові здібності, кмітливість у подальшому житті. За народними уявленнями, так дитина «розв'язувала собі розум».

⁴⁸ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 404, арк. 144.

⁴⁹ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры... – С. 70.

Після зав'язування пупа дитину клали на хвилинку до ніг матері, «щоб було покірне батькам». А коли її вперше клали до колиски, то перед цим насипали туди жменьку жита, щоб ішлося на життя ново-народженому. Цю магічну дію з тією самою метою повторювали при першому одяганні сорочки на дитину. У рукава спочатку насипали жито, а потім уже одягали сорочку на немовля⁵⁰. Символ життя (через обрядодії із зерном жита) утілений і в інших сімейних та календарних обрядах.

Природний страх людини, а особливо матері і рідних, за здоров'я немовляти породжував чимало забобонів, заборон, які почасти збереглися дотепер. Зокрема, подекуди як у місті, так і в селі дотримуються звичаю не купляти до народження дитини пелюшки та дитячий одяг, бо це начебто може зашкодити пологам і немовляті. Якщо в хаті є маленька дитина, то не можна заглядати ввечері у вікно, не можна нічого з хати позичати після заходу сонця, щоб не плакало дитя вночі, залишати надворі на ніч мокрі пелюшки, виливати на стежку купіль, «щоб по долі дитини не походили недобрі люди» тощо. Вірування про вплив купелю на долю дитини відображені і в родинно-побутових піснях:

– Чи ти мене, мамо, в купелі не купала,
Що ти мені, мамо, щастя не дала?
– А я ж тебе, доню, по двічі купала,
Не раз гірка доля в купіль заглядала...

Щоб забезпечити щасливу долю дитині, у купіль клали любисток, м'яту й інші трави, які мали заспокійливу, протизапальну дію та сприяли здоров'ю немовляти. Зокрема, на Поділлі в купіль дівчинки клали пелюстки з першої квітки ранньої півонії (піона). Її при розквітанні стерегли, щоб ніхто чужий (у кого є дівчатка) не зірвав, бо може «відікрасти» щастя.

В усіх регіонах України купіль для дитини мала надзвичайно важливе магічне значення. Ще у XX ст. зберігалися локальні особливості звичаю першого купелю. Зокрема, на Гуцульщині до купелю лили свячену воду, клали хліб, а для дівчинки додавали ще й трохи меду. Якщо хтось увійде до хати під час купання немовляти, повинен кинути у воду монету «на щастя». Аби дитина була не ледача, то купали її в прохолодній воді, одночасно й загартовували.

⁵⁰ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 404, арк. 145–146.

На Бойківщині в першу купіль хлопчика клали корінь дев'ясилу, щоб ріс здоровим і сильним, а також предмети із заліза (сокиру, свердло), щоб умів майструвати. Дівчинці лили трошки молока, щоб була біла і гарна, мед, щоб усі любили, а також голку, щоб була доброю швачкою.

На Чернігівщині до купелю хлопчика вкидали дубову гілочку, щоб виростав сильним, барвінок, щоб довгий вік мав, а дівчаткам клали калину, рум'янок, щоб були дужі й рум'яні. Крім того, як і в багатьох інших регіонах, клали хліб, монету – для багатства, свячену воду – для здоров'я.

В українців Підляшшя (тепер – територія Польщі) баба-повитуха при першій купелі дитини відразу ж давала і «хрест з води» (тобто хрещення) та ім'я немовляті, бо в народі вважали, що дитина не може бути нехрещеною й одного дня⁵¹. Невдовзі здійснювали і церковне хрещення.

Тарас Шевченко добре знав народний побут селян, їхні звичаї і поетично передав світобачення народу:

До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала...

Потім скупану дитину доторкали до печі, клали на припічок, щоб була здорова. Ця дія символізувала приєднання нового члена сім'ї до родинного вогнища. З цією самою метою дитя торкали ніжками до сволака, клали на кожух на покуті. У такий спосіб забезпечували охорону дитині й від прашурів роду, бо ж покуть є своєрідним вітварем померлих родичів.

Інколи трапляється, що на голівці дитини залишається маленька плівочка, яку в народі називають «сорочкою». Такій дитині пророкують велике щастя. Недарма про щасливих, везучих часто так і кажуть: «Народився в сорочці». Цю плівку добре висушували і зберігали як амулет. Частинку її зашивали в першу сорочку дитини. Цю плівочку вважали чудодійним талісманом і, за повір'ям, людина не повинна розлучатися з нею до самої смерті. Треба також остерігатися, щоб її не викрали, бо «викрадуть» щастя.

⁵¹ Борисенко В. К. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя / за ред. В. Борисенко. – Київ, 1997. – С. 282.

В Україні повсюдно побутували звичаї вшанування матері й новонародженого – «родини», «одвідки». Окремі елементи звичаю мають локальну специфіку в частуванні гостей, врученні подарунків матері та дитині, примовляннях і побажаннях щастя, здоров'я, доброго зросту та хорошої долі. Приходили відвідувати породіллю переважно жінки без чоловіків, із собою вони обов'язково приносили випічку, масло, мед і полотно для пелюшок та одягу немовляти.

Згідно з віруваннями селян, маленька дитина дуже вразлива до появи чужих людей, і тому варто дотримуватися певних правил поведінки при спілкуванні: триматися на віддалі від немовляти, не зловживати надмірною увагою, захвалюванням вроди дитини. Навпаки, глянувши на дитя, варто було сказати: «Фу, яке погане... хай нічого не шкодить» або ж «Нівроку, на пса врок». У цих застереженнях простежується раціональне зерно народної мудрості, адже й офіційна медицина радить утримуватися від зайвих контактів новонародженого зі сторонніми на період його адаптування до нового для нього середовища. Вважалося, що і породіллю, і дитину в цей час легко зурочити, а тому їх оберігали, завішуючи простирадлом колиску від очей не тільки чужих, а й своїх. Також не дозволялося заходити до хати, де є немовля, жінкам у певному фізіологічному стані (під час «критичних днів»), бо дитина покриється виразками. Коли родичі, сусіди на другий чи третій день після пологів приходили провідати породіллю, то мали при першій зустрічі сказати певні формули-заклинання. Зайшовши в хату і привітавшись, казали «нівроку». При цьому мали спочатку подивитися, щоб не наврочити немовля, на кінчики своїх нігтів і на стелю, примовляючи: «На стелі дірка...» В українців Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині від зурочення до колиски в непомітному місці прив'язували грудочку солі в полотні або шматочок проскурки. Породіллю вітали такими словами: «Нехай вам Бог годує, щастя й долю годує, батькові, матері на потіху, людям на службу». Або так: «Дай, Боже, Вам сина (дочку) щасливо згодувати, потіхи си дочекати, а Вам щасливо з постелі встати!»⁵².

Серед українців Підляшшя, Полісся на так звані *одвідки*, обов'язково несли «бабку» (яечню). Примовляли до поліжниці, частуючи її: «Нехай сі виповнюється той бочок, де сидів синочок»⁵³. На

⁵² АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 97, арк. 157.

⁵³ Зап. В. Борисенко 1995 р. в с. Межилісся на Підляшші від Антоніни Сусідко (Польща).

Західному Поліссі жінка, яка мала бути за куму, упродовж тижня відвідувала породілля, приносячи яечню, пироги, мед.

Неодмінним елементом звичаю родин було частування відвідувачок. Окрім традиційних страв (капусти, каші, калачів і пиріжків), обов'язково частували горілкою і медом. Пригощання медом мало певну мету – забезпечити солодке життя новонародженому. В окремих районах мед або горілку з медом несли відвідувачки як пригощання для молодої матері. Мед мав відновити сили й здоров'я матері та принести щасливе життя немовляті. Тут маємо виразні сліди контактної магії. Яскраво це відображено і в народній пісні до родин:

На постелі мамусенька,
На постелі.
Коло неї чаша меду
Аж до стелі.
– Ой на тобі, мій миленький,
Та й напийся,
Тільки мене, молодой,
Не покинься.
– Не покину, моя мила,
Не покину.
Візьму тебе на рученьки,
Як дитину.
Візьму тебе на рученьки,
Ще й маленьке,
І пригорну до серденька,
Бо миленькі.

Набір страв для пригощання мав чимало місцевих відмінностей у різних містах і селах.

Родини не відзначалися особливою пишністю і тривалістю, щоб не порушувати спокій матері та дитини. Гості приходили, щоб засвідчити радість з приводу поповнення сім'ї, висловити побажання й обдарувати роділля та немовля «чим Бог послав», що йшло від давніх традицій колективної взаємодопомоги.

Тривога за долю, спокій маленького члена родини породжували чимало заборон, вірувань, дотримування яких мало забезпечити дитині нормальний розвиток. Відомий учений-етнограф, мовознавець Пантелеймон Ковалів у 20–30-х роках ХХ ст. записав на Вінниччині низку повір'їв щодо матері і дитини. Подаємо їх тут, зберігаючи

автентичні особливості місцевої лексики. За народними повір'ями подолан:

- як дитина не хоче спати, то кладуть їй під голову грибінця, щоб спала;

- як дитину болит пупчик, то трут на терці чирвоного бурака й до пупчика кладут;

- як дитина часто плаче, то її купают у сіннім (травянім) купелі або мірают (себто притягають навхрест лікоть ручки дитини із колінцем) руки й ноги, чи часом не звихняна;

- як маленька дитина в хаті, то не можна дивитись у вікно знадвору до хати, бо не буде спати;

- ни можна нічого позичати по-захід сонця (після заходу сонця) в того, в кого є маленька дитина, бо вона всю ніч не буде спати;

- а коли вже хто що позичає, то треба, щоб свою заставу лишив;

- ни можна самої дитини в хаті покидати, бо нечиста сила можи обміняти – возьме дитину, а лише якусь підміну;

- треба купати дитину в каралях (намісто), як вона ще не хрещена, то не буди дитина жовта, а то якась жовтяниця до дитини чіпляється;

- як спати з дитиною, то ни можна повертатись плічима до дитини, бо буди жовта;

- доки ни вийди роділя на вивід до церкви (сороковий день після народження), вона муси тримати коло себе на постелі свячену воду або свячени зілля;

- до виводин роділі ни можна йти до церкви, до коршми та (взагалі) в другі місця, бо можна вкалічити;

- до шести неділь треба, щоб роділя носила ніж коло себе, щоб не причахнулась (присахнулась) ничиста сила;

- ни можна купілю виливати по-захід сонця, бо буди зле для дитини, ни буди спати;

- до року ни можна дитини нести до баби викачувати яйцем;

- до року ни можна брати дитини з плечий (ззаду) на руки;

- ни можна пириступати чириз дитину, бо ни буди рости;

- ни можна, щоб дитина падала часто, бо ни буди вміти довго говорити;

- ни можна садовити дитини на столі, бо буди часто падати ⁵⁴.

Як бачимо, тут відображені як раціональний досвід, так і певні уявлення про те, як поводитися з новим членом родини, щоб не було біди.

⁵⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 420, арк. 117–118.

2.1. Обряд хрещення та пов'язані з ним народні звичаї

Однією з важливих подій у соціалізації маленької дитини був обряд церковного хрещення. За рудиментами окремих звичаїв, як от «давати хрест з води», що подекуди зберігся до початку ХХ ст., можна зробити припущення, що церковне хрещення, хоч і міцно ввійшло до родинних традицій, все ж таки було вторинним, порівняно з народним дохристиянським обрядом.

Передувало обряду хрестин вибирання хрещених батьків – кумів. Подекуди батько новонародженого сам ішов запрошувати кумів, але частіше – посилали з цією почесною місією повитуху. Запрошувати кумів йшли обов'язково з хлібом чи калачем. Згода висловлювалася тим, що господар приймав хліб, дякував і частував повитуху. Була і своя формула відмови від кумівства – неприйняття хліба з рук повитухи чи молодого батька. Від кумівства, як і від хліба, відмовлятися вважається гріхом, тому траплялося це дуже рідко. Це могло бути тільки в тому випадку, коли дівчину, яка ще не хрестила дітей, просили нести до хреста дівчинку (або парубка запрошували хрестити хлопчика). За народним повір'ям, уперше дівчина кумує лише за хлопчиком, парубок – за дівчинкою, бо інакше вони можуть не мати своїх дітей. Мотивація звичаю втрачена, але цієї традиції почасти дотримуються в окремих регіонах і тепер.

Кумів вибирали серед родичів, сусідів, знайомих. Кумівство мало вагоме моральне й правове значення, прирівнювалося до кровної спорідненості. Заборонялися шлюби не тільки між кумами, а й між їхніми дітьми. Якщо в родині часто вмирили новонароджені діти, то на Волині та Поліссі брали кумами неодружених брата й сестру, рідних дідуса і бабцю, а часом навіть чужого діда-жебрака або просто першого стрічного на вулиці. З цією самою метою (щоб не мерли діти) куми, повернувшись із церкви, подавали до хати дитину через вікно. А іноді й виносили так само ⁵⁵.

Запрошували переважно одну чи дві пари кумів. У деяких районах Гуцульщини, півдня Поділля кумів, яких похресники протягом життя називають «нанашка» та «нанашко» або батько, matka, могло бути й 5–6 пар. Щодо назви «нанашки», то можна вбачати в термінології молдавський вплив.

⁵⁵ Зап. В. Борисенко 1995 р. від Віри Жеребець, родом із с. Городиславичі Томашівського повіту (Польща).

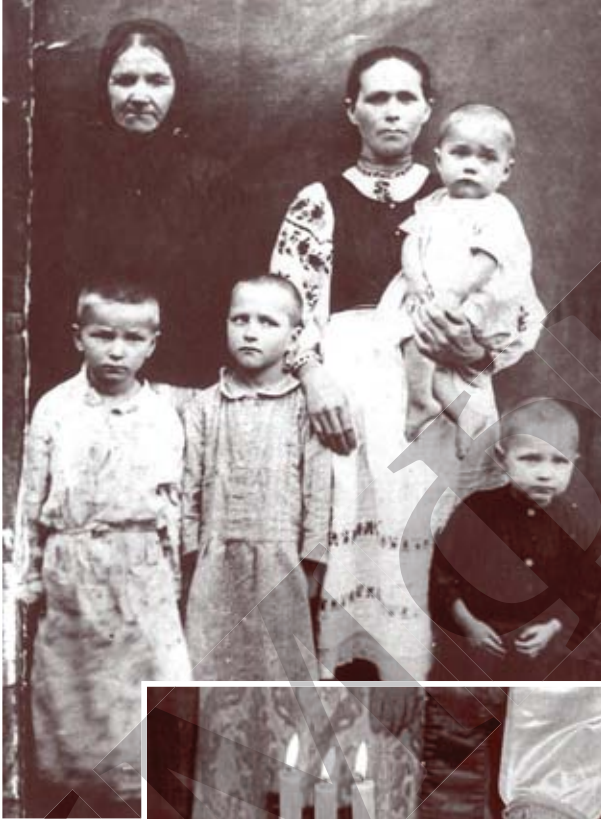
Кум ішов на хрестини з хлібом, кума – зі шматком полотна, яке називали «крижмо». На ньому тримали дитину в церкві під час хрещення. Куми, йдучи на хрестини, обов'язково одягали чисті сорочки. Перед хрещенням баба-повитуха купала немовля в «непочатій» воді і потім загортала хлопчика в батькову, а дівчинку – в материну сорочку та передавала хлопчика через поріг, а дівчинку – через гребінь кумові. Ще перед тим, як іти до церкви, дитинча клали в хаті на кожух, а присутні кидали на кожух гроші, щоб воно було здорове й багате. Подекуди й на початку ХХІ ст. цього звичаю дотримуються, хоч кожух інколи замінюють ковдрою. Дитину пеленали, а поверх пелюшки зав'язували крайкою – тканим поясом, який мав значення оберега. Цей обряд дуже розповсюджений серед народів Середньої Азії.

На Поділлі, Поліссі та Волині перед виходом з хати до церкви на поріг клали ніж і жаринки з печі. Старша кума, тримаючи немовля, першою переступала через ніж і жар, а тоді за нею виходили інші. Старші люди мотивували цю дію так: «Щоб до немовляти не приступила нечиста личина і щоб не вмерло». Люди вірили, що маленький людині загрожує небезпека поза порогом рідного дому, де вже відбулися обряди приєднання до сімейного вогнища.

На Тернопільщині кума, яка несла дитину до хреста, перед виходом з хати брала штаток хліба із цукром за пазуху і з ним стояла так під час хрещення. Повернувшись із церкви, вона розподіляла той хліб між усіма в хаті, починаючи з батьків немовляти, і примовляла: «Щоб тая дитина була так вам мила, як той хліб, а солодка, як цукор».

Побутування звичаїв, прикмет, вірувань, пов'язаних з церковним хрещенням, свідчить про те, що протягом століть православ'я в народі переломлювалося крізь призму язичницьких, чи точніше – дохристиянських, переконань. У цьому складному процесі зростання різностадіальних елементів народжувалися місцеві локальні форми та компоненти обряду. У такий спосіб творився побутовий варіант православ'я, наповнений народними звичаями та давніми традиціями.

Після хрещення в церкві в домі новонародженого справляли хрестини, на яких важливе значення мала родинна трапеза. На Поділлі були й обов'язкові страви, які подавали в певній послідовності: капуста тушкована, борщ, гречана каша з юшкою, печеня з пампушками, калачі для обдаровування гостей. Коли пообідають, то встають і хрестяться, дякують за обід господарям, а потім сідають і продовжують гуляння, співаючи відповідних пісень:

Свекруха
з невісткою
та онуками.
с. Білоусівка
на Сумщині.
1930-ті рр.

Немовля в купелі при хрещенні.
м. Долина на Івано-Франківщині. 1981 р.

**Зустріч мами
з немовлям
біля пологового
будинку.
м. Ладижин
на Вінниччині.
2014 р.**

**Зустріч молодії
мами вдома.
м. Ладижин
на Вінниччині.
2014 р.**

Біля пологового будинку. м. Ужгород. 1996 р.

Куми. с. Приборжавське на Закарпатті. 2013 р.

У пологовому будинку.
м. Кривий Ріг на Дніпропетровщині. 2011 р.

**Обряд «уведення до храму».
с. Приборжавське на Закарпатті. 1996 р.**

Хрещення в храмі. м. Інгулець на Дніпропетровщині. 1996 р.

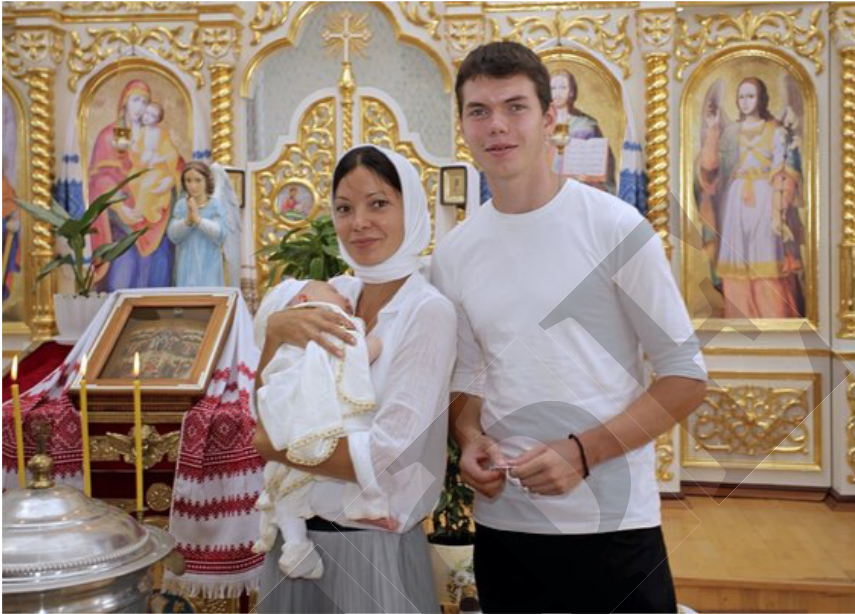
**Хрещення. м. Вінниця.
2012 р.**

**Хрещення. м. Ладижин
на Вінниччині. 2013 р.**

Хрещення. с. Приборжавське на Закарпатті. 2013 р.

Хрещення. м. Конотоп Сумської обл. 2014 р.

Хрещення. м. Конотоп Сумської обл. 2014 р.

**Купіль.
с. Заозерне
на Вінниччині.
2010 р.**

Хрещення. с. Заозерне на Вінниччині. 2011 р.

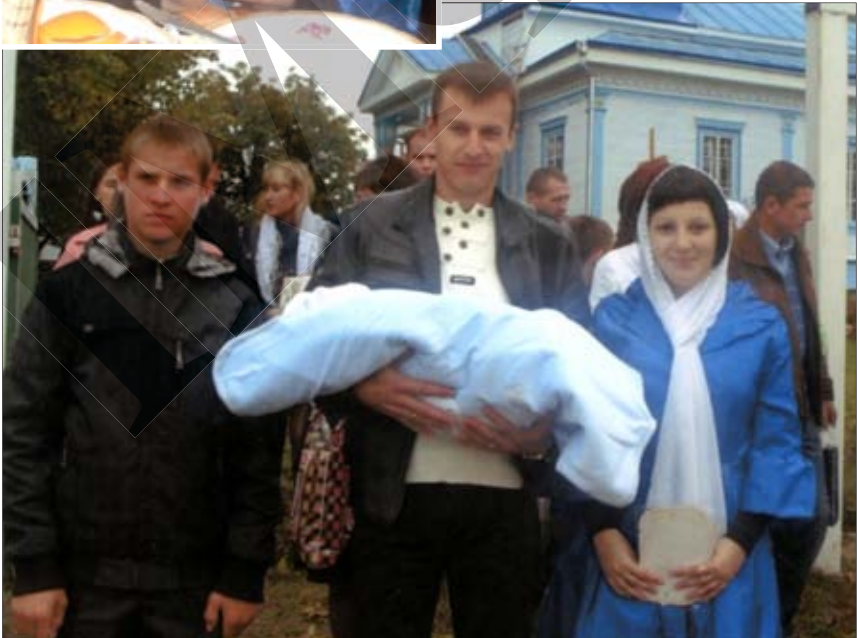
Хрещення. м. Ладизин на Вінниччині. 2013 р.

Хрещення. смт Тростянець на Вінниччині. 2013 р.

**Кума на хрестинах
з букетиком-оберегом.
м. Ладжин
на Вінниччині.
2010 р.**

Хрещені біля церкви. м. Заозерне на Вінниччині. 2010 р.

Куми в храмі. м. Вінниця. 2012 р.

**Куми. У хрещеної калач та букетик-оберіг.
м. Ладижин на Вінниччині. 2012 р.**

Родина на хрестинах. с. Приборжавське на Закарпатті

Гостини після хрещення. м. Конотоп на Сумщині. 2014 р.

**Хрещена
купає дитину.
с. Приборжавське
на Закарпатті.
2013 р.**

**Дитина з хрестиком та в крижмі.
м. Святогірськ на Донеччині**

Крижмо

с. Великі Сорочинці на Полтавщині

**Крижмо, натільний хрестик та ікона. м. Лохвиця
на Полтавщині. 2012 р.**

**Наречена
тримає немовля.
с. Приборжавське
на Закарпатті.
2010 р.**

**Діти на колінах у наречених.
с. Приборжавське на Закарпатті. 2014 р.**

**Святкування 1 року дитини.
с. Приборжавське на Закарпатті. 2014 р.**

**Дитина «вибирає професію» в першу річницю від дня
народження. м. Кривий Ріг на Дніпропетровщині. 2012 р.**

Ой наситила наша кума люба
Та штири відрі меду,
Ой запросила своїх кумів любих
Та й до себе на бесіду:
– Їжте, пийте, мої куми любі,
Та й підете гуляти.
А я, молоденька, голубка сивенька,
Буду сина годувати.

На Поліссі й Слобожанщині, частково на Наддніпрянщині, обов'язковою ритуальною стравою була «бабина каша». Цю обрядову страву найчастіше готувала баба-повитуха, пізніше, у другій половині ХХ ст., цю функцію виконувала рідна бабуся. Відбувався обряд розбиття горщика з кашею та викупу страви. Намагалися розбити так, щоб каша (була густою) залишалася цілою. Вершок каші давали матері дитини, а решту баба ділила між усіма гостями. Як зауважують дослідники, обрядові формули-побажання «Роди, Боже, жито й пшеницю, а куму й кумі – дітей копицю», що висловлювалися при роздаванні каші, указують на зв'язок цієї дії з магією плодovitості.

На Центральному й Західному Поліссі баба-повитуха прикрасала кашу цукерками, квітами. Часом це була яечня, яку все одно називали «кашею». Коли її урочисто подавали до столу, то гості співали:

На столі каша стала,
Золотого вінка ждала.
– Пане Степане, в тебе грошей стане,
Дай роділлі на вино,
А дитятку на мило,
Щоб раненько вставало
І очки промивало ⁵⁶.

Слід зазначити, що в Україні побутував обряд «биття каші» й на весіллі, що також мало магічну силу для забезпечення плодучості.

На Правобережжі баба-повитуха на хрестини пекла стільки калачів, скільки було гостей. Гості приходили з подарунками для

⁵⁶ Борисенко В. К. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя... – С. 283.

немовляти, породіллі й повитухи. Наприкінці гостини повитуха клала дитину на подушку чи кожух і примовляла: «Похресних просить вас обдарувати його щастям, здоров'ям, щоб він мав за що купити коня»⁵⁷. Присутні кидали на кожух гроші. Водночас давали подарунки і для матері, і для маляти (крамне полотно, рушники, продукти).

Потім наставала обрядодія вручення дарунків повитусі, що підкреслювало її особливу роль в обряді родин і хрестин. На Поділлі дійство починалося з того, що бабуся обдаровувала всіх гостей калачем (кумів – двома калачами), прикрашеними квіткою калини і колосками жита, що символізувало «на життя немовляті» і мало силу оберега. Стежили, щоб квітка в калачі стояла рівенько, тоді дитинча ще до року почне ходити. Баба-повитуха клала калач із квіткою на полумисок і до нього чарку горілки (у яку обов'язково наливали розігрітий мед). Підносила дар спершу старшим кумам з такими словами: «Добрий вечір, просить кум на горілочку, кума на калачик, а я на квіточку». Кум відповідав: «Дякую, бабко, але покажіть же нам путь, як горілочку п'ють».

Баба брала чарку й казала: «Дай, Боже, здоров'я». Пригубивши, вона повертала до породіллі, котра доливала чарку для кума. Кум випивав за здоров'я матері і хрещеника, забирав калач і клав на полумисок гроші, призначені матері за калач і бабці за квітку. Так частували всіх гостей. Під час обдаровування кумів співали:

Прийшли куми з Божого дому,
Та й принесли кумі дитину.
Кума каже:
– Здоров, мій сину.
Взяли народжени й молитвени,
А принесли хрищене.
Кума кумі каже сісти,
А бабуся дає їсти.
Припрошують і частують,
І білими калачами дарують.

Одруженим давали калач з однією квіткою, а неодруженим – з двома, щоб мали пару. Повитуха, підносячи всім по калачу на тарілці, примовляла:

⁵⁷ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 404, арк. 150.

Просимо на квіточку
Й на горілочку,
На вінце й на добре слівце⁵⁸.

Подекуди квіткою кропили кожному гостеві обличчя. Гості дякували за калач, квітку, клали гроші, примовляючи: «бабці на капці» або ж «спасибі, бабуню, що ви бабували, од Бога ласку мали».

Наприкінці хрестин багато співали, зокрема й таку пісню:

Через сад сосна похилилася,
Кума з кумом посварилася.
Не сварімося, погодімося,
Їдним яблучком поділімося,
Тобі яблучко, мені зернятко,
Не сварімося, моє серденько.
Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімося, моя душечко.

На другий день хрестин робили похрестини. Подекуди це називалося як «віяти бабині гроші». Сходилося вже менше гостей, але обов'язково були куми і баба-повитуха. Гості приходили зі своєю горілкою, часто несли ще й пироги, вареники. На цій гостині вже не баба, а навпаки – куми дарували бабу калачем. Дія відбувалася так само, як і на хрестинах, тільки калач випікали великий і робили велику квітку. Кум підносив бабі калач на полумиску і примовляв: «День добрий, вам бабуню! Просили вас господар на горілочку, господиня на калачик, а ми на квіточку». Баба дякувала, а всі присутні кидали їй на тарілку гроші. Потім куми цей полумисок з грішми підіймають догори, «віють бабині гроші», а гості приспівують:

Є в баби гроші,
Є в баби вузол хороший.
Ой дай, Боже, вітер хороший
Будем віяти бабині гроші.
Котрі срібненькі – на горілочку,
Котрі мідненькі – то в калиточку.

⁵⁸ Борисенко В. К. Родильні звичаї та обряди Поділля. – Київ, 1994. – С. 215.

Ще одним важливим компонентом родильної обрядовості українців був магічний обряд очищування рук матері і баби-повитухи, який, безумовно, має дуже давнє походження. Без здійснення цього обряду баба не могла приймати пологи в іншої жінки. Обряд, що найчастіше поставав під назвою «зливки», мав чимало локальних відмінностей у різних етнорегіонах України. Зокрема, на Волині баба-бранка зливала на руки роділлі і примовляла: «Вода, водице, водице Улянице, ти очищаєш гори, каміння, коріння, очисти і породіллю Марію». На Кам'янецьчині породілля лила воду на руки бабі-повитусі, а після того клала їй на руки полотно і всі сідали пригощатися⁵⁹.

Досить цікаво відбувався обряд очищення на Чернігівщині, що його детально описав 1854 року відомий народознавець Опанас Маркович. Баба-повитуха брала великий горщик, клала туди гілки верби, зерно вівса і заливала водою. Породілля ставала правою ногою на сокиру, якщо був хлопчик, або на гребінь, якщо дівчинка. На долівці поряд клали голку. Баба поливала на руки породіллі з горщика, а потім брала вербу і з усіх боків жінки обходила і цюкала нахрест сокирою по вербі. Витираючи руки молодій матері, баба примовляла: «Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько! Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не спідкусив, і дитини – ні звітру, ні з під зор, ні з приговору! Щоб не блялась ніякого пристріту! Не мій дух, Божий дух! Баба з річчю, Бог з поміччю»⁶⁰.

Після цього породілля давала повитусі чотири паляниці, хустку і гроші. Повитуха, прийнявши дари, пробігала хутенько з ними від стола до порога і назад, примовляючи: «Щоб мій онучок швиденько ходив і говорив». Такі самі дари від молодой мами отримували її мати і свекруха, тобто бабусі новонародженого. При цих обрядодіях чоловіки не могли бути присутніми.

Існували й інші варіанти обряду *зливок*, залежно від регіональної специфіки⁶¹.

До важливих запобіжних заходів, пов'язаних зі здоров'ям і розвитком немовляти, належать замовляння. Варто сказати, що

⁵⁹ Казимир Е. П. Из свадебных, родильных и похоронных обычаев Подольской губернии // Этнографическое обозрение. – 1907. – № 1/2. – С. 210.

⁶⁰ Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / упоряд. О. І. Дей. – Київ, 1983. – С. 168.

⁶¹ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры... – С. 89–100.

замовляння – давній метод української народної медицини. Крім того, це один з найдавніших фольклорних жанрів. Замовляли словом від різних хвороб, переляку, наврочування, недобрих очей, злих навіювань.

Виник цей своєрідний метод лікування з віри в магічну силу слова та вплив на людину небесних світил, вогню, рослин тощо. Формули замовлянь мають надзвичайно давнє походження. Вони належать до міфопоетичних текстів, притаманних багатьом культурним традиціям, в основі яких – ототожнювання земного й космічного: кров – вода, волосся – рослини, очі – сонце, кістки, зуби – каміння. Замовляння відомі в лікувальній практиці давніх єгиптян, греків та багатьох інших народів світу.

В українських народних замовляннях елементи давньої міфології синтезовано з елементами християнської релігії: у молитовних формулах згадуються Ісус Христос, Богородиця, святі угодники.

З багатовікових народних спостережень сформувався комплекс знань і уявлень щодо впливу людей при спілкуванні одне з одним. Так, побутує вірування, що людина, яку в дитинстві мати відлучала від грудей, а потім знову годувала своїм молоком, буде «поганою на перехід» (тому, кому вона перейде дорогу, не пощастить), матиме «недобре, заздрісне, лихе око». Вина за таку вдачу людини перекладається на її матір. Також шкідливими вважаються вияви захоплення щодо вроди, працьовитості, здоров'я тощо, бо так можна «зурочити» або «пристрітити» людину, тобто наклікати на неї якусь напасть чи хворобу. Особливо чутливі до таких зурочень діти, тому в перші місяці життя дитинча оберігали від сторонніх очей. А коли воно погано спить, плаче вночі, здригається, то обов'язково треба нашіптувати замовляння. Такі прості формули замовлянь зазвичай знали старші родичі в сім'ї. До професійної «шептухи», яка була майже в кожному селі, немовлят до року носили рідко.

Наводимо кілька прикладів замовлянь від плаксивців, крикливців та безсоння в дітей. Несли немовля до курника («під кури») і казали: «Добрий вечір, добрячки – чорненькії, біленькії й рябенькії курочки. Візьміть у нас крикливиці, а нам дайте сонливиці. Кури чорнії, кури білії, кури рябії, ми до вас прийшли на вечорниці. Візьміть із нашого народженого, молитвенного, хрещеного (ім'я) плаксивиці, крикливиці – наслані, подумані, погадані, вітром навіяні, а нам пошліть сон з усіх чотирьох сторін». Після цього тричі спльовували. Або ж: «Чорнії кури, білії кури, зозулясті кури і семенасті, і сідласті,

візьміте крикливці, плаксивці, і подумані, і погадані, і помислені, наслані, переслані, і сонцеві, і дощеві, вітряні. Тут тобі не стояти, щирого серця не тошнити, жовтої кості не ломити, піди собі де гилля неділя, де гуси не ходять, де людський глаз не заходе. Кури, куріці, візьміть від хрещеної, молитвяної (ім'я) нішниці». Проказують три рази.

Ще один варіант замовляння з Харківщини від безсоння дитини: «В тебе син Максимко, в мене дочка (ім'я дитини), ниспівка, візьми собі нішниці, неспівці, що не сплять денно і ношно, я їх ізсилаю на очерета і на болота, де кури не співають, і собаки не брешуть, і дитячий голос не заходе».

Якщо дитина часто плакала, то баба чи мати брали її на руки і йшли до смітника, і там дев'ять разів проказували:

Лісовий дідо і лісова бабо,
Прийдіть до мене і посватайтесь
І побратайтесь.
У вас є дочка безіменничка,
А в мене синок Петричок.
Візьміть од його криксаниці,
Нуданиці і плаксаниці,
І понесіть на пухові гори, а на ницьові лози
І там буде дванадцять ляльок
І дванадцять колисок.
Отам вам буде гулять і буять,
А вродженому, хрещеному Петрові
Спокій дасть.
Не мій дух, Господній дух.

Проказавши замовляння, тричі здмухували і спльовували.

Важливе значення для фізичного й духовного зростання дитини мали колискові пісні, пестощі, забавлянки, ігри тощо. Колискові співали дітям від перших днів народження. Витоки цього давнього жанру фольклору сягають далеких часів. Форма і зміст колисанок мають спільність із народними віруваннями. Гріх було співати в пісню п'ятницю, бо вона за всіх Бога просить у відпущенні гріхів. Вияток робили тільки для колискових пісень. Мати просила у Святої П'ятінки прощення, щоб співати дитині колискову, але не співати дитині вважалося в народі неможливим. На Гуцульщині мати зверталася так:

Петнонько-гівонько, прости мою душу
Бо я свої дитиноньці заспівати мушу.

Дівчина-нянька також просить Святу П'ятницю:

Петнонько-гівонько, прости мені нині,
Бо я мушу заспівати маленькій дитині.

Безперечно, колискові пісні сприяли розвиткові музичних здібностей дитини. Можна сказати, що материнська пісня є основою творення української пісенності, шанованою і знаною у світі.

Коліскові пісні мають особливу емоційність, адже в них тісно переплетені радість і біль, материнська тривога й надія. Біля колиски, плетеної з лози або різьбленої з дерева, відбувалася найбільша таїна людського буття – переливання в душу людини найпотаємніших і найщиріших материнських почуттів. Де ще можна відчуті більшу щирість, аніж у материнських мріях?

Ой люлі, люлі, люлі,
Прилетіли з поля гулі,
Посідали та й на люлі.
Стали думать ще й гадати,
Чим Сашуню годувати.
Чи булкою із медком,
Чи кашкою з молочком,
Чи солодким яблучком.

Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло,
Соньки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки.

Досвід польових досліджень засвідчує, що в побуті дедалі рідше звертаються до цього жанру. Молоді мами не знають колискових пісень, тим самим втрачається можливість ніжного діалогу з дитиною,

що шкодить обом. Зберегти б нам цю велику скарбницю народної мудрості, мали б значно менше проявів аморальності і жорстокості у сучасному повсякденні.

Ходить котик по лавках,
Та в червоних чобітках,
Ходить кіт по полицях
Та в червоних ногавицях.
Ходить котик по селі,
Носить він сон в кошелі:
Чужих діток убуджує,
Наших вдома присипляє.

Ой спи, дитя, буде доля,
Поки прийде няня з поля,
Та принесе три квіточки,
Та поставить у куточку.
Одна квіточка дрімливая,
Друга квіточка сонливая,
А третя та й щасливая.
Ой люлі, люлі, люлі...

Ще в першій половині ХХ ст. широко варіювався зразок колискової пісні, у якій оспівується взаємозв'язок трьох життєтворчих трав – м'яти, барвінку, васильку – і споконвічної мрії про фізичний та духовний розвиток дитини.

Ой ти коте, коточок,
Не ходи рано в садочок,
Не полохай дівочок,
Нехай зов'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечку,
Ой спи, дитя, до обіда,
Покіль мати з поля прийде
Да принесе три квіточки:
Ой першую зросливу,
А другу сонливу,
А третю щасливу,

Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Соньки-дрімки в колисоньку,
Добрий розум в головоньку,
А росточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки⁶².

На щастя, у селах жінки середнього й старшого покоління ще досить добре пам'ятають колискові пісні, які співають онукам, що вселяє надію на збереження такого важливого жанру етнічної пісенності.

На перші після хрестин Різдвяні свята батьки новонародженого посилають дівчинкою чи хлопчиком (своїми чи сусідськими) вечерю до кумів, яка складалася з калача, куті, цукерок, яблук, горіхів. Кума дякувала і посилала вечерю посланцем для свого маленького похресника. Коли він підростав, то сам носив святкову вечерю до хрещених батьків.

Коли дитині виповнювався рік, відбувався обряд перших пострижин. Малюка садили на подушку чи кожух і кум, тричі перехрестивши його, вистригав навхрест волоссячко на голівці малечі, яке віддавав матері на зберігання. Стежили, щоб волосся не було кимось викинуто й не потрапило птахам на гніздо, бо це віщувало постійний головний біль у дитини. На Рівненщині, зокрема, дитину для пострижин садовили на повісмо. Волоссячко з голівки хлопчика закопували під грушу, щоб був кучерявим, а дівчаче – під вербу, щоб довгі коси росли.

Коли малюкові минало три роки (в окремих районах – чотири), виконували обряд одягання пояса на хлопчика. Для цієї події батьки неодмінно ткали чи купували новий пояс. Варто зауважити, що в народних обрядах українців пояс мав силу оберега, його широко використовували в родильних та інших сімейних обрядах.

Ранком, після сходу сонця, батьки промовляли молитву і просили хлопчика повторювати її. Потім його підперізували і висловлювали

⁶² Ширше про колискові пісні див.: Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки / упоряд., прим. Г. В. Довженок. – Київ, 1984.

щирі батьківські побажання: «Даруй тобі, Боже, щастя, здоров'я й многії літа. Дай, Боже, щоб ти той пояс здоровий зносив і на кращий заробив».

Дещо пізніше, коли одягали на хлопчика перші штанці, то існувало повір'я, що мати має неодмінно пошити ці штани за одним разом, не відкладаючи шиття. Це сприяло дитині в подальшому житті в усіх її добрих починаннях, а найголовніше – при виборі судженої не знав би відмови. Невдачі при сватанні хлопця колись завжди пояснювали тим, що мати відкладала шиття⁶³.

Звичаї, пов'язані з народженням і хрещенням дитини, сприяли зміцненню відносин між рідними та хрещеними батьками. Останні виконували почесну роль і в подальших обрядах ініціацій похресника. Інститут кумівства і тепер є досить стійкою формою родинного спілкування.

⁶³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 404, арк. 156.

2.2. Трансформація обрядів соціалізації дитини

Відомо, що після Першої світової війни, у часи громадянської війни та з приходом радянської влади, суттєво змінилося й родинне життя людей. Ще в роки розкуркулення і колективізації владою були здійснені спроби зруйнувати українські родинні традиції взаємоповаги в сім'ї. Відбувалося нацьковування дітей на батьків, прилюдне висміювання господарів, так званих «куркулів». Радянська влада впроваджувала фальшивий соціалістичний побут, особливо протиставляла «нові» обряди релігійним, тому не випадково вже в 1920-х роках з'явилися нові назви на означення обрядів, пов'язаних з народженням дитини: «червоні хрестини», «звіздини». Новонародженим давали імена, пов'язані з революційними змінами: Аврора, Леніна, Трактор, Владлен, Кім та ін. Такі обряди впроваджувалися насамперед серед активістів, а селяни відмовлялися від них. Однак страшні роки Голодомору 1932–1933 років змусили і їх відійти від народних звичаїв ⁶⁴.

Радянські обряди проводили в клубах, так званих червоних кутках, сільраді тощо. Починали обряд виносом червоного прапора, співом Інтернаціоналу. Усе відбувалося за шаблоном партійних зборів, обиралася президія, партійне керівництво вітало батьків, вручали подарунки для дитини: піонерський галстук, комсомольський значок і різноманітні предмети побутового вжитку ⁶⁵.

Завзято бралися до впровадження нових обрядів комсомольці, вони готували сценарії «червоних хрестин», придумували нових персонажів та атрибутику. Як приклад, комсомольці села Велика Кириївка на Вінниччині в березні 1924 року організували «червоні хрестини» для новонародженої доньки селянина. При підготовці сценарію ухвалили назвати дівчинку на честь В. Леніна – Леніною, обов'язки кума покласти на комітет незаможних селян, а обов'язки куми – на комуністичну спілку молоді ⁶⁶. Цілком зрозуміло, скільки б енергії не вкладала молодь в організацію таких «хрестин», вони не могли прижитися серед більшості населення через свою

⁶⁴ Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. – Київ, 2007. – С. 110–111.

⁶⁵ Дмитрук Н. З нового побуту // Етнографічний вісник. – Київ, 1925. – Кн. 3. – С. 34–35.

⁶⁶ Соціалістична обрядовість на Україні. – Київ, 1983. – С. 197.

абсурдність. Адже люди віками виробляли певні обрядові та звичаєві форми, які виконували важливу духовну функцію при прийнятті нового члена громади. Тому навіть при розгромі храмів селяни хрестили дітей підпільно, у домашніх умовах, запрошуючи кумів і священника.

Після Другої світової війни влада спочатку дещо послабила тиск атеїстичного виховання і втручання в особисте життя людей, але це тривало недовго. Уже в 1960-х роках партійне керівництво, щоб знищити національні традиції та уніфікувати радянські обряди, цілеспрямовано взялося за впровадження нових звичаїв та обрядів. У 1964 році було створено Комісію спочатку при Верховній Раді УРСР, а 1979 року – при Раді Міністрів, яка отримала статус керівного органу, що контролював духовне життя населення.

Саме в 1960-х роках почалося активне творення нової радянської обрядовості. До цього процесу були залучені працівники будинків народної творчості, клубів, письменники, учені. Власне, підхід до створення нових радянських обрядів дуже нагадував 1920–1930-ті роки: використання радянської символіки, атрибутики тощо. Було посилено критику релігійного хрещення, але найдієвішою формою впливу на молоде покоління з метою відлучення його від народних традицій стала заборона для комсомольських активістів, членів партії брати будь-яку участь у релігійних обрядах. Доходило до покарання тих, хто все ж таки наважувався берегти традиції і відбував релігійне хрещення та сімейну гостину. Для учителів, комсомольців, партійних це могло означати не лише виключення з лав партії, але й найгірше – звільнення з роботи. Тому якщо й хотіли охрестити дитину, то робили це потайки в домашніх умовах. Священиків у церкві влада зобов'язала робити реєстрацію хрещення за наявністю паспорта в тих, хто хрестить дітей. Варто зауважити, що ті людини, які через тиск і заборони вирости нехрещеними, переважно охрестилися в дорослому віці, часом навіть при важкій хворобі і перед смертю.

Партійне керівництво намагалося науково обґрунтувати необхідність функціонування нових обрядів і шкідливість «пережитків та забобонів». Жоден номер таких часописів, як «Людина і світ», «Наука и религия», не обходився без публікацій на тему впровадження нових радянських обрядів. Щодо цього показовою є праця священника-розстриги Павла Дарманського «Обряд у житті людини». Перейшовши на позиції войовничого атеїзму, автор убачав причини живучості релігійного хрещення в маскуванні любові до старовини,

у побутовій незалежності молодих людей від батьків, непевних переконаннях та ваганнях між релігією і атеїзмом⁶⁷.

У 1960-х роках знову масово закривали церкви та відкривали палаци урочистих подій, палаци новонароджених тощо, де проводили реєстрацію немовлят за спеціально розробленим сценарієм, що був розповсюджений Комісією з впровадження радянських обрядів. Не було однастайності думок у назві самого обряду, тому з'явилися локальні назви: *зорини, зіздідини, родини, ім'янаречення, урочиста реєстрація немовляти*. Пропонувалося також увести назву «введення новонароджених у громадянство». Щодо символів також були пропозиції вручати різноманітні значки (жовтеньятські, комсомольські, пам'ятні медалі тощо). Пропонували висадити дерево в честь новонародженого. Самі прихильники введення нового обряду бачили алогізми в тому, що вручення таких значків немовляті відбувається через їхніх батьків. І тому почалися пошуки в певному використанні все-таки народних традицій. Так, за сценарієм прийняли названих батьків (цуралися слова куми). Почали використовувати записи величальних віршів та мелодій. Обряд супроводжував часто ансамбль (тріо) бандуристів. Після привітань і побажань звучала «Величальна батькам»:

Батькові честь і слава!
Матері честь і слава!
Буде на многії літа
Радість, любов'ю зігріта!

Виконавець обряду (обрядовий староста) підносив до дитини іменну зірочку, де було викарбувано ім'я та прізвище малюка. Він виголошував побажання згідно з текстом сценарія. Потім батькам вручали свідоцтво про народження і знову лунала величальна пісня. У деяких Палацах виконували Гімн СРСР. Гості вручали батькам подарунки для дитини. Зрозуміло, що такий сценарій обряду довго не протримався, і вже в 1970–1980-х роках відбувалася звичайна реєстрація малюків у ЗАГСх.

Обряд релігійного хрещення продовжував існувати, іноді – підпільне. У робітничих і селянських сім'ях колгоспників побутовував обряд хрещення і хрестин та зберігалися традиційні елементи вірувань і звичаїв, хоч мотивація їх була частково втрачена. Про це свідчать самі респонденти з Полісся, де ще в 1940-х роках в окремих селах на-

⁶⁷ Дарманський П. Обряд у житті людини. – Київ, 1974. – С. 53.

роджували дітей удома. «У мене четверо хлопців було. Усіх хрестила. Усіх дома родила, я й одного в больніці не родила. Баба прийняла. Чоловік кликав. Щось говорила, шептала, Богу молилася. Стола одсуне і круг стола породіллю водить. А як хватки беруть, то на стол спирають. Кладе коло породіллі дитину. Зав'язує пуп “льоном” (бо кажуть, як коноплями, то не буде в немовляти дітей), щоб діти були. Пула ні на чому не відрізували. “Місце” під припічком закопали, під піччю. Завертала дитину в пельонки, з старої сорочки, дві пельонки робить. Коло породіллі кладе <...>

На хрестини кума приносила крижмо, кум хліб приносить у платку, гроші попу дає <...> Готовили холодці, рибу. Баба варить кашу в себе вдома. Гарно вбере її – калиною, всім. А тоді вже кум зріже верха на тарілку, б'є кашу і вже й гроші дають у тарілку. Верх остається на тарілці, а тоді породіллі з грішми оддають. Черепки “шибають” (кидають) у порог, але я не знаю нащо, другі ще й на покутті кладут. Не знаю, нащо»⁶⁸.

Народні звичаї в цьому краї зберігалися й у 1950–1960-х роках. Інша респондентка (1936 р. н.), мати шістьох дітей, розповідає: «Шестеро дітей, всі у роддомі народжувала. Сама купала всіх. Клала дзвіночки синенькі, у полі ростуть; сипала попіл, просівала його і пучечку клала, щоб кос на дитині не було, а то ж по руках ростуть, бувають косматі такі. Старі люди ж так вчили, щоб коси не обростали. А дзвіночки – для сну. І в романчику купала, такий роман є. Так у мене діти були спокійні».

Як купаю, купіль виливаю десь у уголок, щоб ніхто не ходив. Десь надворі. Так люди старі кажуть, а чого – хто його знав. Як родиш зразу дитину, прийдуть позичати, не дають. А чого воно так, то я не знаю»⁶⁹. Як бачимо, ще в другій половині ХХ ст. дотримувалися багатьох народних звичаїв при народженні та хрещенні дитини, але мотивація окремих дій уже була втрачена. Виконували, бо так радили старші люди.

На території Полісся до кінця ХХ ст. серед окремих носіїв народної творчості зберігалися різні варіанти замовлянь від уроків, «подумки» (пристріту). Одна з респонденток розповідає, що «в купіль дитини м'яту і любисток кладуть, як перший раз дитя купають, “щоб пахло дитя”. Щоб всю жизнь пахла дитина...

⁶⁸ Борисенко В. Така житка... Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся. – Київ, 2011. – С. 165–166.

⁶⁹ Там само. – С. 90.

Я тоже шепчу, але стісняюсь шептати. Як своя, то я тихенько шепчу, а так ні. Своїм дітям шепчу... Од “подумки” то: “Господу Богу помолюся, Святій Пречитій Матері Божой в ножки вклонюся, всі святії, всі Божії угодники, Матір Божа преподобная, апостоли, архереї, всі ангели й архангели, до молитви приступіть і допоможіть рабі Божій (Ліді) уроки й пристріт, подумки і завидки, і гріх, і баннії нечистки виговоряти. Сходить Єгорій з небес по золотой лестнице, вносит с небес триста луков златоколых, триста стрел золотополых, триста тетив златополосатых, стріляв, обстріляв в раби Божой Ліди уроки й пристріт, подумки і завидки і оддав чорному зверю на хребет. Понеси, чорний зверю медведю, в ліса, затопчи, чорний зверю, медведю, в болота, чтобы век ни бивал, ни вдень, ни вночі, во веки веков аминь”»⁷⁰. Це замовляння записане нами 1994 року, що свідчить про збереження досить архаїчних лікувальних формул, хоч і з напластуванням християнських елементів.

На порозі ХХІ ст. відбулося активніше звернення молоді до релігії, щоправда, дуже своєрідно. Іноді це проявляється суто зовнішніми ознаками і досить періодичними, але все ж таки повернення до віри серед молоді дуже помітне і є, можливо, переважаючою тенденцією. У цьому руслі значно частіше відбувається релігійне хрещення з елементами народних традицій.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років активно й відкрито почали звертатися до обряду церковного хрещення. Водночас помітна увага до збереження народних традицій і звичаїв. Це відродження йшло різними шляхами: інформація до молоді потрапляла через засоби масової інформації, публікації вчених, завдяки збільшенню кількості студентів, аматорських колективів, які прагнули вивчати народні обряди, фольклор. Власне, коли з’явилося зацікавлення, то канали інформації розширилися і через відновлення призабутих обрядових дій старшим поколінням.

Що ж стосується різноманітних вірувань, захисних оберегів для молоді матері та немовляти, то у ХХ – на початку ХХІ ст. їх не тільки не поменшало, а навіть збільшилося. Дуже помітна трансформація багатьох елементів, але побутування обрядових дій, форм пригощання, обдаровування традиційно простежується як у сільській, так і міській культурі. У багатьох випадках місто нині навіть більше продукує різноманітних елементів, атрибутів обрядовості, яка має вплив на зuboжіле і постаріле селянське середовище. Для підсилен-

⁷⁰ Там само. – С. 94.

ня думки наведемо кілька прикладів. Передаємо мовою оригіналу: «Беременным женщинам нельзя ходить на похороны, на кладбище, нельзя перекресток переходит на искосок, нельзя стричь и красить волос, нельзя пинать кота, нельзя подымать деньги с пола, желать плохого людям, шить и вязать в воскресенье и религиозные праздники»⁷¹. У деяких місцевостях додаються такі застереження: майбутній мамі не можна щось брати чуже, дивитися на вогонь, на все потворне тощо.

Коли зустрічають матір і дитину з пологового будинку, приносять багато квітів і кольорових кульок. Ще в 1970-х роках з'явилася мода купувати для новонародженого одяг певного кольору залежно від статі: дівчинці – рожевого, хлопчикові – блакитного. Ковдру відповідно перев'язували рожевим чи блакитним бантом.

Як колись віддячували повитуху хлібом і полотном або хусткою, рушником, так і тепер побутує традиція дякувати акушерам і тим, хто виносить дитя з пологового будинку – медичним працівникам. Раніше серед таких подарунків переважали цукерки, шампанське і квіти. Сьогодні переважно, окрім цукерок, винагороджують грішми.

У більшості випадків такі події фіксують на фото та відео.

Нині до першого купелю, крім традиційних трав – ромашки, череди, обов'язково додають і краплі свяченої води. Незмінно кума приносить крижмо, що тепер побутує у вигляді великого рушника, або замовляють з вишивкою спеціальне крижмо. Кум, окрім традиційного хліба, приносить золотий хрестик (іноді це робить кума) і час-то срібні дитячі ложечки з мотивацією «щоб швидше зубки росли». Матері немовляти також часто дарують золоті прикраси: ланцюжки, сережки тощо. Стало модним дарувати і сорочку-вишиванку немовляті «на виріст». Зазвичай на хрестини приносять дитячі іграшки й різноманітні смаколики, солодощі, як це було здавна. Лише колись це була випічка, вареники, а тепер куповані кондитерські вироби.

Дедалі частіше трапляється (переважно в містах), що з практичних міркувань близькі родичі питають молодих батьків, що краще подарувати для дитини: ліжечко, ванночку, одяг, візочок тощо.

Залишається незмінною традиція частування на хрестинах. Змінився набір страв, хоч, окрім багатьох салатів, подають голубці, холодці, запечене м'ясо. На правобережжі України в багатьох селах і містечках випікають на хрестини калачі й готують букетики з кві-

⁷¹ Зап. О. Пономаренко 2014 р. в м. Конотопі Сумської обл. від Інни Філічевої, 1944 р. н.

тів та кетягів калини, які вручають гостям на хрестинах. На Поліссі замість колишньої баби-повитухи вибирають когось із родичок, яку називають «баба», і вона готує та прикрашає кашу на хрестини. Цієї традиції дотримуються в більшості випадків. Проте у великих містах хрестини відзначають здебільшого в закладах громадського харчування.

Зберігаються традиційні пострижини малюка в день його першої річниці, а також його садять на кожух, «щоб був багатий і щасливий». Однак з'явилися й досить широко побутують нові звичаї. Навколо дитини розкладають різноманітні предмети: гроші, футбольний м'яч, тенісну ракетку, цукерки тощо. Ворожили, до якого предмета дитя спершу потягнеться – вибере свою долю. Можна порівняти з традиційним відсіканням пуповини на гребені – для дівчинки і на якихось інструментах, книжці – для хлопчика.

Спілкування кумів тепер значно тісніше. Міграція сільської молоді до міста спричинила втрату родинного спілкування, і куми у великих містах стають найближчими родичами молодим родинам. Як правило, їх запрошують на всі календарні й родинні свята, обдаровують подарунками, родичаються найтісніше, звертаються переважно одне до одного не по імені, а «кум» і «кума». Тобто інститут кумівства сьогодні набуває дедалі більшого розвитку, що має позитивне значення для зміцнення родинних відносин і спілкування.

3

ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

3.1. Вечорниці та досвітки в контексті усталених практик соціалізації

Відомі вчені-психоаналітики минулих століть, зокрема Зигмунд Фройд, Вільгельм Райх та інші, вказували на особливу силу людської енергії, яка є вирішальною і впливає на здоров'я, успіхи в кар'єрі, творчості тощо.

Народна система педагогіки та культурних цінностей українців виробила певні правила поведінки, філософське ставлення до активної енергії молодого покоління і мала власні етнічні засоби для впорядкування емоцій та надзвичайної енергії. Це була не система приборкування пристрастей, а продуманий до дрібниць спосіб розумного витрачання енергії. Допускалася навіть тимчасова ритуальна антиповедінка для виплескування агресивної енергії під час народних календарних обрядів. У традиційних культурах світу була вироблена широка система соціалізації людини, статево-вікового виховання, розважально-ігрових дійств, які сприяли здоровому способу життя, формуванню морально-естетичних цінностей.

Дітей із семи-дев'яти років привчали до посильної трудової діяльності. Хлопчики, як правило, ставали пастушками. Менші пасли гусей, качок, старші – йшли в підпасичі (помічниками пастухів), а потім – у пастухи. Хлопця вже так і називали – «пастушок», «пастух», що означало певну градацію віку. Коли хлопчику виповнювалося сім років, відбувався обряд «садити на коня», або «княжити». На свято Семена (1 вересня) його підстригали по дорослому, одягали нові штани й пояс, садовили на коня і тричі обвозили по колу за рухом сонця. Імовірно, цей обряд відбувався навесні. Можливо, давня веснянка фіксує фрагмент саме цього обряду:

– Ой чиє ж то дитя
На конику сидить?
Що воно держить?
– Червонеє яблучко.
– Чим воно має?
– Золотим конем грає.

Крім того, хлопчики змалку допомагали біля коней, волів, при оранці ставали погоничами. А «погонич» звучало вже як справжній робітник.

Дівчаток привчали переважно до хатньої жіночої роботи. Семирічна дівчинка няньчила менших братиків чи сестричок і величалася в сім'ї «нянькою». У жнива дівчатка допомагали носити обід косарям у поле. З малих літ дівчинку навчали прясти. Майже по всій Україні існував звичай, за яким дівчинка, направши перше повісмо, мала вкинути його в палаючу піч, а сама оббігти тричі навколо хати. Вважалося, що тоді хутко прясти навчиться. Мотивували ці дії так: «Щоб так швидко пряла, як у печі вогонь спалив повісмо». Тут маємо сліди давнього вірування у священну силу вогню. Звідси, очевидно, походить і вислів «робота горить у руках». У лемківській коломийці співається:

Я нікого так не люблю,
Як молоду Анцю,
Ручки – огонь до роботи,
А ножки до танцю.

Молодь дорослою ставала рано. Дівчата – переважно в 15–16 років, хлопці – у 16–17. Здавна в Україні існували своєрідні громадські організації молоді – так звані дівочі й парубочі громади. Повноліття для дівчини чи хлопця наставало тоді, коли вони могли вступити до цієї громади. Бувало, що хлопчики й молодшого віку (14–15 років) хотіли пристати до парубочого товариства. Однак старші парубки цього не допускали і привселюдно кепкували з них: «Ще молоко на губах не обсохло, а він до дівчат біжить». Або ж спіймають і переріжуть очкур (мотузку) у штанях. Тоді хлопець штани – в руки і гайда додому осоромлений.

Прийняття до громади регламентувалося певними звичаями і виконанням обрядових дій, характер яких мав у різних регіонах України мав свою специфіку.

Здебільшого новачків до гурту приймали на перших осінніх вечорницях. Відомо, що ці своєрідні клуби дозволяли сільській молоді з настанням жнивної пори переставали функціонувати, а з приходом осені відновлювалися. В одних селах вони розпочиналися на Другу Пречисту (21 вересня), в інших – на Покрову (14 жовтня) чи на Кузьми й Дем'яна (14 листопада).

Давні звичаї перших вечорниць досить довго зберігалися на Поліссі та Волині. На Коростенщині, зокрема, на перші осінні вечорниці дівчата в складчину готували святкову вечерю. Приносили сало, яйця, обов'язково варили вареники. У тій хаті, де мали бути вечорниці, запікали в печі цілого півня – «горгуна». Начиняли його печінкою, квітчали квітами. Хлопці вдавалися до різноманітних хитрощів, щоб викрасти того півня, занести на свій куток та з'їсти зі своїми дівчатами. Однак господарки вечорниць дуже пильнували «горгуна», а потім урочисто ділили його між усіма учасниками: «Тобі, Юхтимко, крильця, щоб легко в танці літала» і т. д. Тут простежуються залишки давніх вірувань у солярні культи. Півень вважався символом зорі, провісником сходу сонця. Давнім слов'янам добре відомі жертвоприношення півня⁷².

Дівчина, яка вступала до дівочої громади, мала на перші вечорниці зварити кашу. Горщик з кашею вона приносила в хустині і так ставила на столі. Сходилися хлопці й починали «торгувати» кашу. Хто давав більше грошей, той бив кашу, а гроші віддавали дівчині. Вона частувала всіх кашею і ставала членом гурту, відтепер вона могла ходити на вечірки.

Каша в цьому обряді посвячення в повноліття теж не випадкова – вона фігурує в багатьох сімейно-родинних обрядах. На думку відомого вченого-славіста О. Потебні, «богиня, для якої варилася каша, мала стосунок до дощу і води, одруження і смерті»⁷³. Каша як обрядова страва посідала особливе місце в календарних молодіжних обрядах. З приходом весни дівчата варили горщик каші й закопували на вулиці, приспівуючи навколо неї:

На вулицю, на нашу, на нашу,
Несіть пшона на кашу, на кашу,

⁷² Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. – Киев, 1982. – С. 71.

⁷³ Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – Москва, 1865. – С. 83.

Будем кашу варити, варити,
Будем хлопців манити.
Ой на нашій та гулиці
Дівки чарівниці,
Закопали горщик каші
Насеред гулиці.
Закопали, закопали,
Ще й забили шворня,
Щоб на нашій та гулиці
Збиралася зборня.

* * *

Закопали горщик каші,
Ще й кілком прибили,
Щоб на нашу вулицю
Парубки ходили ⁷⁴.

На Харківщині дівчата варили кашу в шкаралупі яйця і, вибравши для «вулиці» місце, закопували, а потім ставили «витушку» і крутили, щоб «вулиця» крутилася ⁷⁵.

У багатьох районах Наддніпрянщини та Слобожанщини дівчина-наречена після того, як покличе на весілля гостей, іде з друзками в ту хату, де гуляла на вечорницях, і на знак прощання з дівуванням варить там кашу. Потім молода бере горщик з кашею і розбиває, а друзки в цей час співають:

Ой каша, каша,
Розлуко наша...

Очевидно, давні народні уявлення про магічне значення каші було перенесено і на звичай готувати її при церемонії прийняття козака до коша.

У давніші часи хлопця приймали до парубочої громади тоді, коли він опанує косарську техніку. Косар – це вже парубок. Щоб вступити в парубоче товариство, хлопець мав поставити товаришам могорич, а дівчатам найняти музик. Пізніше звичаї випробування набули жартівливих елементів. Парубка примушували залазити на висо-

⁷⁴ Ігри та пісні. – Київ, 1963. – С. 159.

⁷⁵ Гнатюк В. Збірки сільської молодіжі на Україні // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 186.

кий стовп і там кукурікати. Після жартів і змагань хлопець частував товариство.

У поліських, центральних та східних районах України до 30-х років ХХ ст. зберігалися форми вечорниць, на яких дівчата й хлопці залишалися ночувати разом, дотримуючись пристойної поведінки. Хлопець, якого щойно прийняли до громади і він уперше ночував на вечірках, проходив жартівливе «посвячення». Коли новачок за-синав, брали його чоботи, насипали туди попелу, наливали води і «золили» там онучі. Траплялося, що любителю поспати вимазували обличчя сажею й удосвіта люди на вулиці бачили, що хлопець з перших вечорниць іде.

На Чорнобильщині хлопцеві, який уперше ночував на вечорни-цях, пришивали до одягу картоплю, а вранці потішалися з нього.

Цікавий звичай вступу в повноліття побутовував на Поділлі. Тут відбувався обряд «коронування» («корінунання» – місцева назва на Вінниччині) юнака на парубка. Його садовили на стілець, застеле-ний кожухом (або на подушку), давали в руки хлібину і пляшку та тричі піднімали високо вгору, співаючи величальних пісень на його честь. За «коронування» хлопець ставив могорич і частував усю громаду.

Молодіжні організації вибирали з-поміж себе старших, які відпо-відали за культуру дозвілля, дотримання неписаного уставу. Стар-шого парубочої громади називали Отаманом, у деяких районах – Бе-резою. Дівочі громади були менше зорганізовані, але в центральних районах дівчата також вибирали Березу, що, очевидно, можна зара-хувати до пізнішого часу.

Березу обирали щороку нового. Зрідка найбільш вправні залиша-лися на цій «посаді» кілька років поспіль. Робили такі вибори най-частіше перед Різдвом. За старших вибирали тих, хто знав найбільше колядок, щедрівок, вітань та вмів повести ватагу колядників і ще-дрівників по всьому селі.

Дівчата і хлопці мали окремі ватаги. З наколядованих гостин-ців дівчата робили складчину окремо, а хлопці – окремо. А вже на завершення зимових свят робили спільну складчину, великі вечорниці.

Парубоча громада мала свій устав, і Береза зачитував його на вечорницях. Ось приблизний текст: «Будемо ж, браття, гуля-ти чесно, тихо та смирно, як і слід чесному й поважному пару-боцтву, так, як гуляли наші діди й батьки. Господиню на вечор-ницях поважати і шанувати як матір, з дівчатами обходитися з

повагою; не забувати, братця, що чесна дівчина – то є краса і честь усього села».

Береза мав і знак влади – кийок чи палицю. Коли хлопець був хорошим Отаманом, то громада на закінчення його повноважень у складчину дарувала йому чоботи, шапку або пояс. І це була велика шана – за Березу «заробив».

Приймаючи дари за колядку, Береза з гідністю промовляв: «Станьте, товариство, подякуйте за цей хліб чесний, червоне золото, щоб наш господар важний, поважний був перед панами, перед князями, перед усім миром хрещеним». «Дай, Боже», – кажуть усі разом.

Цікавим елементом парубочого й дівочого життя були ворожіння й замовляння. Як уже зазначалося, це відбувалося переважно під час таких календарних свят, як Катерини, Андрія, Покрова, Різдва-них та Великодніх.

Усі люди хочуть бути щасливими. Це вічне бажання спонукало до різноманітних форм ворожіння про долю. Серед численних замовлянь (приворотів і відворотів) особливий інтерес становлять звертання за допомогою до небесних світил. Дівочі замовляння до сонця були різні. Наприклад: «Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне і поважне; ти освічуєш гори й долини і високії могили; освіти мене, рабу Божу, перед усім миром: перед панами, перед попами, перед царями, перед усім миром християнським – добротою, красою, любощами й милощами. Щоб не було ні любішої, ні милішої од раби Божої, народженої, хрещеної, молитвяної Наталки. Яке ти ясне, величне, прекрасне, щоб і я така була ясна, велична, прекрасна перед усім миром християнським, на віки віків, амінь».

Або: «Сонечко ясне, сонечко красне, освічуєш ти гори, долини, освіти моє личко, щоб моє личко було ясне-красне, як сонечко».

Замовляння до місяця: «Місяцю-Владимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш: як невольники і невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітьми маленькими; як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за осям, як море за морем... Даруй же, Господи, щоб так за мною – народженою, хрещеною, молитвяною рабою божою Марусею – Грицько плакав».

Парубочі замовляння трапляються рідше. На Поліссі на Великдень хлопці замовляли так: «Як люди багаті з паскою, щоб вона (ім'я) бігла до мене з доброю ласкою! Як зщеплена хата щепами, так вона щоб до мене чіплялася. Як місяць на царські ворота, так щоб вона на мене вішалася усім своїм серцем, і своєю кров'ю, і усіма сорока сугавами».

У народній культурі існувало чимало вірувань про можливість причарування коханого. До засобів чарування частіше вдавалися дівчата, рідше – хлопці. Важливе значення мав слід милого, що відбито і в пісенній народній творчості.

Гей, на жовтім пісочку два слідочки знати.
А перший слідочок коня вороного,
Гей, а другий слідочок миленького мого.
Піду я в лісочок, вирву я листочок,
Гей, та й позакриваю милого слідочок.
Щоб вітер не звіяв, пташки не сходили.
Гей, щоб мого милого інші не любили.

На Полтавщині існувало вірування, що коли закохана дівчина йтиме слідом за парубком і набере трохи землі з його сліду (раз з правої ноги, два – з лівої) і принесе додому та палитиме її в печі, то хлопець неодмінно сам прийде до неї і любитиме її.

Інші вдавалися до приворотного зілля (тирлич, сон-трава, калина, любисток, лепеха, рута, м'ята), з якого готували відвари й напували ними хлопців, щоб причарувати або відчарувати, віднадити, забути.

– Як не хочеш, дівчинонько, дружиною бути,
То дай мені таке зілля, щоб тебе забути.
– Є у мене таке зілля біля перелазу,
А як вип'єш, козаченьку, забудеш відразу.

Подекуди вважалося, що дівчині достатньо назбирати сон-трави, загадати ім'я парубка і спати з тим зіллям три ночі, тримаючи його в пазусі, щоб коханий був причарований.

Дуже поширене вірування про ефективність чарування за допомогою кажана, що, власне, було відомим у варіантах у багатьох народів Південної та Східної Азії.

В Україні причаровували коханих за допомогою кажана як дівчата, так і хлопці. Для цього необхідно його впіймати, кинути в новий горщечок, який придбали не торгуючись, обв'язати горщик полотном і вночі (щоб ніхто не бачив) віднести в ліс (дорогою не можна оглядатися), поставити в мурашник, а потім бігти додому, також не оглядаючись.

На другу ніч принести горщик з кістками кажана, якого з'їли мурахи, додому (не озираючись). Кістяні вилючки і гачок від кажана діють магічно. Коли притягнути тим гачком до себе хлопця чи дівчину, то будуть причаровані навічно. Ними ж користувалися і для відштовхування нелюба. Достатньо було непомітно відіпхнути вилючками хлопця чи нелюбу дівчину.

Варто зауважити, що любовні чари в народі не схвалювалися, чарівники зазнавали громадського осуду, їх намагалися обминати.

Дуже поширені були уявлення про «злий язик», наврочування, намовляння. Також збереглися архаїчні вербальні засоби, які мали протидіяти злим намірам заздрісників. Наводимо один зі зразків:

Ти, місяцю-смиркатилю, смеркаєш.
Запираєш комори, обори. Замкни йому
(напасникові) зуби, щелепи, пращелепи,
щоб він проти мене очей не витрищав,
рота не роззівляв. Я йду проти його чорним
волом бовкуном, щоб йому став язик кілком.
Я солов'їними очима обдивлюсь,
ведмежою силою обборюсь, і тебе, негідного,
не боюсь. Я перед тобою, як вовк, а ти
передо мною, як шовк.

(Народне замовляння від заздрості і напасті).

Серед буднів і свят молодь при звичаювалася до оволодіння різними видами декоративно-вжиткового мистецтва, що розвивало творчу уяву, виховувало естетичне сприйняття навколишнього середовища. Саме молодь привчали заготовляти різні рослинні фарби для розпису печі, настінного малювання. Цим найчастіше займалися дівчата, що засвідчує і весільна обрядова поезія. Коли виводили молоду з дому, то співали:

На добраніч, столи й лави
Ще й стіни мальовані,
Хто вас буде малювати,
Що йде малярка з хати ⁷⁶...

⁷⁶ Пісні Поділля / упоряд. С. В. Мишанич. – Київ, 1976. – С. 194.

Прикрашання оселі квітами також було заняттям молодих дівчат. Їм належало й опанування різних технік вишивки. Кожна з дівчат готувала собі посаг, куди входили і вишивані речі. Вишивка – це не лише вид народного мистецтва, але й певна філософія життя. Під час вишивання дівчина ніби осмислювала власну долю, своє майбутнє.

Хлопці взимку навчалися різьбити по дереву, оздоблювали сани, дерев'яні побутові речі.

Парубочі й дівочі громади мали вагомий вплив на моральне виховання молоді, розвивали мистецтво гуртового співу й народної хореографії, шанували традиції прашурів.

Зміни в традиційній культурі українців значною мірою зумовлені й суспільно-політичними процесами, які активно відбувалися на початку ХХ ст. Виникли нові форми спілкування молоді: під час навчання у школах та вищих навчальних закладах, участь у художній самодіяльності, спортивних змаганнях, клубах, під час спільної праці на новобудовах, у колгоспах та радгоспах. Тепер у ХХІ ст. стало поширеним знайомство і спілкування молоді у мережі Інтернет.

3.2. Народна музика і танці у святковій культурі українців

Святково-обрядова культура українців, як і багатьох інших народів світу, сформувалася в первісну епоху людства. Обрядові дії супроводжувалися магічними ритуальними словесними формулами, співом, рухом і жестом. Усе це існувало як ритмічна цілісність. Рухи, мелодії, звуки, жестикуляція, які супроводжували найважливіші свята народного календаря і обряди життєвого циклу людини, були своєрідним світобаченням, відображенням уявлень і почувань наших далеких пращурів. Вони належать також до універсальних виражальних засобів у численному розмаїтті культур людства.

Синкретична єдність слова, руху, жести була притаманна всій системі обрядовості.

Свята народного календаря завжди супроводжуються обрядовою пісенністю: колядки й щедрівки, веснянки й гаївки, петрівчано-купальські пісні, жнивні-обжинкові-косарські, а в регіонах (Полісся), де тривкіше збережені привласнюючі форми господарювання, зокрема збиральництво, збереглися і так звані ягідні, що є, очевидно, найдавнішими формами усної пісенної творчості. За змістом і часом вони наближені до такого фольклорного жанру, як замовляння.

У сімейних обрядах українців виконувалися пісні на родини, весілля, а також голосіння біля мерця. Більшість із них, окрім голосінь, виконувалися хором, переважно дівочим і жіночим. В обрядових дійствах, де перепліталися спів і танець, важливе місце посідала й народна музика.

Музика існує здавна в усній традиції народу. Багатим джерелом народної музики є фольклор, оскільки нотна фіксація музичних творів – явище пізніше. Учені вважають, що найдавнішими мелодіями є вільний речитативний стиль.

Музичне мистецтво українців репрезентоване й певними музичними інструментами. До найдавнішого виду належать ударні самозвучащі (тарілки, дзвіночки, дзвони, коса, калатало) та мембранні (бубон, барабан, тулумбас). Ці інструменти були широко відомі в минулому і зберігаються досі в багатьох народів Азії, Африки, Кавказу. Зокрема, у китайців барабани різної величини використовуються і нині під час великих свят. Інколи кількість барабанщиків дуже велика.

Ударні інструменти незамінні у військових походах, під час відправлення важливих обрядів.

Ще з часів Київської Русі відомі тарілки – дископодібні з отвором посередині, через який протягували ремінець для тримання. Відомий дослідник музичних інструментів Андрій Гуменюк вважав, що вони вийшли з ужитку в середньовічні часи, коли церквою переслідувалося мистецтво скоморохів, перейшли у вигляді маленьких брязкалец до бубна. Зберігаються вони й у військових духових оркестрах.

Одним з дуже давніх і до наших днів збережених музичних інструментів є бубон (народні локальні назви: решето, решітко).

Перші відомості про інструмент належать до XI ст., але виник він значно раніше. У «Повісті минулих літ» під 1074 роком згадується сопел, бубни і гуслі. Інформація про бубон як важливий інструмент трапляється і серед матеріалів про Запорізьку Січ XVII ст., де серед речей, які прислали на Січ, названо клейноди, знамена і бубни. Без нього не обходився жодний народний ансамбль, а також відзначення календарного й родинного свята, що відбито в пісенній творчості:

Ой на дворі бубни грають
Та до сіней закликають,
А з сіней та до хати,
Де молодій сидати.

Виготовляли інструмент із дерев'яного обруча та добре натягнутої на нього шкіри. У спеціальні прорізи в дереві вмонтовували металеві дзвіночки, брязкальця. Вдаряючи дерев'яною паличкою або долонею по натягнутій шкірі, музиканти досягають значного ефекту і вправності. Цей інструмент використовують переважно під час виконання танцювальних мелодій. Бубон обов'язково входив до так званої троїстої музики.

Важливою приналежністю військових оркестрів були такі ударні інструменти, як тулумбаси, або литаври. За формою вони нагадували велику мідну чашу на металевих триніжках, обтягнуту зовні шкірою. Звук утворювався від удару по них дерев'яною паличкою. На Запорозькій Січі за допомогою литавр скликали збір козаків, а також їх брали у військові походи.

Барабан відомий в Україні приблизно із XVI ст. Його так само використовували під час військових походів. Звуки численних барабанів посилювали страх ворога. З часом увійшов до сільських народних ансамблів, троїстих музик, духових оркестрів.

При нагоді й за потреби ударними інструментами стає домашнє начиння, зокрема качалка, затула від печі, відро, металева миска, ложки, торохкала, підкова:

**Чільний бік бандури
Марка Яреми.
Чернігів**

**Лірник з родиною. Чернігівщина.
Початок XX ст.**

Українські бандуристи

Гой пляшіть, хлопці, бийте в підкови,
В сеї дівчини чорнії брови...

З духових інструментів в Україні розповсюдженою була сопілка. Археологи віднайшли на Буковині сопілку з рогу, якій майже 20 тис. років. Близькі до сопілки різноманітні глиняні свищики. Дудочки, сопілки місцеві умільці виготовляли з дерева, яке мало м'яку серцевину. Пастушки 7-8 років («дударики») добре вигравали на них знайомі їм фольклорні мелодії. Це був один з перших дитячих музичних інструментів, який мав локальні назви дудочка, сопілка. Існує кілька видів сопілок (зубівка, денцівка тощо), які різняться діапазоном звуку. Дудки з рогу згадуються й у колядках. Зокрема, у добре відомій «Бігла теличка да з березничка» у приспівці є така засторога:

Як не даси пирога,
Візьму вола за рога,
Та й поведу на моріг,
Да і зоб'ю правий ріг,
У ріг буду трубити,
А воликом робити.

Часто згадується сопілка в народних піснях:

Вийди, Грицю, на вулицю і ти, коваленку,
Заграй мені на сопілку стиха помаленьку.

Цікавим, архаїчним інструментом такого типу є трембіта, яка й нині побутує в Карпатському регіоні. Вважають, що найкращі трембіти виходять з дерева, у яке вдарив грім. Музикант-трембітанник здебільшого сам виготовляє собі інструмент, найчастіше зі смереки. Її розтинають навпіл, вибирають сердешник (серцевину), а потім склеюють і обв'язують березовою корою. Наприкінці XIX ст. у місцевках почали виробляти трембіти з бляхи, які мали значно гостріший звук. Довжина трембіт сягала 2–2,5 метрів.

Про архаїчність і сакральність цього музичного інструмента свідчать певні звичаї. У горах трембітали лише від осіннього свята Дмитра (8 листопада) до Юрія (6 травня). В інший час на трембітання накладалося табу. Однак коли в селі хтось помирав, то обов'язково трембітали, часто в шість трембіт разом, опускаючи їх вниз. Отже,

можна припустити, що музичний інструмент слугував засобом передачі інформації в потойбіччя, оскільки в структурі світоглядних уявлень українців тридільна модель будови світу досить чітка.

У сучасному побуті українців Карпат трембіти зберігають традиційну функцію, а також застосовуються під час вигону худоби на полонину. Тоді трембітають, піднявши трембіти високо вгору.

Труба – різновид трембіти – побутувала на Волинському Поліссі, але була значно коротшою. Такі труби для передачі сигналу використовували у військовій музиці. Їх застосовували також мисливці, пастухи. З часом дерев'яні труби були замінені на мідні (різноманітні корнети, тромбони).

Дуже розповсюдженою в Україні в минулі сторіччя була волинка (локальні назви – «дуда», «коза»). Цей музичний інструмент здавна відомий на Сході й Півдні Європи, а пізніше і в країнах Центральної Європи. Учені вважають, що в Україні цей музичний інструмент розповсюдився в XVI ст., спочатку на Волині, звідки й поширилася його назва. Виготовляли дуду-волинку з невичиненої шкіри кози (подекуди з теляти, вівці). Вставляючи три трубки в міх, виконують досить складні мелодії. Використовували в народних музичних ансамблях, довше побутувала в західних областях України, на Поділлі.

Ще одним розповсюдженим музичним інструментом в Україні була дерев'яна труба – сурма. Використовували її в козацьких походах. Сурма згадується в думі «Три брати Самарськії»:

Попросимо ми свого меншого брата,
Нехай наш найменший брат на ноги козацької встає,
У тонкій військовій суремки зіграє...

У побутовому мовленні часто трапляються такі вирази: «в похід засурмили», «сурмачі кличуть» тощо. Відомий дослідник музичних інструментів Гнат Хоткевич вважав, що сурма запозичена українцями у східних народів, а її назва походить від слова «зурна» – так називався подібний інструмент на Сході.

Нині сурму використовують рідко, лише подекуди окремі музиканти. Варто зазначити, що духові українські інструменти виготовляли переважно з дерева, але деякі з них з часом були замінені мідними, зокрема сурма.

У Карпатському регіоні побутували духові язичкові інструменти. Серед них – дуже давня й відома багатьом народам світу дримба. Про неї співається в коломийці, що і нині побутує:

А я собі дримбу куплю,
Аби була боса,
Вона мені задримбає
Коло мого носа.

Дримбу і сьогодні широко використовують народні музичні ансамблі Закарпаття, награвуть на ній вівчарі, часто дівчата й жінки. Виготовляли дримби переважно цигани-ковалі і продавали їх на міських та містечкових базарах.

Досконалішими й вищими формами музичних інструментів є струнні, на яких вдавалося досягти особливої чистоти звуку, його мелодійності, емоційного ефекту. До найдавніших видів таких інструментів в Україні вчені зараховують гуслі, які можна побачити і на фресках Софіївського собору в Києві. Їх часто згадують у фольклорних творах, зокрема в обрядових весільних піснях, що свідчить про їх широке побутування в народі:

Їхали купці – харківці,
Стали явора рубати,
Тонкі гуслоньки тесати...
Гуслі гудуть й у двір їдуть,
Та рано-рано.
Гуслі гудуть й у двір їдуть,
Та ранесенько...

Найчастіше їх виготовляли з явора.

Символом музичної національної культури стала кобза-бандура. Струнний інструмент кобза згадується в писемних джерелах польських хроністів XVI ст., але, зрозуміло, він виник значно раніше. Зокрема, писали, що козаки здатні до таких штук, які годі собі уявити: «стріляли, співали і на кобзах грали»⁷⁷.

Щодо походження кобзи-бандури існують різні погляди, зокрема, що цей інструмент прийшов до нас зі Сходу. Натомість Г. Хоткевич вважав кобзу автентичним українським інструментом. Можливо, обидві версії мають раціональне зерно. Про певні паралелі й аналогії може свідчити факт виконання кобзарями пісень-дум. Відомо також, що в Дагестані народний мандрівний співець, якого утримувала громада, називався «дум». Східні мелодії бринять у манері виконання дум, історичних пісень. Однак справедливим є і твердження Г. Хоткевича, що в специфічних умовах буття україн-

⁷⁷ Див.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. – Київ, 1997. – С. 67.

ців створено самобутній інструмент, який став славою українського мистецтва. Кобзарями були переважно сліпі мандрівні музиканти, про яких Тарас Шевченко так проникливо писав:

Перебендя старий, сліпий, –
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.

А хто грає, того знають,
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.

З великої любові і розуміння значимості мистецтва для збереження народу, його духу й волі поет назвав свою збірку віршів «Кобзар».

Зрозуміло, що кобза пройшла певний еволюційний шлях до фабричної бандури, яку до 30–40-х років XX ст. виготовляли самодіяльні талановиті майстри, музиканти.

Учені вважають, що розквіт кобзарського мистецтва припадає на XV–XVII ст., хоча відомостей про цей період не так багато. Проте значна кількість дум та історичних пісень, фольклорних творів свідчить про неабияку популярність кобзарського мистецтва. Більше, звісно, писемних відомостей про кобзарів XVIII–XIX ст. Є чимало згадок, що у XVIII ст. багато українських кобзарів жило при імператорському дворі, тішачи слух вельмож. Виступали вони в Петербурзі, Москві, у містах України. Відомі згадки про цехові об'єднання кобзарів.

У XIX ст. існували спеціальні кобзарські школи на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині. Щоб стати мандрівним бардом-кобзарем, необхідно було вивчити основний репертуар, продемонструвати своє мистецтво перед старшими кобзарями, після чого отримували диплом-«визвілку». Кобзарі зобов'язувалися дотримуватися звичаїв свого братства.

Бандуристи знали дуже багато пісень, танцювальних мелодій на історичну тематику. Про це також писав Тарас Шевченко:

З дівчатами на вигоні –
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками –
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті

(Де свекруха злая) –
Про тополю, лиху долю,
А потім – у гаю;
На базарі – про Лазаря
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.

Багато інформації і про те, що у XIX ст. кобзарі користувалися пошаною в селян, але їх переслідували, били, заарештовували царські жандарми за крамольні пісні.

Ще на початку XX ст., за даними досліджень, в Україні було близько трьох тисяч сліпих мандрівних кобзарів і лірників. Однак уже в середині 50-х років залишилися одиниці. Віднайдені в архівах Харкова документи свідчать, що в 30-х роках XX ст. обов'язковій реєстрації в міліції підлягали музичні народні інструменти, особливо бандури. Їх вилучали й нищили, а співаків заарештовували.

Бандура була розповсюдженіша на Лівобережжі, а на Правобережжі панувала ліра – своєрідний струнний інструмент, у якому поєднуються смичкові й клавішні механізми. Лірниками також були мандрівні сліпі музиканти-жебраки. У їхньому репертуарі переважали псалми, різні релігійні наспіви, а з побутових улюбленими були пісні про сирітську долю. Особливо багато лірників було до 30-х років XX ст. на Поділлі, Волині, Київщині, а також в інших регіонах.

У XVIII ст. переважно серед заможних селян набув популярності струнний інструмент торбан, близький за формою до кобзи й лютні. Досить відомий він в Італії і Франції, звідки, як вважають дослідники, прийшов в Україну, де зник з ужитку в середині XIX ст.

В Україні особливої популярності набули такі струнні інструменти, як цимбали та скрипка. Виконавці на цимбалах і скрипці до 30–40-х років XX ст. неодмінно входили до музичних колективів, що називалися «троїсті музики». Вони були майже в кожному селі, а раніше – ледь не на кожному кутку (вулиці), і обслуговували весілля, свята, обряди, розваги, вечорниці, про що згадується в танцювальній приспівці:

Ой гоп, чики, чики
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,
Та од віку й до віку
Я б любила чоловіка.

Весільні музики. Полісся. 1930-ті рр.

Весільні музики

Цимбали – струнний інструмент, який у різних формах трапляється в багатьох народів світу. За структурною будовою і тембром звучання близький до старовинних гусел (музикант дерев'яними паличками вдарає по струнах). Інструмент встановлювали на спеціальних ніжках, а частіше – вішали за допомогою ремня на шию. Зображення подібного інструмента виявлено ще на ассірійських пам'ятниках.

Цимбали поширені в країнах Близького Сходу, а також у Європі, зокрема в Угорщині та Румунії, на Балканському півострові. Удосконалені в Україні місцевими майстрами, вони були популярні на Поділлі, у Карпатах, Подніпров'ї. На Лівобережній Україні траплялися рідше. Згадуються в писемних джерелах XVII ст., але фольклорні твори дають підстави вважати, що цей інструмент у нас з'явився значно раніше. Так, у весільній пісні співається:

Берегом качки пливуть,
Дружку горою ведуть
З скрипками, з цимбалами,
З молодими боярами.

Незамінні цимбали в танцювальних мелодіях, про що свідчать приспівки до танцю:

Найму собі цимбали,
Щоб ніженьки дримбали.
Найму собі ще й баса,
Бо робити не ласа.

Багато майстрів різних країн працювали над удосконаленням струнних інструментів, у результаті чого з'явилася скрипка, яка одразу посіла одне з головних місць у народних та професійних ансамблях. В Україні скрипка відома давно, у писемних документах згадується з XVI ст. У XVII ст. на Поділлі існував цех виконавців-скрипалів. Хлопчиків не тільки міського середовища, а й сільського, віддавали «в науку» до скрипаля. Як свідчать фольклорно-етнографічні джерела, у селах було чимало скрипалів, які грали на розвагах, весіллях, у свята. Скрипка була улюбленим інструментом, її оспівували і в піснях («Та скрипочка із липочки, а струна з барвінку...»), і в колядках:

Там Івасенько коника пасе,
Коника пасе, на скрипку грає,
На скрипку грає, сукеньки крає...

До троїстих музик, крім цимбалістів і скрипалів, часто входили виконавці на басолі, на якій виконували партію баса:

На вулиці скрипка грає,
Бас гуде, вимовляє...

Ляльковий театр «Вертеп», який відомий з XVI ст., супроводжували троїсті музики, які з часом переросли у класичний народний ансамбль. Склад троїстих музик характеризувався певною локальністю. Так, у західному регіоні грали скрипаль, цимбаліст, сопілка. Коли приєднувався бубніст, то це вже був квартет. На Лівобережжі до складу такого колективу найчастіше входили виконавці на скрипці, басолі й бубні. У другій половині XIX ст. проникає з Росії гармошка, яка набула популярності, як і баян, у XX ст., переважно на Східному Поліссі, Донбасі, Півдні України.

З музичним мистецтвом тісно пов'язана й народна хореографія, танцювальна культура. Безперечно, у мелодіях, жестах, рухах заховані надзвичайно глибокі шари давньої культури, світоглядних уявлень, символічного вираження обрядодійств. Вони є суттєвим виявом етнічної культури, тобто проявом саме етнокультурних глибинних самобутніх явищ. У танцях, особливо по колу, маємо синтетичний вид народної творчості, у якому поєднані народна поезія, музика й хореографія. Цей вид танцювального мистецтва – таночок – можна зарахувати до найдавніших. Виконання обрядових таночків навесні мало сприяти відновленню рослинності, життя на землі. Тому й самі рухи дівчат, які, ставши в коло, бралися за руки й водили «ключ», і назви «Кривий танець», «Подоланочка», «Огірочки-пупіночки, завивайтеся» засвідчують ритуальне значення народної хореографії. До давніх таночків-веснянок, які поєднують танець, гру і пісню, належать такі: «А ми просо сіяли, сіяли», «Володар, Володар», «Мак», «Ой на горі льон», «Горобейчик», «А шум ходить, по воді бродить», «Нумо, нумо, заплітаймо шума». Розглянемо детальніше один з них – танець-веснянку «Ой як, як милого собі взяти». Дівчата беруться за руки, утворюючи коло. Одна дівчина стоїть у колі і вибирає собі другу – «милого». Хор співає, а дівчата зображують усе в рухах. Якщо вони показують правильно, то хор схвалює: «Ой так, так», коли ж вони зображують не точно, то всі гуртом показують рухами, як треба робити і приспівують: «Ой так, так».

- Ой як, як милого собі взяти?
- Ой так, так.
- Ой як, як по садочку ходити?
- Ой так, так.
- Ой як, як милого за рученьку водити?
- Ой так, так.
- Ой як, як милого посадити?
- Ой так, так.
- Ой як, як коло милого сісти?
- Ой так, так.
- Ой як, як милого обійняти?
- Ой так, так...

До святково-обрядової культури належать танці та ігри, що супроводжували вечорниці, гуляння молоді, завершення толоки, косовиці, жнив. Тут ритмічними рухами зображали спритність, завзяття, дотепність, почуття гумору. Це насамперед, козачки, полька, гопак, гуцулка, коломийкові, метелиця тощо. Деякі з них дуже давні й можуть слугувати своєрідним архетипом етнокультури українців. Зокрема, гопак походить з глибинних шарів слов'янської культури. Через танець передавалася символіка рухів крил жайворонка, яструба. Саме слово «гоп» («гопки стрибати») учені зараховують до праслов'янського періоду. Пізніше гопак став військовим танцем козаків, а ще згодом – елементом святково-розважальної культури.

Пізнішими видами є сюжетні танці, які відображали певні явища, трудові процеси, природу, героїку, волелюбність. Це «Лісоруби», «Ковалі», «Косарі», «Гайдук», «Опришки», «Аркан» тощо. Серед цієї групи вирізняються танці на теми кохання, залицяння («Горлиця», «Катерина», «Марічка»), а також ті, що характеризують рухи птахів і тварин, – «Журавель», «Козлик», «Гусак» тощо.

Ритуальні танці (переважно жіночі) виконували на весіллі: «затанцювання» на заручинах, танець сватів «Чоботи», перетанцювання молоді з боярами та друзками після одягання або зняття весільного вінка.

Танцювальні традиційні рухи мали свої назви: «вихилися», «дрібушечки», «голубці», «присядки», «притуп». Архаїчні танці, ритуально-святкові були переважно жіночі (веснянки, танці на Масляну, купальські, петрівчані). Військово-пастуші виконувалися чоловіками.

В. Шухевич, досліджуючи побут гуцулів, зазначав, що ініціатива чоловіків досить помітна в танцях.

**Весільні музики. с. Михайлівка Шаргородського р-ну
Вінницької обл. 1990 р.**

Танці розважальної групи були як сольні, так і мішані, парні. Дуже досконалі в українському народному танці різні хореографічні засоби, зокрема пантоміма-ілюстрація. Рухи, жести розкривають зміст танців.

У 30–40-х роках ХХ ст. під дією таких факторів, як вплив урбанізованої культури на село, розширення інформативного поля поширюються нові види танців: вальс, карапет, краков'як, згодом – фокстрот, танго та інші. Паралельно продовжували побутувати коломийкові рухи, гопачки, козачки. У західних регіонах України, де радянська руйнація культури почалася після 1939 року, традиційні види культури – танці, пісні, обряди – звичайно, зберігалися довше.

Народні танцювальні рухи демонстрували на професійних сценах, у спектаклях, операх, концертах. Талановиті балетмейстери створювали цікаві мистецько вивершені композиції танців за народними мотивами. Одним з таких хореографів, який улаштував український танець на світових виставах, був Василь Авраменко (1895–1981) родом із села Стеблів колишнього Канівського повіту Київської губернії (нині – Черкаська обл.). Він організував школи українського

національного танцю в еміграції (Польща, Канада, США) і створив на основі традиційних народних рухів такі танці, як «Чумак», «Сон Катерини», «Запорозький гопак», «Козачок», «Козачок подільський», «Гопак колом з вільним сольом», «Гречаники», «Коломийка-сіянка», «Великодня гаївка», «Катерина-Херсонка», «Метелиця в'юча», «Журавель весільний», «Аркан коломийський», «Гонивітер» та ін.

Творчість цієї навдивовижу геніальної людини, яка показала мистецтво українського народного танцю глядачам Європи, США, Канади, Австралії, Бразилії, Ізраїлю, Аргентини, Мексики, ще дуже мало znana в Україні. А саме він творив світову славу української народної хореографії.

Пропагуючи український танець на багатьох сценах світу, В. Абраменко все життя піклувався про його подальшу долю, розвиток і збереження. У своїй книзі «Українські національні танки, музика і стрій» (Вінніпег, 1947 р.), виданій власним коштом, він писав: «Дуже бажано й потрібно, якнайскорше, збирати танкові матеріали серед нашого народу <...> Особливу увагу на це мусять звернути учителі українських шкіл, щоби плекати при школі український танок для нашої молоді, починаючи навчати її своїх таночків від діточок». Ці слова набули для нас ще більшої актуальності, оскільки в Україні на сьогодні немає фахівців з народної хореографії, а отже, національному танцю загрожує небуття.

Свого часу образність музичної і хореографічної мови українських народних танців привертала увагу професійних композиторів і хореографів. А тепер «танцюють всі...» під чужу музику.

Повсякденність нинішнього часу звернена на чуже, хоч би мало виразне, художньо недосконале і низьковартісне. Втрачаючи свою мистецьку самобутність, сучасна культура маргіналів стає малоцікавим явищем у загальному процесі розвитку світової культури.

4

ШАНУВАННЯ ХЛІБА В УКРАЇНСЬКІЙ РОДИНІ

Традиційна українська культура, хоч і побутує у трансформованому вигляді, на початку XXI ст. ще характеризується доволі стійкими етнічними компонентами. Культурологи, етнологи всього світу працюють над переосмисленням та уважним вивченням різних культур і цивілізацій. Нині концепції «глобальної історії», яка ґрунтується на ідеї універсальної єдності людства, притаманне визнання самодостатності етнічних соціальних систем та культур. Стає дедалі зрозумілішим, що лише оригінальними, неповторними етнічними культурами буде багата земля і людська спільнота, що сьогодні опинилася перед загрозою політичної та економічної уніфікації.

Українська культура, закорінена на своїй території з тисячолітньої давнини, сформована на основі землеробсько-скотарського господарського типу та на локальних племінних особливостях із чіткою структурною єдністю на всій своїй етнічній території розселення українського етносу. Безперечно, етнокультура українців протягом віків зазнавала впливу культур інших етнічних груп і спільнот, що мігрували через її землі або ж осідали серед місцевого українського населення. І це аж ніяк не вада, а досягнення відкритої багатості і давньої культури до нашарувань, які, поступово видозмінюючись під впливом автохтонів, ставали структурними компонентами етнічної культури українців.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. у світовій науці досить рельєфно окреслилися нові тенденції щодо поглиблення знань про світові, етнічні, релігійні, культурні особливості людства. Учені переосмислюють тезу про унікальність західного способу існування, побуту та культури. «На зміну їй [тезі про унікальність західної культури. – В. Б.] було висунуто тезу рівноцінності й еквівалентності

цивілізацій, оскільки на даний час відсутні критерії, які уможливили б їх порівняльну оцінку»⁷⁸.

У такому сенсі дедалі більше уваги почали звертати на давні цивілізації, у культурі яких збережено багато архаїчних елементів цієї культури. Символіка родинної і календарної обрядовості українців, особливо пов'язаної з культом хліба, є певним феноменом народної духовної культури сьогодення, а також компонентом світових цінностей. Важливо побачити ціннісний аспект у ставленні сучасної людини до природи, традицій, звичаїв, обрядів, оскільки саме ці компоненти культури є певними критеріями норми, ідеалу, сакрального і профанного.

В Україні з давніх часів обрядове печиво використовували в багатьох обрядах народного календаря та обрядах сімейного циклу. Оскільки календарні свята здебільшого відзначаються в родині, то зрозуміло, що між ними існує тісний зв'язок. Тому необхідно звернути увагу на стійкі форми символів, атрибутів і традицій використання їх у традиційній та сучасній культурі українців.

Культь хліба з глибокою символікою особливо був характерним для свят Різдвяного циклу, зокрема, робили дідуха, засівали зерном на Василя (14 січня). Окрім того, давньою поминальною стравою із зерна є кутя-коливо на Святвечір, який в основі мав пошанування пращурів для забезпечення добробуту і щасливого року. Єднання родових зв'язків відбувалося й через низку спеціальних обрядових хлібів: *книші, книшики, крачуни, колачі (калачі)* тощо. *Книші* – це звичайна кругла паляниця хліба, яка часом мала ще невеличку булочку зверху, яка називалася *душа*. Польові експедиційні матеріали та описи дослідників так подають вигляд *книша*. «Книші вироблялися так: вироблявся хліб, звичайний, а зверху накладали маленьке хлібенятко, що називали його “душею” – це саме для духів чи, як казали, для душі»⁷⁹. Більші і менші *книші* ставили на покутті поряд з узваром та кутею, ними обдаровували посівальників, щедрувальників. Інші дослідники підтверджують цю думку й на сучаснішому етнографічному матеріалі. Зокрема, на Буковині побутує звичай, коли тісто на *книші* замішували разом чоловік і дружина. «Книші вироблялися як звичайний хліб, а зверху клали маленький хлібець,

⁷⁸ Удовик С. Передмова від видавця // *Каюа Роже*. Людина та сакральне. – Київ, 2003. – С. 8.

⁷⁹ *Килимник С.* Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег ; Торонто, 1964. – Т. 1. – С. 20.

який звали душею. В приготуванні книшів відображено культ предків, який виник ще за первісних часів, коли людина глибоко вірила, що зі смертю вона не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу. Померлий робився охоронцем свого роду. Але якщо душу померлого не задобрювати, то він може шкодити. Книші – це жертва душам покійних»⁸⁰.

З *калачами* несли вечерю діду й бабі, хрещеним батькам, іноді і бабі-повитусі. Дотепер, особливо в західних регіонах України, випікають різноманітні різдвяні *калачі*, які ставлять на столі із запаленою свічкою на Святвечір. Загалом плетений круглий чи видовжений *калач* вважався в народі поминальним обрядовим хлібом. Випікали його на час календарних свят та особливо на храмові (празникові) свята, коли поминали й померлі душі. Слід згадати, що таких Святвечорів було раніше три: 6, 13 і 18 січня. Якщо ритуальна трапеза 6 січня побутує і нині на всій території України з певними локальними особливостями в селах і містах, то кутю перед Василем і Водохрещем варять переважно знову ж таки на території Правобережжя та Заходу, частково – на Півдні.

На території Закарпаття та Подністрів'я особливим обрядовим хлібом на Різдво був *крачун* (*корочун*, *карачун*). Він мав переважно вигляд великої білої хлібини або плетеного *калача*. Подекуди його посипають зерном. Сьогодні навіть куплена в магазині хлібина на різдвяні свята називається *крачуном*. Його символіка неоднозначно трактувалася окремими вченими. Деякі вважають, що вона наближена до дідуха, *книша*. «Те зерно, як і настільний хліб «крачун», є тою ж самою жертвою в честь боготвореного прадіда, що хліб і кутя, ставлені перед Дідухом»⁸¹. Маленькі хлібчики навколо великого *крачуна* символізували прашура з його ріднею. На думку вчених, обрядовий хліб *крачун* є символом добробуту. З цією метою на Закарпатті його випікають, одягнувши овечі гуню та рукавиці. В окремих селах у *крачуні* запікають потрошку різних продуктів, які є вдома: овес, капуста, пшениця, кукурудза тощо. Іноді також кладуть часник, наливають у виїмку посередині хліба мед. За уявленнями населення Карпат, ця середина *крачуна* наділена магичною лікувальною силою⁸².

⁸⁰ Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. – Чернівці, 2004. – Т. 3. – С. 81–82.

⁸¹ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – Київ, 1994. – С. 77. – (Репринт. вид.).

⁸² Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – Москва, 1971. – С. 203–204.

На 14 січня на території Правобережної України та Східних Карпат випікали обрядовий хліб, який подекуди називали *Василем*. Господар або господиня в чоловічій шапці виходили з хлібом до води, «купали» тричі хліб у воді, промовляючи: «Не купає ся хліб у воді, але я в здоров'ю і силі». Набираючи води до коновки, приказували: «Не беру води, але мід і вино». Прийшовши з тим до хати, покладали хліб на голову домашнім, промовляючи: «Абисьте були такі величні, як Василь величний»⁸³.

На Різдвяні свята випікали також багато пиріжків з начинкою, якими пригощали гостей, колядників, щедрувальників, посівальників. Головним подарунком на Різдво був обрядовий хліб, що його поступово витіснили цукерки і гроші. Власне, хліб насамперед мав сприяти добробуту господаря. Про це свідчать фольклорні тексти з Поділля, що їх виголошували колядники під час отримання нагороди за коляди. «Дарує нас цей пан (ця пані) калачами червоними, даруй їм, Боже, щастя, здоровля, кільки в цім калачі є зерен чи кільки в цім червонім є карбочок, дай йому тільки в загороді овечок, курей, свиней, качок, гусей, корів і волів»⁸⁴. На Поділлі на Різдво випікали пироги, калачі, паляниці⁸⁵.

На Масницю основним виробом з тіста були вареники з сиром. Про це згадується й у пісні, яку співали під час масниці:

Молодії молодиці, завтра празник у нас,
Ховайтеся у соломі, а ми найдемо вас.
Молодії молодиці, щось я вам і скажу:
Наваріте вареничків, а я сиру принесу,
Молодії молодиці, порятуйте мене,
На полиці паляниці, нагодуйте мене!⁸⁶

З 80-х років ХХ ст. в Україні поширилася міська традиція масових гулянь на Масницю з приготуванням млинців, які майже витіснили традиційну обрядову страву – вареники.

На початок Великого посту випікали пісні коржі, які називали *жилянниками* і споживали їх з капустою та хроном, що було обов'язковим на перший день Посту.

⁸³ Грушевський М. Історія української літератури... – С. 191.

⁸⁴ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – Київ, 2000. – С. 24.

⁸⁵ Творун С. Українські обрядові хліби. – Вінниця, 2006. – с. 10.

⁸⁶ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – Київ, 2000. – С. 35.

Весняні народні обряди й свята пов'язані з настанням нового господарського року, пробудженням від зимового сну землі, розквітом природи. І щоб сприяти воскресінню природи, важливого значення знову набував культ хліба. На Сорок святих (22 березня), у день весняного рівнодення, випікали сорок *калачів* або сорок коржиків у вигляді жайворонків та роздавали їх дітям, які своїми веселощами й подякою за обрядове печиво мали розбурхати сплячу природу. Вони із жайворонками в руках закликали весну. Дівчата співали веснянок:

Повиходьте, безштаньки,
Заспівайте веснянки;
Зимовали – не співали!
Все ж бо весни дожидали...

На Благовіщення (7 квітня) земля пробуджується від сну і розкривається для росту всякого зілля. Серед українців Підляшшя, Полісся, Поділля ще наприкінці XIX і до середини XX ст. побутовували архаїчний звичай випікати перед Благовіщенням прісне печиво *буслові лапи*, яке часто мало форму лап лелеки, а також у вигляді борони, плуга, серпа, пташиного гнізда, що свідчить про давню дохристиянську аграрну символіку. Таке печиво, яке називали ще *галепи*, давали дітям, і вони з ним вибігали на подвір'я зустрічати приліт бусла (лелеки). Побачивши птаха в небі, діти піднімали печиво й вигукували: «Буську, буську, на тобі галепу, дай мені жита копу! Буську, буську, на тобі борону, дай мені жита сторону! Буську, буську, на тобі серпа, дай мені жита снопа!». На Поділлі з цією метою використовували шматок хліба чи коржик, а тексти примовлянь були ідентичними з поліськими. Учені вбачають у цих архаїчних пережитках звичаю випікання обрядового благовіщеньського печива символічні дії, направлені на зародження життя на землі (бо лелека приносить нове життя), культурний обробіток ґрунту (борона) і збирання врожаю (серп)⁸⁷.

Важливим днем вважається середа, коли Великий піст «ламається навпіл». У народі цей день називається Хрестці або Середохрестя. У середу на четвертому тижні Посту, майже повсюдно в Україні печуть пшеничні *хрести*, щоб був добрий урожай на пшеницю. Частина їх з'їдають на Середохрестя, а найбільшого *хреста* зберігають, а потім беруть із собою, коли йдуть у поле перший раз сіяти яровину. Печиво-

⁸⁷ Страхов А. Б. Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования. – Мюнхен, 1991. – С. 141.

хрест кладуть на рушничку посеред ниви, коли доорюють до нього – з'їдають, а шматочок приносять додому і дають дітям. Пильнують, аби *хреста* на полі ніхто не з'їв, бо то погана ознака – на недорід.

Одне з найбільших весняних свят – Великдень, або Пасха. В Україні збережена дохристиянська назва свята – Великдень. Хоч у містах побутує і пізніша – Пасха, що походить від давньоєврейського «песах» – умилиствлення. Свято зародилося серед стародавніх єврейських кочових племен Аравії у III–II тис. до н. е.

В Україні найстійкішими елементами Великодня залишалася традиція випікати обрядовий хліб – *баби* і фарбувати крашанки. Вона не зникла навіть в часи атеїстичного терору. До випікання обрядового хліба ставилися особливо побожно. Із вдало випеченою *бабкою* пов'язували свою долю на весь рік. Як «виростала» висока та пухка – це було доброю звісткою на життя і добробут. *Бабки* випікали з тіста з великим вмістом яєць та з сиру. Тепер обрядове печиво випікають у кондитерських та хлібопекарнях у містах, а у віддалених селах господині за традицією готують великодні *баби* в печах, які нині здебільшого розміщуються в літніх кухнях. Великодні *бабки* випікали і на проводи – поминальні весняні дні за тиждень після Великодня – і несли їх на могилки своїх родичів.

Таким чином, весняний цикл календарної обрядовості структурно ґрунтується навколо важливих традицій зустрічі весни. Сюди входить випікання обрядового печива у вигляді птахів, сільсько-господарських знарядь, хрестів, а також великодньої *баби*, сирної паски, розписування яєць, очищення вогнем і водою, ушанування померлих родичів.

Свята народного календаря літнього циклу тісно пов'язані з трудовою діяльністю людини, мають яскраво виражений аграрний характер, що відповідало давнім заняттям наших далеких предків.

На сороковий день після Великодня припадає свято за релігійними святцями – Вознесіння Господнє (побутова народна назва – Вшестя). За християнською легендою, саме цього дня Ісус Христос вознісся на небо. У народному святкуванні Вшестя виразно простежуються дохристиянські хліборобські мотиви. До свята випікали обрядове печиво *драбинки*, яке, згідно з легендою, допомогло Ісусові піднятися на небо. Господар з родиною тричі обходили свою ниву, дякували Богові, що дає ріст пшениці, житу й сідали з краю на пашні, бо на межі не годилося сідати, там, за повір'ям, сидить нечиста сила. Люди розстеляли на пашні скатертину, ставили страву, випечені *драбинки* і хліб. Частувалися і розмови вели лише про урожай, дощ.

Залишки страв і хліба розкришували й кидали в пшеницю, примовляючи: «Божі пташечки! Визбирайте кришечки і пощебечіть перед Богом та випросіть у Нього, Милосердного, для нас ласки». Обрядовим печивом «*драбинки*» частували сусідів та переважно дітей, яких обов'язково брали із собою в поле.

На Зелені свята влаштовували поминання за померлими, особливо на території Правобережної України. На ці дні готували великодні *баби*, випікали *калачі*, коржики. Жінки, у яких помирали нехрещені діти, у понеділок після Зеленої неділі носили в поле коржики, пиріжки, хліб і кидали їх у жито для русалок.

На Івана Купала (7 липня) варили вареники з першими вишнями.

На свято Петра й Павла (12 липня) розговлялися після Петрівчаного посту. До цього дня випікали здобні коржики із сиром, подекуди з ягодами, і називали їх *мандрики*. Від цього дня перестає кувати зозуля. У народі кажуть: «Зозуля мандриком вдавилася».

Починалися жнива. Виходячи в поле жати, брали із собою хліб – *зажинач*. Клали його на ниві, примовляючи: «Помагай, Боже».

Майже на всій території України на Маковія (14 серпня) готували обрядове печиво *коржі з маком* і частувалися ними після освячення в церкві маку та квітів. На Чернігівщині, Сумщині, Харківщині пекли пиріжки з маком або спеціальні *коржики-маківнички*. Їх давали тим, хто йшов святити маковію, це мало сприяти урожайності на наступний рік.

Обов'язковими стравами на Спаса були пироги або *струдлі, завиванці* з яблуками, які споживали з медом. Випікали також поминальні *калачі* і несли до церкви, де роздавали їх бідним.

На Покрову (14 жовтня) також обов'язково випікали *калачі* і несли їх до церкви, запрошували на обід старців і кожному давали із собою *калач*. *Калачі* випікали і на храмові празники.

На Пущення, або Пилипівчані запусти (27 листопада), повсюдно готували вареники та пироги і пригощалися із сусідами та родичами.

7 грудня відзначали Катерини. Дівчата варили обрядову кашу та несли її до воріт, ставили на стовпі, стукали макогоном у ворота і гукали: «Доле, доле, йди до мене кашу їсти!», де виразно простежуються шлюбні мотиви звичаю.

На Андрія (13 грудня), якого вважали покровителем молоді, готували *калиту*. Це круглий пісний корж, печений на меду, який підвішували до сволока і навколо нього влаштовували молодіжні ігри – «кусання калити». Вважають, що цей обрядовий хліб приурочений до шанування солярних культів.

Одним зі стійких атрибутів весільного обряду сучасного міста і села є весільний *коровай*, символічне значення якого досить глибоке і неоднозначне, бо хліб – це символ добробуту, щастя, гостинності, щасливої долі людини тощо. Варто прислухатися до думки Євгена Юнацького, який свого часу написав правдиві слова про значення символіки в культурі кожного народу. «Саме тому, щоб знати й розуміти історію культурного життя тої чи іншої нації, треба знати й розуміти ті символи, що вона їх уживає. З часом вони відмінюються, набирають іншого значення, але в кожен відповідну добу і в кожній відповідній нації вони мають цілком точне значення, не знаючи якого, не можна як слід зрозуміти її життя й історії, не можна як слід зрозуміти її творчого духу»⁸⁸.

До проблеми вивчення символіки весільної атрибутики зверталося чимало вчених. Зокрема, відомий етнолог М. Сумцов зазначав, що серед слов'янських народів за повнотою обрядового вживання хліба перше місце посідає українське весілля. Ґрунтовно досліджуючи обрядовий весільний хліб, він наголошував, що неможливо зібрати й систематизувати всі часткові прояви обрядового хліба на весіллі, унаслідок їх численності й різноманітності⁸⁹.

У найдавніших джерелах про звичаї та побут українців головним атрибутом весілля фігурує *коровай*. Дослідники зазначають, що ще в XI ст. жодна весільна трапеза в Давній Русі не відбувалася без *короваю* і *сиру*⁹⁰.

Весільний хліб на всій території України в процесі розвитку набуває різноманітних форм і назв. Найпоширенішою формою весільного хліба була висока кругла паляниця, оздоблена квітами, шишками, пташками з тіста, яка називалася *коровай*, *коровгай*.

Численні записи етнографів весільного обряду в Україні XIX–XX ст. містять відомості про багатий ритуал виготовлення і розподілу *короваю* та весільного печива з обрядодіями й супроводом весільних пісень, якого дотримувалися до 60–70-х років XX ст. В Україні саме весілля розпочиналося із запрошення коровайниць – жінок, які випікали обрядовий хліб. Вчинення тіста та виготовлення *короваю* відбувалося з дозволу старости та благословення матері:

⁸⁸ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1965. – Кн. XIV. – С. 1726.

⁸⁹ Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – С. 56–59.

⁹⁰ Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – 1970. – № 10. – С. 217.

Весільний коровай з гільцем. Полісся. 1930-ті рр.

**Перейма молодих хлібом на дорозі.
с. Івашків на Одещині. 1982 р.**

Коровайниця
біля печі

Кухонне начиння. с. Бузова на Київщині. 2008 р.

«Місили коровай сестриці...»

Замішування тіста на коровай. м. Острог на Рівненщині. 2000 р.

**«Піч наша
посміхається,
короваю
сподівається...»**

**Коровайниці з випеченими короваями.
м. Ружин на Житомирщині. 2000 р.**

Батьки благословляють на шлюб.
м. Коростень на Житомирщині. 1995 р.

Батьки благословляють короваєм.
с. Плахтіївка на Одещині. 1990-ті рр.

Весільне печиво

Дрес-код – національне вбрання на весілля

Коровай. м. Переяслав-Хмельницький на Київщині. 2004 р.

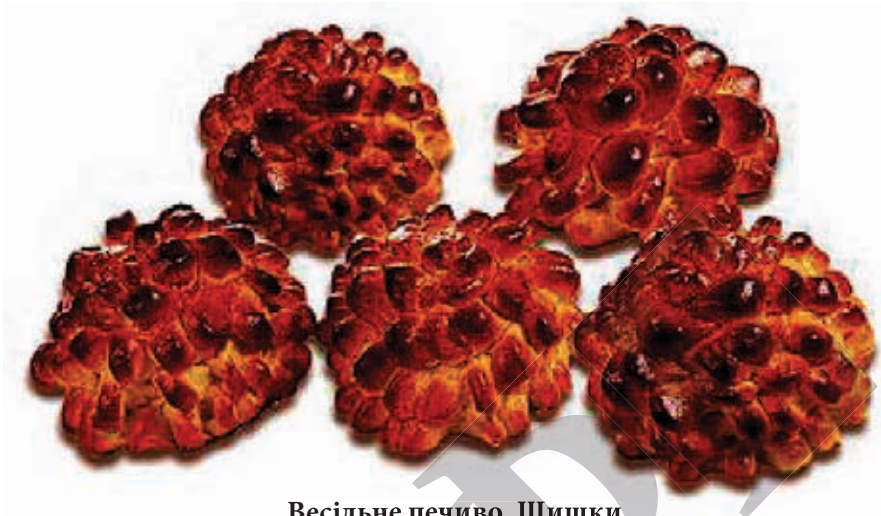
Весільний хліб. с. Біла на Хмельниччині. 1991 р.

Виставка хлібних виробів. Харківщина. 2008 р.

Весільна випічка. м. Первомайськ на Миколаївщині. 2012 р.

Весільне печиво. Шишки

Печиво-асорті, яке випікають переважно на весіллі
для частування дітей. с. Муратове на Луганщині

«Борона». Полісся. 1950-ті рр.

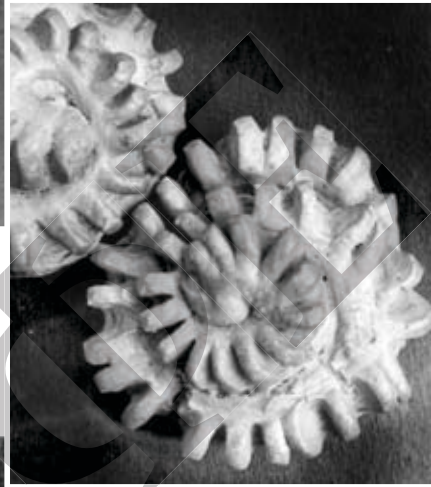

Весільні шишки та пташки для прикрашання короваю

«Гуска»

Шишки

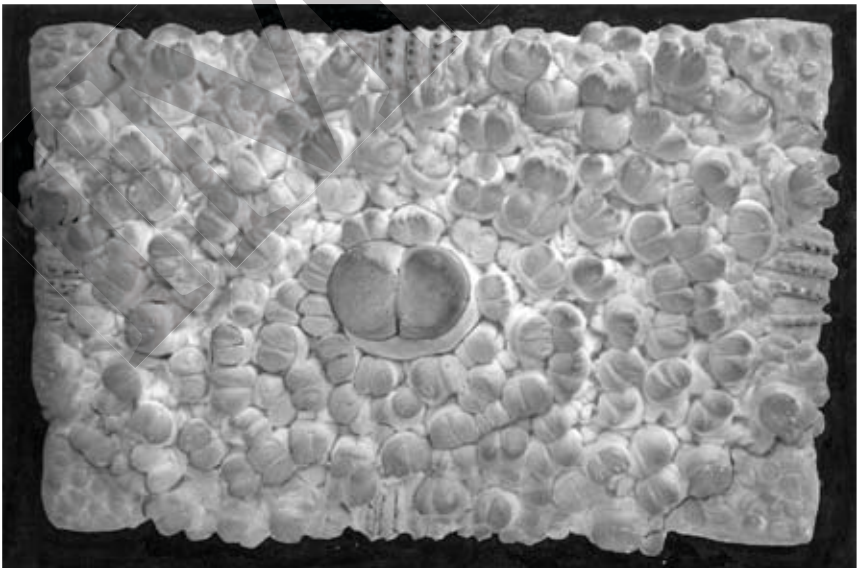

Весільні «парки». с. Новородчиця на Рівненщині. 1985 р.

**Весільне
печиво**

**«Борона» – подарунок
батькові молодії,
с. Уплатне
на Харківщині.
1930-ті рр.**

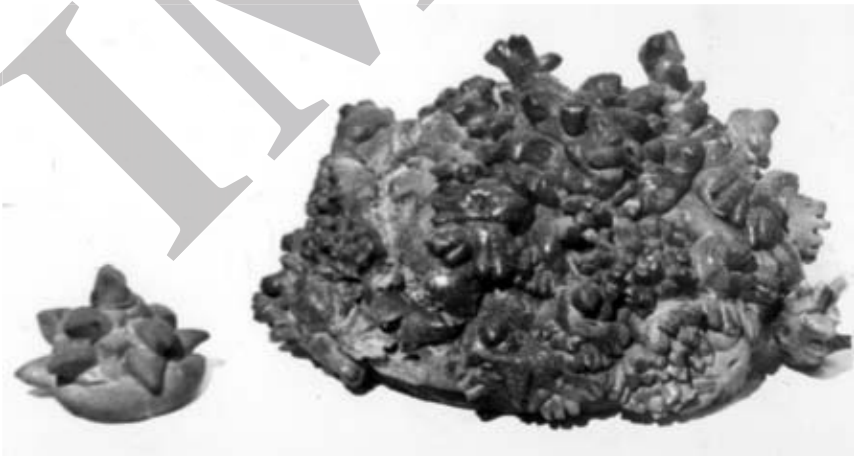
Коровай. смт Олишівка на Чернігівщині. 1980 р.

**«Сова» з яйцем –
подарунок матері молодій.
с. Уплатне на Харківщині.
1930-ті рр**

Весільне печиво

Коровай і шишка. Харківщина. 1930-ті рр.

**Весільний коровай.
Івано-Франківщина.
2001 р.**

**Пиріжки.
м. Київ. 2007 р.**

**Весільні
калачі**

**Весільний
пиріг
(«курник»).**
с. Муратове
на Луганщині.
1999 р.

Великодні «баби».
с. Хижинці на Вінниччині. 2007 р.

Калач
поминальний.
с. Топорівці на
Чернівеччині.
1971 р.

Поминальні калачі. Зелена неділя.
с. Хижинці на Вінниччині. 2014 р.

Благослови, Боже,
Ще й рідная мати,
Нашому дитяті
Коровай ладнати... ⁹¹

Окрім *короваю*, випікали й весільне печиво, яке мало різноманітні локальні назви і функціональне призначення. Для частування дружок, коровайниць, а також запрошення весільних гостей виготовляли фігурне печиво: *калачі, шишки, гуски, качки, голубці* тощо. Окрему групу весільного печива становили *лежень, чоботи, медяники* (Полтавщина, Кіровоградщина, частково Херсонщина), *струцлі, калач* (Київщина, Житомирщина), *пряха, борона, плаксун, лежень, бугай* (Херсонщина, Дніпропетровщина, Запоріжжя), *крученик* (Закарпаття), які призначалися для обміну між родичами молодого і молодої. Тут весільне печиво відіграло символічну функцію поріднення двох родин.

У південно-східних регіонах України крім *короваю*, випікали ще й *дивень* для обдаровування дружок і світилок. Локальні назви *дивня: теремок, гільце, солодке, дивне* ⁹².

На початку ХХ ст. в окремих районах Півдня України при обдаровуванні родини *дивень* з гілочками замінив *коровай*.

Важливе ритуальне значення в багатьох сімейних обрядах мала і *паляниця*. Гості, йдучи на весілля, брали із собою замотаний у спеціальну хустину чи рушник хліб. Ним зустрічали і проводжали наречених, сватів. З двома хлібами йшов молодий по молоду, а не з букетом квітів, як це поширено, починаючи з кінця ХХ ст.

Наречена з хлібом переходила до свекрухи. Коли їй давали дві хлібини, то свахи виконували обрядову пісню:

Ой не жалуй, матінко, за мною,
Не беру я нічого з собою.
Тільки беру двоє хлібів зо стола –
Зоставайся, матінко, здорова ⁹³.

Однак головним за своїм функціональним призначенням на весіллі був *коровай*. У ХІХ – до середини ХХ ст. його випікали переважно в домі нареченого й нареченої, і лише в окремих районах

⁹¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–5, од. зб. 452, арк. 75.

⁹² Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі. – Київ, 1979. – С. 33.

⁹³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–5, од. зб. 452, арк. 76.

Львівщини – тільки в нареченого. Водночас гості нареченого в складчину купували в родички молодій стрічку та обв'язували нею *коровай*, у який встромляли чотири гілочки калини і клали зверху кілька монет. Прикрашений таким чином *коровай* урочисто несли двоє одружених чоловіків до хати молоді, там урочисто ставили на столі, де він стояв упродовж тижня до закінчення весілля. Урочисте ставлення *короваю* на стіл супроводжували весільною піснею ⁹⁴.

В окремих селах українсько-російського пограниччя *коровай* випікали лише в домі нареченої, густо прикрашаючи його пташечками із пряникового тіста. Його ставили на столі, обв'язували двома рушниками, а над *короваєм* укріплювали дві дуги із солодкого дерева, оббиті червоними стрічками, листям барвінку, колосками пшениці. У неділю, коли молодий приїжджав зі своїм почетом за нареченою, *коровай* розбирали дружка і піддружка молодого. Знявши з хліба рушники, вони перев'язували ними один одного через плече. Дівчат-дружок нареченої обдаровували *пташками* – прикрасами з *короваю* ⁹⁵.

В усіх випадках ритульний розподіл і споживання обрядового хліба символізували поріднення двох сімей і освячення громадою новоствореної родини.

Збереження і побутування *коровайного* обряду на весіллі протягом багатьох століть підтверджує його магічну функцію в минулому. Наявність численних вірувань, обрядових пісень, пов'язаних з виготовленням, прибиранням та розподілом *короваю*, свідчить про те, що обрядовий хліб мав забезпечити щасливе життя молодій сім'ї, добробут, злагоду в шлюбі. Для того щоб подружжя було дружнім, жінок-*коровайниць* зв'язували рушником, усю роботу вони повинні були виконувати разом: місити тісто, виліплювати оздобу тощо. Щоб молоді прожили свій вік у парі, запрошували парну кількість *коровайниць* (на Поліссі та подекуди на Волині жінок, які виготовляли весільний хліб, було сім, що також означало забезпечення щастя нареченим). За магією подібності *коровайницями* могли бути лише одружені жінки, які щасливі в сімейному житті. Не брали вдовиць та розлучених.

Про те, що *коровай* мав принести молодій родині щастя, ідеться в обрядовій поезії:

⁹⁴ Бойківське весіле в Гвіздці Турчанського повіту. – Львів, 1908. – С. 5.

⁹⁵ Николаев А. Свадебные обряды малоруссов Суджанского уезда. – Москва, 1856. – С. 30–35.

Коровайное тісто
Да побігло на місто –
Чи по сир, чи по маслечко,
Чи по добрее щастячко ⁹⁶.

Для забезпечення добробуту й любовців між нареченими в окремих районах Центральної України та Поділля воду, у якій коровайниці обмивали руки від тіста, виносили під солодку яблуню або на тік, співаючи при цьому обрядових пісень ⁹⁷.

Люди здавна вірили, що вдало спечений *коровай* символізує щасливе життя молодій родині, тріснутий – розлучення, а загнічений сильніше – сердиту вдачу майбутньої невістки чи зятя.

У минулому цей обрядовий хліб виконував, очевидно, і певну правову функцію. Про це можна судити з того, що *коровай* виготовляли лише до першого одруження, удовам та вдівцям його не випікали. Гостина при укладанні шлюбу без *короваю* вважалася не весіллям, а вечіркою. Важливим аргументом на користь правової функції *короваю* є той факт, що в минулому його готував рід. Як відгомін родових відносин до середини ХХ ст. широко побутував звичай приходити на обряд приготування весільного хліба з борошном, яйцями, солодощами. На території Правобережної України і в окремих районах Слобожанщини ще до 60–70-х років ХХ ст. навіть зберігалися весільні пісні до звичаю ⁹⁸.

Цікаво, що й нині, коли *коровай* замовляють у кафе чи ресторанах, гості подекуди на Житомирщині та Вінниччині напередодні шлюбу приходять з тими самими традиційними гостинцями: яйцями, борошном, цукром, хоча і йдуть не пекти, а лише прикрашати весільний обрядовий хліб.

На пограниччі Східного і Західного Поділля на Хмельниччині й досі зберігається звичай приготування *короваю* лише в родичів наречених. Як правило, *коровай* випікає рідна тітка по материнській лінії або дядина, тобто дружина рідного дядька по матері. У цьому випадку обрядові дієства фактично втрачені. Родичка, яка має приготувати *коровай*, може його замовити в сільської майстрині або в кафе. Проте зберігається обрядодія урочистого перенесення *короваю* до помешкання обох молодих. У день весілля (тепер найчастіше

⁹⁶ Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 75.

⁹⁷ Весілля... – Кн. 1. – С. 389.

⁹⁸ Весілля... – Кн. 2. – С. 380.

це субота, раніше – неділя) молоді у супроводі бояр, дружок та музик йдуть за короваєм. У тітки їх пригощають за столом, вручають на рушнику обрядовий хліб, а також завітчане деревце – *гільце*. Подякувавши, молоді ще раз запрошують тітку на весілля й у тому самому супроводі повертаються до хати нареченої. Попереду всіх бояри несуть *коровай* і *гільце*, високо піднявши, а свахи танцюють і співають обрядових пісень, у яких вказується на роль роду при виготовленні головного символу весілля:

Про родову участь у випіканні обрядового хліба свідчить обрядова пісня, яку виконують, коли кладуть *коровай* на стіл:

Щаслива Ганнуса у Бога –
Спекла її тітуня коровай
Під ним подошва залізна,
Над ним обручка златиста,
Навколо китиці з пшениці, –
Сплескали коровай сестриці⁹⁹.

Тут очевидна вагома роль в обряді материнської лінії, що вказує на матрилокальне поселення сім'ї в далекому минулому.

Про правову функцію обрядового хліба свідчить і поширений у минулому звичай випікати *коровай* і при поховальному обряді, при похованні неодружених людей, незалежно від їхнього віку. У народі побутувало вірування, що кожна людина має одружитися, і виготовлення *короваю* при похованні ніби санкціонує родом шлюб у потойбіччі. Потім його ділили на цвинтарі між усіма присутніми. Цікаво, що цей звичай досить широко побутує до сьогодні. Його дотримуються як у селах, так і містах.

За припущенням відомого дослідника обрядового хліба українців М. Сумцова, символіка короваю пов'язана також із культом сонця, місяця, зірок. Це підтверджує й обрядовий фольклор. Наприклад:

Ой оглянься, Марусю, оглянься,
Як твій коровай убрався,
Золотим обручем обнявся,
З ясним сонечком зрівнявся¹⁰⁰.

⁹⁹ Цей і попередні зразки фольклору див.: АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–5, од. зб. 471, арк. 20.

¹⁰⁰ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–4, од. зб. 47, арк. 34.

На хрестинах, поминках присутнім також роздавали давній вид обрядового печива – *калачі*. Особливо ця традиція стійко зберігалася на Правобережжі України, черезполосно на Харківщині та Луганщині, очевидно, це пов'язано з переселенням туди населення у XVII–XVIII ст. У віддалених від міст селах ще випікають як обрядовий хліб у домашніх умовах.

Це явище трапляється в південних районах Вінниччини, Хмельниччини, Одещини, Кіровоградщини та інших регіонах. До того ж традиція готувати до весілля *коровай* поширилася серед представників інших етнічних груп, які проживають в Україні. Донині збереглася традиція випікати на весілля *коровай* серед української діаспори в Румунії, українців Польщі (Північне Підляшся), українців південно-східних районів Росії. Українська діаспора в Америці та Канаді під впливом Заходу значно модернізувала форму *короваю*, яка тепер має вигляд триярусної споруди з окремих тортів, складених один на одній. Таку форму швидко запозичили українці західних областей України, оскільки почастишало спілкування з родиною за океаном. Вони привнесли до такої форми ще й свою прикрасу з двох цукрових лебедів зверху або весільних обручок. Хоч ми спостерігаємо появу нових запозичень серед весільних страв, однак *коровай* традиційної форми побутує паралельно з ними. В Українському Музеї в Нью-Йорку (США) співробітники музею вже не один рік проводять курси з випікання українського обрядового хліба, у тому числі й *короваю*, що його замовляють нащадки українців, які вже зазнали мовної асиміляції. Запит на таку «науку» постійний і курси функціонують щосуботи. Тут подаються не лише рецепти виготовлення, але й відбувається весь процес випікання обрядового хліба. Найбільший інтерес простежується до символіки весільного хліба.

Отже, традиція використання рослинної символіки в українському обряді весілля, хоч і зазнала змін, але продовжує побутувати в культурі сьогодення. Важливо передавати правдиву інформацію про традиційну культуру українців молоді, яка, безперечно, зробить свій вибір на користь справжніх цінностей.

5

ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВЕСІЛЛЯ

Традиційний весільний обряд в Україні пов'язаний з народними звичаями, етикетом, мораллю, соціальними та правовими уявленнями, сімейними традиціями, давніми віруваннями. Він не тільки слугував утворенню сім'ї, а й виконував важливі консолідуючі, етико-правові функції регуляції життя. Обряд фактично санкціонував перехід дівчини в сім'ю чоловіка (зрідка навпаки – хлопця в сім'ю дівчини), передбачав психологічне забезпечення зміни статусу пошлюблених молодих людей, символізував розлучення з домівкою і входження в чужу родину.

Український традиційний весільний обряд кінця XIX – початку XX ст. містить багато компонентів, пов'язаних із землеробськими, рослинними культами наших предків, магічними уявленнями, давньою обрядовою поезією, символікою. Саме тому інтерес до цього дійства не зникає, а давні й сучасні описи весільного обряду різних місцевостей України ще й досі відкривають нові або маловідомі елементи весілля як явища традиційно-побутової культури українців.

У середовищі широких народних мас визнавався і був панівним вільний вибір нареченої чи нареченого. Першорядним мотивом укладання шлюбу було кохання між молодими людьми. Нелюба жінка або чоловік були трагедією родинного життя, що відбито в численних родинно-побутових піснях, прислів'ях. Народ оспівував глибокі почуття подружньої вірності, що є зразком найвищих проявів народної моралі. Проте економічна скрута змушувала батьків при укладанні шлюбів своїх дітей вдаватися до меркантильних міркувань, зважати на заможність зятя чи невістки. Бідність часом спонукала людей до силуваних шлюбів, але це не було типовим явищем.

Дуже чітка позиція хлопця при виборі судженої відбита в пісенно-му фольклорі: «А я візьму в одній льолі, аби мені до любові». У народній моралі віно, посаг за молодого були не основним мотивом шлюбу, про що йдеться і в пісні, де важливішим є «жіночка мила, щоб любо з нею вийти межи люди»:

Не велика поляночка, мало на ній сіна.
Я си таке дівча вибрав, що немає віна.
Як я буду в Бога годен, дівчина смілива,
Буде в мене худобонька та й жіночка мила;
Худобиці, як росиці, буде та й не буде,
Коли мені буде мило вийти межи люди.

Знайомство молоді, залицяння, закоханість відбувалися під час традиційних форм дозвілля селян: вечірок, вечорниць, вулиць, календарних та сімейних свят.

Традиційний весільний обряд українців має досить чітку структуру. Незалежно від локальних варіацій окремих елементів обряду в різних етнорегіональних зонах, він умовно ділиться на три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний.

Згідно з народними традиціями і звичаєвим сімейним правом, досить розвиненим був передвесільний етап обряду, пов'язаний з досягненням згоди між двома родинами на шлюб молодих. Він був досить протяжним у часових параметрах (від одного до трьох місяців), обставлений ритуальними діями, позначений розсудливістю і розважливістю українського селянина, небуденною філософією про роль подружнього життя в долі людини.

5.1. Передвесільні домовленості, пов'язані з одруженням

Передвесільний етап обряду складався з трьох-чотирьох частин: вивідування, сватання, оглядини, заручини. В окремих районах Сумщини, Чернігівщини перед тим як засилати сватів, посилали родичку (інколи матір), аби розвідала про наміри батьків молодої, щоб не «ганьбити» відмовою парубка. Сватання частіше відбувалося за домовленістю молодих людей, але були випадки й несподіваних сватів, які ризикували «дістати гарбуза», «облизати макогона» – тобто одержати відмову.

Отже, сватання дівчини було фактично першою обрядовою дією. Ця перша зустріч батьків молодої і посередників молодого для досягнення згоди на шлюб мала в різних регіонах України локальні назви: *сватання, могорич, змовини, рушники, слово, старости* та ін.

Сватати дівчину йшли два старости (зрідка один) і молодий. У давніші часи траплялося, що наречений не ходив. У старости просили, як правило, близьких родичів, поважних одружених чоловіків.

Успіх сватання залежав ще й від знання старостами традиційних формул, і при виборі старшого старости враховувалися такі риси, як уміння вести розмову, чемність, веселість.

У призначений день старости, зайшовши до хати дівчини з палицями та хлібом у хустині, віталися й починали традиційну промову, яка мала локальні варіанти. У центральних районах України розмову починали про мисливців, що натрапили на слід куницї – красної дівичі, у західних областях частіше говорили про купівлю телички або ягнички, а на Полтавщині питалися швачки чи прачки.

Оскільки діалоги сватів і батьків від час сватання дівчини нині значною мірою втрачені, то вважаємо за доцільне навести варіанти цих розмов. У текстах промови старости допускалася імпровізація, проте здебільшого вона проходила в стабільному традиційному руслі. Можна сказати, що класичний центрально-український варіант такої промови сватів наводить у своєму творі «Назар Стодоля» Тарас Шевченко. Він фактично не відрізняється від тогочасних текстів в етнографічних джерелах. Близький або навіть ідентичний за змістом текст промови зафіксовано Павлом Чубинським у другій половині XIX ст. Подаємо цей запис¹⁰¹.

Батько цікавиться, з яких сторін прийшли старости:

¹⁰¹ Шубравська М. М. Весільні обряди у творчості Т. Г. Шевченка // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 2. – С. 46–48.

– Чи здалека, чи зблизька? Може, ви охотники які, а, може, вольні козаки?

– Ми люди німецькі, – ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: «Що нам дивиться на погоду, ходім лишень шукать звіриноного сліду». От і пішли. Ходили, ходили – нічого не знайшли; аж гульк: назустріч їде наш «князь», підніма угору плечі і говорить нам такі речі: «Ей ви, хлопці, добрі охотники! Будьте ласкаві, покажіть дружбу мені. Трапилась мені куниця, красная дівця, не їм, не п'ю і не сплю от того часу, та все думаю, як її достати? Поможіть її мені поймати». Вірно, що звір наш та пішов у двір ваш, а з двору у хату та й сів у кімнату. Тут і мусимо його поймати. Тут застряла наша куниця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець: оддайте нашому князю куницю – вашу красну дівцю. Кажіть же діло, чи віддасте, чи нехай ще підросте?

– Що за напасть така! – відповідає батько. Відкіля се ви біду таку накликаєте? Дочко, чи чуєш? Порадь, будь ласкава, що мені робити з цими молодцями.

Дівчина виходить і починає колупати піч.

– Бачите, люде добрі, – чого ви натворили: мене старого з дочкою пристидили. Так ось же що зробимо: хліб і сіль приймемо, доброго слова не цураймося, а за те, щоб ви нас не лякали, що ми передержуєм куницю, або красну дівцю, вас пов'яжемо. Прийшов і наш черед до ладу слово сказати.

Дочка підносить старостам на хлібі рушники, а вони їй дякують і промовляють:

– Спасибі ж батькові і матері, що свою дитину рано будили і всякому добру вчили; спасибі і тобі, дівко, що рано вставала, тонку пряжу пряла і рушників придбала.

Далі наводимо зразок сватання, записаний на Звенигородщині на початку XX ст., у якому помітно скорочення тексту традиційної промови.

Старости входять у хату, вклоняються й кажуть: «Добри вечір у вашій хаті!». Батьки дівчини: «Доброго здоровлячка! Просимо сідати». Старости далі: «Та й не питаєте, чого це ми до вас прийшли?». Батьки: «Та скажете, що ви за люди і чого завітали».

Старости: «Ми – стрільці-молодці, вийшли на припорошу і побачили слід куниці. Пішли та й пішли тим слідом – і вислідили аж до вашої господи. А тепер будемо вас в'язати за те, що переховуєте куницю». «Та боронь, Боже! – одказує господар. – Ніякої куниці в нас

нема, – трусіть!». «А коли знайдемо, то наша буде?». «Та трусіть, трусіть! такої звірини у нас нема!»

«Та то ж не куниця, то ж красна дівичня!», – кажуть старости і кладуть хліб. «Дівичня хоч і є, та не для вас», – відповідає батько. «Не для нас, а для нашого козака. А в нас козак молодець, просимо видати за нашого козака». (Дівчина при цих словах вибігає з хати в сіни і там розмовляє з хлопцем). Батько: «Та ми ж не знаємо вашого козака, покажіть же нам, нехай ми його побачим, який він – kota у мішку не торгують». Старости гукають: «Гей, козаче! А йди лишень сюди, бо нас тут в'яжуть!».

Входить парубок і зупиняється у порозі, невдовзі заходить дівчина, стає біля печі і колупає комин.

Старости вихваляють хлопця, що він гарний парубок, господарського роду, доброї поведінки. «Та бачимо, що гарний і гарного роду, – погоджуються батьки, – але нема як оддати. Дочка ще молода, нехай погуляє». «Еге-ге! Поки молода, то тільки тоді й оддавати. Ми молодій й шукаєм». Мати: «Та що ж вам казати? Вона ще не вміє нічого робить, ні хліба пекти, вона ще допіру на ноги зіп'ялася!». Старости: «Це не біда! Мати навчать-покажуть, як що робити».

Батько гукає до дочки: «А чи нема в тебе, дочко, чим їх пов'язати, щоб тутечка не бунтувалися у нашій господі?». Дівчина приносить з комори на дерев'яній тарілі два рушники, потім кладе рушник старості на плече. «Дякую, дочко, хай Бог помага!» – каже староста. Після подання рушників молоді кланяються батькам, а ті благословляють дітей хлібом. Далі починають частувати. Староста наливає принесену горілку: «Дай же, Боже, щоб діждати потанцювать на весіллі та чоботи побить». Або ще приказують так: «Дай же, Боже, здоров'я – в світі прожить, дітей одружить та онук дочекати!».

На Слобожанщині вели дещо інший діалог. Свати ще з порога гукають: «А пустіть, будьте ласкаві, в хату, кланяємось вам, свате, хлібом-сіллю». Заходять і дають батькові хліб. Батько й мати дякують, запрошують старостів сідати. Ті сідають на лаві, і старший староста починає: «Ми прийшли до вас шукати куниці, що ховається під солом'яні копиці». Після цих слів входить дівчина, стає біля печі та починає її колупати. Батько при цьому каже: «Бачите, ловці-молодці, що ви наробили: мене з жінкою засмутили, дочку присоромили, що скоро піч зовсім повалить. Тоді ось що зробимо: доброго слова не чураємось, а щоб ви нас не порочили за те, що ми передержуєм куницю – красную дівичню, то ми вас перев'яжемо і тоді усе добре вам скажемо». Звертається до дочки: «Дочко, прийшла черга і нам

до прикладу казати, годі піч колупати. А чи нема чим цих ловців-молдців пов'язати?». Дочка мовчить, мати до неї: «Чи чуєш, що батько каже? Йди та давай чим людей перев'язати! А може, нічого не придбала та з сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не зробила рушників?».

Тоді дівчина йшла до світлиці чи до комори, вносила на тарелі два вишитих рушники, клала їх на хліб, вклонялася своїм батькам і цілувала їм руки, а потім перев'язувала рушниками старостів, ті вклонялися і дякували. Кличуть, нарешті, молодого, який досі був у снігах чи під вікном.

Батько: «Цього молодця, дочко, сама вітай та за пояс хустку затирай і до себе притягай. Та слухай його і шануй». Дівчина затирає хустку хлопцеві за пояс. (На Полтавщині зав'язує її на руці нареченого). Починають частуватися, і староста вихваляє пригощання: «А ну, товаришу, спробуй ти і скажи, чи пили ми таке в Туреччині або в Німеччині? Подякуймо ж батькам!» «Їжте на здоров'ячко, – припрошує господар. – Ішла баба від ляхів та несла здоров'я сім міхів, так ми у неї купили, сім рублів заплатили та в цю горілочку положили»¹⁰².

Атрибутами сватання, а також символічними знаками згоди в різних регіонах слугували: піднесення хустки, пов'язування рушника, обмін хлібом, розламування хліба, подавання води сватачеві, частування сватів; знаками відмови – піднесення гарбуза, повернення хліба тощо.

Під час сватання обов'язково кликали дівчину до хати й прилюдно запитували її згоди на шлюб. Існували різні словесні формули відмови від небажаного шлюбу. На Поділлі, зокрема, дівчина, яка не виявляла згоди на одруження, підходила до столу, брала принесений старостами хліб і, поцілувавши його, говорила: «Спасибі за честь. Хай вам Бог дає щастя з інших рук». Подекуди відмову старостам передавали символічним жестом. На Житомирщині дівчина брала зі столу чарку, яку поставили для пригощання старостів, і ставила її в мисник або ж відмовлялася (поклоном) брати піднесену їй чарку з рук старости і виходила з хати чи ставала в кут.

За народними віруваннями, після таких небажаних сватів дівчина обов'язково мала вийти за ними з хати сама і власноручно зачинити ворота. Бо як зачинить ворота староста, то її більше ніхто не прийде сватати.

¹⁰² Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С. 94–95.

Знаком згоди та її закріпленням у центральних районах було перев'язування сватів рушниками чи піднесення їм на хлібі хусток і частування. В інших регіонах під час першої зустрічі при сватанні тільки міняли хліб на знак згоди і частували старостів.

Траплялося, що на сватання родичі вирішували і таке питання, як прийняття зятя в приймаки. Приймацтво, тобто перехід чоловіка в сім'ю дружини, було не типовим явищем, за українськими народними традиціями в прийоми йшли рідко, тільки в разі вимушених обставин. Скажімо, при малоземеллі сім'ї хлопця і багатодітності або у випадках, коли в батьків була одна дочка і великий земельний наділ. Між батьками дівчини і приймаком часто укладалися ще й письмові угоди щодо права успадкування майна. Зять мав право претендувати на частку майна в родині тестя.

Оскільки дівчина за традицією після одруження здебільшого переходила жити в сім'ю парубка, то важливою обрядовою зустріччю двох сторін були оглядини. На оглядини йшли батьки й родичі нареченої, її ніколи не брали. Слушно вважали, що думка закоханої дівчини не буде об'єктивною. Сама назва зустрічі пояснює смислове навантаження дійства. Батьки дівчини оглядали господарство майбутнього зятя, ближче знайомилися з його сім'єю. Траплялося, що родичі жениха вдавалися до певних хитрощів і намагалися продемонструвати свою заможність. Для цього деякі речі позичали в родичів та сусідів.

До початку ХХ ст. звичай оглядати батьками майбутнє місце проживання доньки був характерним для всієї території України. Він відомий під різними назвами: *оглядини*, *розглядини*, *виглядини* (Київщина, Вінниччина, Чернігівщина, Сумщина, Полтавщина, Харківщина), *обзорини* (Львівщина), *печеглядини* (Житомирщина), *п'єц важити* (Закарпаття). Останні дві назви пов'язані з функціональним призначенням печі у весільному обряді як символу сімейного вогнища.

Оглядини як об'єднавча ланка між сватанням і заручинами на початку ХХ ст. подекуди зникали або влаштовувалися у випадку заміжжя в чуже село. У деяких регіонах вони майже втратили обрядове навантаження, зводилися до гостини і знайомства родин.

Найважливішою дією передвесільного циклу були заручини, які подекуди (Полтавщина, Слобожанщина) називали *малим весіллям*. За час від сватання до оглядин була можливість обдумати рішення про одруження, тому на заручинах закріплювалося досягнення остаточної згоди на шлюб.

Назва «заручини» походить від обрядового з'єднання рук молодих на хлібі, зерні, що за народним звичаєм набувало юридичної сили. На Полтавщині й Черкащині саме на заручинах молода перев'язувала старостів рушниками, а дівчата співали:

Молода Марійка
Рушники білила,
Старостів дарила...

На Київщині у весільній пісні йдеться про те, що парубок також отримував рушник, а на додачу ще й хустку:

Два рушники – старостам,
Третій – молодому;
Іще йому подарую
Хусточку шовкову.

На заручинах (*згоди*нах) у бойків свахи ладкають:

Тихая наша вода,
Любая наша згода.
Старости сі погодили,
Діти сі полюбили.

У центральних областях після вручення старостам рушників наречені на знак згоди з'єднують свої руки, а дружки співають:

Заручена Катерина, заручена
Дала свою руку на заруку...
(с. Сидорівка на Київщині).

Під час частування сватів співали весільних пісень, у яких славили наречених і їхніх батьків.

У заручинах брали участь дружки і бояри. Дівчата, входячи до хати, співали:

Обмітайте двори,
Застилайте столи,
Кладіте ложечки,
Срібні блюдечки,

Золоті мисочки,
Бо йдуть дружечки.

Заключна обрядова дія – заручини – в різних регіонах України мала свої відмінні назви: *полюбини*, *змовини* (Волинь), *слово* (Хмельниччина), *словини* (Львівщина), *мале весілля* (Полтавщина), *рушники*, *хустки* (центральні райони), *сватанки*, *сватання* (Закарпаття, південно-східні райони України).

Пов'язування хусток або рушників на заручинах супроводжувалося виконанням обрядової пісні:

Рушнички ж мої, рушнички ж мої,
Тонкі та біленьки,
Я ж вас пряла, я ж вас пряла –
Ніченьки не доспала;
Я ж вас робила, я ж вас робила –
Всіх ткачів обносила;
Я ж вас білила, я ж вас білила –
Всі береги обстелила;
Я ж вас дарила, я ж вас дарила –
Всю родину звеселила¹⁰³.

В окремих регіонах України (Волинь, Львівщина, Івано-Франківщина) обов'язковим елементом заручин був ритуальний танок (по колу за рухом сонця) батьків і родичів наречених, який у минулому, очевидно, мав певне магічне значення. «Затанцювання» весілля обов'язково виконувалося з хлібом та пісенним обрядовим супроводом¹⁰⁴.

Для останньої передвесільної зустрічі батьків і родичів молодих характерні такі складові, як обрядовий спів, посад молодих, батьківське благословення, що «зв'язувало вже молодих, майже так, як по весіллю». Порушення передшлюбної угоди на цьому етапі траплялося рідко і вимагало компенсації за завдане безчестя.

В Україні до 1930-х років у відносній цілісності зберігався традиційний весільний обряд, а особливо основна його структурна частина – власне весілля, яке ділилося ще на низку підструктур: перед-

¹⁰³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-2, од. зб. 49, арк. 23.

¹⁰⁴ Абрамович Д. И. Село Коснище Владимир-Волынский уезд Волынской губернии // Живая старина. – 1898. – Вып. 2. – С. 193–194.

шлюбні дійства (випікання короваю, плетіння вінка, запросини на весілля), шлюб, посад і пов'язування намітки та переїзд нареченої в дім чоловіка.

Власне весільний обряд тривав тиждень. У більшості регіонів України весілля зачинали в п'ятницю, бо «п'ятниця – початниця». У цей день пекли коровай, запрошували на весілля. У гуцулів весілля починали в понеділок. Про тривалість весілля по днях тижня йдеться й у весільній гуцульській пісні:

В понеділок вінки шиють,
Бо сі зачинає,
А в вівторок йдуть до шлюбу,
Бо то так сі має.
А в середу завивають
Молодицю з дівки.
А в четвер сі посходили
Свати на горілку.
У п'ятницю калачини,
Молоду дарують.
А в суботу п'ють, співають,
Буяють, танцюють.
У неділю ще сі сходіт,
Тиждень відбувають.

На Бойківщині (і в деяких районах Закарпаття і Подністров'я) весільний обряд також зачинався в понеділок, про що йдеться в пісні:

Ярина вінка вила,
Не довго в нім ходила:
В понеділок від полудня
Й вівторок всю днину,
В середу зрані
Під біле завивання...

У Карпатському регіоні аж до межі зі Східним Поділлям весілля починалося з обрядового збирання барвінку й виплітання з нього вінків для молодих (окремо в домі молодої і молодого).

Барвінковий обряд дуже давній. За значенням і символікою він тотожний коровайному, який побутував на більшості території України. Власне, у назві відомої рослини є слово вінок (бар – вінок).

У Карпатах здавна поклонялися культу вічнозеленої рослини, відгомони чого зберегли для нас традиції сімейних обрядів. Про давність походження барвінкового обряду свідчить і ритуал проголошення прощі перед початком «звивання» вінка. Староста благословляє плести («звивати») вінки і виголошує від імені молодого прощу. Вклоняючись усім присутнім, промовляє: «Просить той пан молодий насамперед Господа Бога, сестер, тіток, вуйків, нанашок, роду ближнього і дальнього, щобисти йому благословили барвінок на вінець». Проказує прощу тричі і тричі вклоняється (с. *Орів на Львівщині. Зап. В. Федорців*).

І барвінковий обряд, і коровайний характеризувалися однако-вими рисами, що підкреслює їхню рівнозначну функціональну навантаженість. До першого входили: урочисте збирання барвінку, материнське благословення на плетіння першої квітки, участь у вінкоплетинах жінок, які живуть у першому шлюбі й сімейній згоді.

На Бойківщині молода з дружками та малим хлопцем ішли збирати барвінок до лісу. На Закарпатті, у деяких районах Подністров'я – до господарів, що жили в добрі й згоді. Під час збирання барвінку дружки співали:

– Що си, Марисьо, гадаєш,
Що барвінок збираєш?
– Гадаю си гадононьку,
Що не буду дівоньков.
Дівоньков ми не ходити
Віночка ми не носити.

Першим зрізав барвінок хлопчик і при цьому тричі промовляв: «А то на дівку, а то на хлопця». Біля зрізаного барвінку залишали хліб, а почавши в хаті плести вінок, знову кликали хлопця, щоб тримав нитку, за що він отримував певну винагороду.

В окремих районах за барвінком ходили дружки і свахи з музиками на город і до сусідів чи родичів. Вінок виплітали вдома під музичний супровід і ладкання:

Вийсі, віночку, гладко,
Як червоненьке ябло,
Тобі музики грають
І сванички співають.

Барвінковий обряд в окремих селах Бойківщини відігравав головну роль, подекуди замінюючи коровайний, а частіше існуючи паралельно з ним. На Львівщині коли в молодій плетуть барвінкові вінці, у молодого вчиняють і печуть *коровай*. При випіканні короваю свахи співають:

Ти єловий запічку,
А кедровий припічку,
Ти мальована пече,
Добре коровай спечи.

Далі на схід, зокрема на Поділлі, барвінковий і коровайний обряди існували також паралельно.

Цей регіон був своєрідною перехідною зоною до розвинутого коровайного обряду в центральних областях. Так, на межі Галичини й Поділля молода з дружками в п'ятницю йшла за барвінком до лісу, частувала там хлібом і горілкою «побережника» (лісничого). У цей час до її дому сходяться сусідки і родички випікати *коровай*. Цікаво, що в коровайних піснях тісто порівнюють з барвінком.

Короваєве тісто
Не влізло си в місто,
Зацвіло, як барвінок.
Стелися барвінку
У ліску,
Родися, пшенице,
На піску.
Ой годі, годі, пшенице,
А в чистім полі гуляти,
А сім літ в стозі стояти:
А час з тебе коровай плескати.

Цікаво, що тут, у перехідній зоні від Карпат до центрального регіону, вінкоплетини відбуваються майже з усіма тими самими діями, що й випікання *короваю*. *Поплетниці*, тобто запрошені на плетення вінка, приходять з *приносом* – мискою муки, кількома яйцями, крупою, цукром. Коли плетуть вінок, то співають:

Ой в лісі на дубі
Голуб гніздо виє,

А в нашім домі
Весілле.
Жіночки собі гомоняють,
Молодій вінок лагодять.

Оспівують вічнозелену рослину, що символізувала вічність життя:

Бодай си той гай розвив,
Що нам барвінок зродив,
Що в зимі не змерзає,
А в літі не згорає.

Сплівши вінок, *поплетниці* кладуть його на два буханці хліба, що лежать на столі.

У Карпатах та на межі Поділля з Буковиною (Хотинський повіт) весільний віночок виплітали обом молодим під благословення батьків і спів весільної пісні:

А з руточки дві квіточки,
Благословлю, синку, в щасливу годинку
І отець, і мати своєму дитяті,
Своєму дитяті віночок зачинати.

Подібно до коровайного обряду, барвінковий вінок виплітали тільки тим, хто вступав у шлюб уперше.

Обруч для вінка робили з пагінця солодкої яблуні, готовий вінок прикрашали колосками вівса і виносили в комору.

У східній частині Поділля, у центральних та південно-східних районах барвінковий обряд ніби переходить до розвинутого коровайного, елементи його лишаються в барвінковому віночку, яким прикрашають *коровай*.

У переважній більшості регіонів і областей України неодмінним і головним атрибутом весілля був весільний хліб – *коровай* (*доля, дивень*, у центральних областях – *коровгай*). Обрядове печиво випікали колективно з продуктів, які приносили учасниці коровайного обряду. На *коровай* запрошувала мати або кілька жінок – *коровайниць*. Ходячи по селу, співали:

Марусина мати
По сусідонькам ходить,
Сусід своїх просить:

– Да сусідоньки мої,
Прибудьте до мене,
Та до моєї хати,
Та до мого дитяти
Коровай багати.

Пекли весільний хліб у сім'ях обох молодих, проте в окремих лемківських селах або на українсько-російському порубіжжі випікали лише в молодого, а потім йшли з ним до молодої. На Лемківщині, зокрема, свашки з родини нареченого прибирали спечений ними *коровай* «тривольцевим» галуззям, тобто гілочкою з трьома пагінцями, на яку натикали яблука, квіти, прикрашали барвінком і при цьому співали:

Короваю з маю, красні тя прибираю.
Красні тя прибираю, піду з тобов коло гаю,
Коло гаю, коло води, аж до самої молодої.
Наша пані молода – личко, як ягода,
Червене, як калина, солодке, як малина.

Найпоширенішою формою весільного хліба (*короваю*) в Україні була висока кругла паляниця, оздоблена квітами, шишками, пташками з тіста. На значній території (західні та південно-східні області) весільний хліб випікають у вигляді деревця чи гілочок з відповідними назвами: *коровай, гільце, теремок, дивень, дівування, ріжки*. До третього виду можна зарахувати різноманітні вироби прямокутної, видовженої, плетеної форми, прикрашені барвінком, калиною, колосками жита чи пшениці. Ці вироби називаються *калач, лежень, батько, покраса, пара, полюбовники, велика весільна шишка*.

Різновидом *короваю* в Подністров'ї та на Закарпатті є круглі плетені калачі з отвором посередині під назвами: *крученик, калач* тощо. На Гуцульщині побутували малі і великі сирні *калачі*.

У різних регіонах України випікали ще маленькі булочки, калачики, фігурки пташок з тіста під різноманітними назвами: *шишка, верч, калачик, гуска, голубка, качка, сова, борона* тощо.

Очевидно, однією з найдавніших традицій випікання головного весільного хліба – *короваю* – слід вважати ту, яка ще в XIX ст. зберігалася на Поліссі та Карпатах, коли кликали представниць з родини обох молодих і випікали спільно один *коровай* під супровід пісень. Обрядових пісень до *короваю* (особливо в центральних областях) співали багато, коментуючи перебіг усього процесу. Починалася це-

ремонія виготовлення *короваю* благословенням матері під супровід весільної пісні, яку зачинали *коровайниці*:

Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті *короваю* бгати.

Далі співали:

Ой *коровай*, *коровай*,
Багато до тебе кошту треба:
Корець муки пшенишної,
Цебер води кринишної,
Фаску масла ялових коров,
Копу яєць молодих курей,
Гарнець солі лозової,
Ківш калини червоної.

Добре спечений *коровай* символізував щасливу долю молодого подружжя, а тому *коровайниці* особливо дбали про тісто.

При вчиненні, вимішуванні та виробленні тіста не допускалася навіть недобра думка, яка могла б зашкодити приготуванню обрядового хліба:

Міси, сестрице, *коровай*,
Нічого злого не думай.
Тільки те думай,
Аби нам вдався *коровай*.

При саджанні *короваю* в піч вдавалися до магічних запобіжних заходів. Щоб відлякати злі сили, *коровайниці* кликали *кучерявого*, щоб він вимів піч спеціально зробленим помелом. При цьому співали: «Помело, дружбонько, помело...», «Кучерявий піч вимітає, кучерява в піч заглядає...».

В уявленнях наших предків кожна незвідана дорога таїла в собі небезпеку, тому *коровай*, який випікається один раз у житті людини, має перед собою незвідану дорогу. Забезпечити щасливу дорогу обрядовому хлібові допомагали його «хлібні родичі», що випікалися частіше. Найкраще «знала» її перепічка, як одна з найдавніших форм хліба, а також калач, що його випікали на різдвяні та храмові свята як поминальний хліб.

Питається коровай перепечі,
Чи далека доріженька до печі?
Дайте калача підпирати,
Щоб до печі доріженьку допитати.

Випікаючи *коровай* закликали і доброго духа, захисника домашнього вогнища, який перебував на печі. На Київщині й Вінниччині під час випікання *короваю* і сьогодні співають:

А на печі Телевай лежить,
А у печі коровай сидить.
Вставай, Телеваю,
Гляди короваю.

До найдавніших традицій належить і та, коли *коровай* випікала тітка молодого чи молодої, а потім гості урочисто переносили його до весільного дому. Звичай, коли *коровай* печуть родичі, зберігся до наших днів в окремих районах Хмельницької, Волинської та Львівської областей. Фольклор засвідчує, що *коровай* є дарунком молодій від роду.

Короваю, короваю,
Везем тебе коло гаю,
Коло гаю понад Дунай,
Ти, Ганнусю, не думай.
Іде твоя родинонька,
Везе тобі коровай.
Не житній, а пшеничний,
Всій родині величний.
Пшеничний, петльований,
Родом дарований.

Ще однією цікавою особливістю коровайного обряду є побутування в окремих районах Тернопільщини та Івано-Франківщини обрядового хліба під назвою *доля* (образ *долі* в народній творчості асоціюється із судженням на підтвердження думки О. Потебні, що *коровай* був символом заміжжя загалом).

Обрядовий хліб-*долю* випікали жінки, щасливі в подружньому житті. Вони зносили на *долю* борошно, масло, яйця, що символізувало колективну опіку шлюбом молодят. Готуючи весільний хліб-*долю* (за формою такий, як *коровай*), жінки співали:

Ой у четвер перед вечором годину
Посходилася вся Марусина родина.
Принесли їй півкорця муки на долю,
Ой яка ж то доленька біла буде.
Принесли їй півлітри масла до долі,
Ой яка ж то доленька пухенька буде.
Принесли їй півкіля цукру до долі,
Ой яка ж то доленька солодка буде.
Принесли їй півкопи яєць до долі,
Ой яка ж то доленька ясенька буде.

За припущенням відомого дослідника обрядового хліба М. Сумцова, символіка *короваю* пов'язана також із культом сонця, місяця, зірок. У весільних піснях дуже часто *коровай* порівнюється з місяцем, ясним сонцем:

Світи, місяцю, з раю
Нашому короваю,
Аби бил коровай красний,
Та як сонечко ясний.

Короваю-короваєнку,
Ой вдаї же сі нам красний,
Як місяченько ясний,
Бо підемо межи люди,
Наша славонька буде!

Весільний хліб неодмінно прикрашали барвінком, вівсом, колосками пшениці, жита, калиною, які несли глибоке символічне навантаження – мали забезпечити міцність шлюбу, щастя й добробут. Згадується про це і в обрядовій пісні:

Короваю, короваю,
Я тебе прибираю,
То вівсом, то калинов,
То вівсом, то калинов,
Зі всьов свов родинув.

(с. Паланки на Львівщині. Зап. Я. Береза).

Магічною силою плодovitості наділялася й вода, у якій *коровайниці* мили руки. Особливо це було характерно для центральних об-

ластей України. Помивши руки в мисці чи ночвах, *коровайниці* вми-
вали тією водою батьків, усіх присутніх, а тоді несли миску на тік. За
ними йшов батько з пляшкою горілки. *Коровайниці* співали:

На тік ми йдемо
І воду несемо,
І воду, і водицю
Поливати пшеницю.

На току кропили снопи, клуню і танцювали, ставши в коло, а де-
які молодиці грали на імпровізованих домашніх «музичних» інстру-
ментах. Це *коровайниці* «борошно обтрушували». Батько частував їх
горілкою. Потанцювавши та покропивши біля клуні, йдуть у садок,
там також танцюють і кроплять дерево, щоб родило. Продовжують
співати:

На тік воду носили
Ще й Бога просили:
– Роди, Боже, жито,
Жито ще й пшеницю,
Щоб наші молодята мали,
По сто кіп нажинали.

Випечений *коровай* ставили на столі (східні райони Поділля, Ки-
ївщини, Кіровоградщини та ін.), а подекуди (Полісся, Волинь) збері-
галася давніша традиція – його виносили в комору, а потім урочисто
вносили під час обдаровування молодих, співаючи:

Ой славлено, прославлено
І на столі поставлено.
Як на небі місяць ясний,
Так на столі коровай красний,
Як на небі з зіроньками,
Так на столі з квітоньками.

Увесь коровайний обряд спрямований на благословення молодої
сім'ї на щастя. Добробуту, доброго врожаю в полі та хліба на столі
зичили молодим, удаючись до гіперболізації:

Стелися, хмеленьку, по ліску,
Родися, пшениченько, на піску,

Густая, буйная – на ниві,
Часті копоньки на жниві,
Та повно снопочків у stodолі,
Пишний наш коровай на столі.

Описані особливості коровайного обряду свідчать про збереження в нашого народу давніх дохристиянських вірувань у всемогутню силу води, сонця, місяця та рослин, які забезпечували життя. Ґрунтовно досліджуючи обрядовий весільний хліб, М. Сумцов наголошував, що неможливо зібрати й систематизувати всі часткові прояви використання обрядового хліба на весіллі внаслідок їх численності й різноманітності¹⁰⁵.

Магічне значення мали кругові танці. Усі вони виконувалися за рухом сонця і символізували вічність та нерозривність шлюбу. На Уманщині коровайниці, замісивши коровай, бралися за руки й танцювали по колу, а одна-дві тримали віко від діжі. На Київщині танець *коровайниць* називався «обтрушуванням борошна»¹⁰⁶.

Збереження й побутування коровайного обряду протягом століть, наявність вірувань (вдало спечений *коровай* символізував щастя молодій родині, тріснутий – розлучення, загнічений – сердиту вдачу майбутньої невістки чи зятя), обрядових пісень, пов'язаних з виготовленням та розподілом обрядового хліба, свідчать про те, що він наділявся магічною силою, яка мала забезпечити молодим щастя й добробут, міцний шлюб.

У нероздільному зв'язку з хліборобською символікою – випіканням обрядового весільного хліба – перебуває символічне очищення вогнем. Для цього готували весільну свічку. Найповніше обряд *сукання весільної свічки* був збережений до 30–40-х років ХХ ст. на Поліссі, але атрибут використовувався широко на всій території України. На Поліссі, замісивши *коровай*, відразу приступають до *сукання свічки*. Трапляється, що кажуть *місити свічку*. Обряд виконували і в молодого, і в молодії. Як і до коровайного обряду, співають відповідних пісень:

Мамо, вощечку, мамо,
На св'єчку не стало.

¹⁰⁵ Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях... – С. 56–59.

¹⁰⁶ Крымский Аг. Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. – Київ, 1928. – Ч. 1. – С. 91.

Да прилети, пчолочку,
Із щирого да оборочку,
Да принеси нам вощечку
Іванку да на св'єчку.

Свічку прикрашають квітами, обмотують червоною ниткою, яка слугує оберегом. Співають при цьому:

Тройца по церкві ходила,
Да Спаса за ручку водила:
– Ой Спасе, Спасе,
Прийди до нас вощечку топтати,
Іванку св'єчку сукати.

Зсукавши свічку, молодиці з піснями, прискоком несли її до комори:

Запрегаймо воли-корови
Да повезем св'єчку до комори.

Весільну свічку запалюють, коли наречені сядуть на посад, власне, сам посад починається з того, що мати засвічує перед молодими свічку. Поширений, можна сказати класичний, високопоетичний зразок весільної пісні «Засвіти, мати, свічку, постав на столі, нехай же я подивлюся, чи пара мені...», відомий у варіантах по всій Україні.

Не менш значимі й символічні такі елементи весілля, як просини родичів і прощальний молодіжний вечір. Ці передшлюбні дії виконувалися здебільшого протягом одного дня в такій послідовності: розчинення і замішування тіста на весільне печиво, просини гостей, повернення молодих із села і квітання спеченого *короваю* та *гільця* (деревця), дівич-вечір. Проміжними елементами структурної ланки передшлюбних дійств були обрядові зустрічі сторін (обмін подарунками), обряди ініціації (розплетення коси наречених, обрядове бриття молодого) тощо.

Найпоширенішою формою запрошення було особисте відвідування родичів молодими. Перед тим як випроводити дочку (сина) запрошувати гостей на весілля, мати обсипала її (його) і дружок зерном, грішми. Присутні свахи співали:

Мати сина родила,
Місяцем обгородила,
Зорою підперезала
Та й на село виряджала.

(с. Попівка на Черкащині).

За звичаєм запрошували всіх, не минаючи жодної хати в селі, й обов'язково всіх членів сім'ї персонально:

Мати донечку у село відправляє:
– Иди, донечко, у щасливу годиночку,
Проси, донечко, найменшу дитиночку¹⁰⁷.

Під час запрошення гостей дружки виконували весільні обрядові пісні, у яких оспівувалися і звеличувалися молоді, звучав мотив прощання з дівуванням і парубкуванням.

Упродовж усього весілля наречених супроводжують і благословляють на щасливе життя небесні світила:

Походящая зоря все село обходила,
Та й всю родину спросила,
Далеку і близеньку,
Велику і маленьку.

(с. Новиця на Станіславщині. Зап. З. Грушкевич).

Запросивши гостей, молода з друзками поверталася до свого дому, де відбувалося квітчання весільного деревця (локальні назви: *райське деревце, гільце, вільце, різка, сосонка, дівування*).

Гільце ставили в хлібину, *коровай* або макітру з житом. Прикрашали його калиною, пучечками вівсяних та житніх колосків, васильками, м'ятою, а також стрічками, цукерками, калачами. На південному заході та заході України на верхівку *гільця* чіпляли яблуко, що символізувало побажання добра, достатку, щастя:

Гільце-деревце соснина,
Від споду до верха калина,
На верху яблучко –
Нашій Оксані щастячко.

¹⁰⁷ Колесса І. Галицько-руські народні пісні з мелодіями // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. 11. – С. 173.

Прикрашання *гільця* символізувало звивання сімейного гнізда і прощання з дівуванням. Щоб це гніздо стало затишним для молодої пари, *гільце* прикрашали зіллям і квітами, які мали забезпечити щастя нареченим. Тому дівчата, прибираючи *гільце*, співали:

Всі луги сходили,
Трьох зіллів дістали.
Рути-м'яти
І барвінку хрещати,
І калинові вітки,
Щоб любилися дітки.

Старанність під час прикрашання весільного деревця мала гарантувати також добробут молодят, щоб вони були хорошими господарями:

Таке файне деревечко,
Та так файно вбране,
Щоби наші молоденькі
Добре газдували.

З наряджання *вільця* починалося одне з найважливіших передшлюбних дійств – дівич-вечір, що відбувався, як правило, у домівок і молодої, і молодого. Подекуди – тільки в молодої, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Цей вечір, який мав різноманітні локальні форми виконання дійств та місцеві назви (*головиця, дружбини, чоботоносини, заручини, молодечий вечір, заграванки, пироги, дружчини* та ін.) виконував спільну функцію для всіх різновидів церемонії – обрядове відокремлення наречених від несімейної групи молоді й завершення циклу передшлюбних дій, що вели до одруження молодої пари. Для дівич-вечора були характерними такі основні обрядодії: прибирання *гільця*, розплітання коси молодої (у деяких районах ця церемонія відбувалася в неділю, безпосередньо перед відправленням до церкви на вінчання, що є пізнішим елементом), обмін дарунками між молодими, посад молодих і частування дружок, боярів та інших неodrужених гостей.

На дівич-вечорі традиційного весілля виготовляли, окрім *гільця*, також інші весільні атрибути – шаблю, світильник, меч, весільну свічку. Весільну шаблю, світильник, меч, як правило, робили в нареченого. Для цього брали стару шаблю чи палицю, окраєць хліба, ягоди калини, квіти рути, васильки, колоски жита. Усе це прив'язували

до верхівки шаблі червоними стрічками, а зверху прикріплювали дві свічки ¹⁰⁸. Символіка їх не однозначна. Очевидно, у далекому минулому в них поєднувалися елементи любовної і захисної магії. Під час весілля відбувалося обрядове з'єднання свічок молодого й молодої на шаблі.

До розряду ініціацій належить і обрядове розплітання коси нареченій. Церемонія мала також певні локальні відмінності в різних регіонах України. На Львівщині стелили на долівці біле полотно, на яке ставили хлібну діжу, зверху клали подушку. Молода сідала на неї, а брат розплітав їй косу під супровід весільних пісень:

Гребінця, матінко, гребінця,
Розчесати косоньку до вінця.
Повибивай, братічку, кілочки,
Де вішала Гандзунейка віночки.

Перехід дівчини в групу жіноцтва, прощання з дівуванням змальовувалися в мінорних тонах.

Ясна зіронька, ясна,
Красна Маруся, красна.
З своїми дружечками,
Як місяць з зіздочками,
Головоньку схилила,
Батенька засмутила.

Церемонію одягання вінка на голову нареченій часто виконувала її мати:

Ой знати, Марусю, знати,
Що рідненькая мати
Русу косу чесала,
Віночок закладала,
В личенько цілувала.

В окремих районах Карпат та на Прикарпатті наречену садовили на застелене кожухом ярмо, що пов'язано з давніми скотарськими

¹⁰⁸ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині... – С. 94.

культами. На Вінниччині мати благословляла молоду хлібом, після чого вона сідала на стілець, застелений кожухом, а свахи перед цим співали:

Стільця, матінко, стільця,
Золотого крісельця,
Ще й нового кожуха,
Нехай сяде молодуха.

Сестри, дружки розплітали косу під виконання весільних пісень:

Стану я на кісницю,
Крикну я на сестрицю:
– Ой сходьтєся, сестриці,
Розплітати дрібниці,
Ой сходьтєся, рідненькі,
Розплітати дрібненькі.

Як розчешуть дівчині косу, то співають:

Руса коса до пояса,
Розчесана до волоса.
Руса коса плечі вкрила,
Дрібна сльоза личко вмила.

Під час одягання вінка батьки тричі благословляли наречену. Вінок символізував кінець дівування, тому так зворушливо, лірично оспіваний в обрядових піснях:

Ой чи огонь, чи полومінь палає?
На Марисоньці золотий вінець сіє!
Тож-то, Марисю, ладний,
Тож-то, Марисю, вдатний,
Але ж бо й остатний.

Те, що розплітання коси молодої перед шлюбом мало важливе ритуальне значення ініціації – перехід у статус одруженої жінки, підтверджено й обрядовою поезією:

Ой куди ви, сірі гуси, полинете?
Ой куди ви дівування понесете?
Полетіли сірі гуси та й на ріки,
Розпустили кісоньку та й навіки ¹⁰⁹.

Тим часом приїжджав молодий зі своїми світилками, боярами й сватом і приносив дівчині подарунки: чоботи, хустку (чи намітку). Заходили до хати (іноді з музиками), віталися, а світилки молодого співали:

Ідемо до дівки,
Як місяць до зірки.
Несем чоботи
Шевської роботи.

Молода дарувала своєму *князеві* сорочку, боярам – рушники. На Західному Поділлі наречений приносив судженій рантух (рушникоподібний головний жіночий убір) і чипець (очіпок), а натомість отримував сорочку і віночок до шапки.

У деяких районах Львівщини та Закарпаття молоді обмінювалися весільними подарунками через посередників (*післанців*), які дорогою до молодого співали:

Просила нас княгиненька:
– Мої милі післанці,
Занесіте даруноньки
До короленька мого.
Даруноньки віддайте,
Самі назад повертайте.

Свашки молодії, вручаючи вишивану сорочку нареченому, приспівували:

Ой шила-вишивала,
До тебе прислала.
Білими ниточками,
Чорними оченьками.

(с. Ясницька на Львівщині. Зап. Т. Беринда).

¹⁰⁹ Пісні Поділля... – С. 172.

Традиція дарувати нареченій чоботи, нареченому – шлюбну сорочку давня і побутувала в більшості областей України. У повоєнний час чоботи були замінені на черевики чи туфлі.

Заключним дійством дівич-вечора був перший посад молодих за столом. Давнішим явищем є посад нареченого (нареченої) окремо у своєму домі відповідно з боярами (друзьками). Намагалися, аби молоді сіли на посад одночасно, кожен зі своєю родиною. Свахи в цей час співають:

Слала зоря до місяця:
– Ой місяцю-товаришу,
Не зіходь ти раній мене,
Зійдемо обоє разом,
Освітимо небо і землю,
Зрадується звір у полі,
Зрадується гість у дорозі.

Слала Мар'я до Івана:
– Ой Іване, мій сужений,
Не сідай ти на посаду,
На посаду раній мене,
Сядемо обоє разом,
Звеселимо ми два двори;
Ой первий двір – батька твого,
А другий двір – батька мого.

Переважно в центральних областях на дівич-вечорі відбувався спільний посад молодих (частіше – у домі молодої).

На Київщині, Черкащині обох молодих садили на кожух, що лежав догори вовною, під нього насипали жито й гроші. На Поліссі наречені сідали на необмолочені снопи, накриті білим рядном.

Комплексу обрядодій дівич-вечора наприкінці ХІХ ст. притаманне збереження символічних і магічних дій переважно землеробського походження (квітчання *гілля*, *короваю* стеблами вівса, жита, а хліба – деревцем, дарування нареченій чобіт з житом, розплетення коси на хлібній діжці, встановлення необмолоченого снопа на посаді молодих, підсипання зерна під кожух, на якому сідали наречені тощо). У Карпатах і на Поліссі на молодіжному вечорі поряд з дотриманням землеробських культів збільшується кількість предметів, пов'язаних з розвитком скотарства й тваринництва

(розплетення коси дівчини на ярмі, благословення наречених на овечій гуні).

Обрядовий комплекс дівич-вечора в традиційному українському весіллі має багато спільного з аналогічним обрядом болгар та білорусів. У назвах елементів обряду, функціонально-смысловому змісті дій південно-східних районів України простежується більше рис, подібних з весільною обрядовістю росіян (спільні назви – *дівинник*, *вечорина*, подібність подарунків, обов'язкова участь молодого в обряді тощо). Тісний взаємозв'язок елементів передшлюбного вечора характерний і для українсько-білоруського порубіжжя (назви – *заручини*, *дівочий вечір*; розплетення коси на хлібній діжі). На локальних особливостях молодіжного вечора українців Карпатського регіону позначилися контакти із сусідніми слов'янськими народами. Обрядодія вінкоплетин характерна також для весілля поляків, чехів, словаків, сербів тощо.

Обряд дівич-вечора в традиційному українському весіллі, символізуючи прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, виконував важливу соціальну й моральну функції. Створювана обрядом психологічна, емоційна атмосфера (засобами пісні, атрибутики) допомагала майбутньому подружжю зрозуміти всю серйозність переходу в інший статус, усвідомити свої нові обов'язки один перед одним і батьками.

**Виготовлення
короваю.
сmt Олишівка
на Чернігівщині.
1980 р.**

**Хитання діжі. Обряд при випіканні короваю.
сmt Олишівка на Чернігівщині. 1980 р.**

**Молоді
з нанашками.
с. Івашків
на Одещині.
1950-ті рр.**

**З весільними калачами. с. Кумарі на Миколаївщині.
З фотоархіву Клавдії Новошицької. 1960-ті рр.**

Вітання молодих. с. Андрієво-Іванівка на Одещині. 2009 р.

**Молоді кланяються батькам після реєстрації шлюбу.
с. Яроповичі на Житомирщині**

Зустріч молодих короваем.
с. Добровеличківка на Кіровоградщині. 2011 р.

**Весільний
коровай.**
м. Київ.
2008 р.

Зустріч молодих короєм. м. Кіровоград. 2010 р.

«Доля». Івано-Франківщина

с. Бортничі на Київщині.
2003 р.

м. Луганськ

м. Рівне

м. Тернопіль

Весільні короваї

**Короваї. м. Кременець
на Тернопільщині**

Короваї. Тернопільщина

Молоді кусають весільний коровай. м. Суми

Весільний коровай. с. Івча на Вінниччині. 2012 р.

**Весільний коровай.
Кіровоградщина**

**Весільний коровай.
Волинь**

Весільний коровай. с. Мала Виска на Кіровоградщині. 2008 р.

Традиційні короваї. Полтавщина.
З фотоколекції Олени Щербань

**Весільний
коровай. с. Лугова
на Вінниччині.
2007 р.**

**Весільний коровай.
м. Тернопіль**

Коровай. с. Малий Дивлин на Житомирщині. 2014 р.

Коровай.
сmt Новоайдар
на Луганщині.
2005 р.

Сучасні весільні короваї з Волині

**Коровай.
м. Вінниця.
2014 р.**

**Коровай.
м. Вінниця.
2015 р.**

**Весільний коровай
однорусний.
с. Світанок
на Рівненщині.
2012 р.**

Весільний коровай.
м. Нетішин
на Хмельниччині

Сучасний
коровай
з Рівненщини

**Роздавання
короваю.
Хмельниччина.
2007 р.**

**Лариса Зелік зі своїми короваями (США).
Український музей у Нью-Йорку**

5.2. Посад молодих – кульмінація весілля

Основною обрядовою дією весілля був другий посад молодих, який на всій території України відбувався в домі молодої, що суттєво відрізняє українське весілля від російського, де «княжий стол» влаштовували переважно в домі нареченого.

Відбування основних дій весілля в домі молодої (на Поліссі і шлюбна ніч проходила в материнському домі) свідчить про залишки традицій матрилокального поселення сім'ї.

У неділю починалося приготування молодих до шлюбу – церковного вінчання. Батьки благословляли дітей хлібом і виряджали з почетом (бояр, дружок, свах, старостів) до церкви, а самі на вінчання не йшли.

У працях етнографів, істориків містяться дані про те, що церковне вінчання в Україні тривалий час було притаманне лише північному класу ¹¹⁰. Форма церковного шлюбу входила в побут дуже повільно, під тиском правлячих кіл, спеціальних указів синоду. Ще у XVIII ст. вінчання в церкві й весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу, церковний обряд виконувався після сватання. Повінчані молоді жили окремо у своїх батьків до весілля. «Суворо ганячи такий непобожний звичай, синод указом від 16 листопада 1744 року наказав священикам при самім вінчанні брати з молодих підписку в тім, що вони зараз же після вінчання, не чекаючи весілля, почнуть жити сукупно, як годиться супругам. Результатом цього наказу було те, що на Україні стали вінчатись в один день з весіллям <...> «Але й тепер, як часом трапиться, що весілля через якусь причину треба конче відкласти на інший час, звичай не веде вінчаним молодим жити вкупі» ¹¹¹.

Вінчання поступово перетворювалося на невід'ємний елемент традиційного народного обряду, ускладнюючи рух почету молодого. Цікаво, що сам обряд вінчання з часом обростає специфічними моментами магічного, символічного, побутового характеру. Так, на Коростенщині наречена, їдучи до церкви, клала за пазуху мак («щоб не було корости») і залізний ключ чи просто шматок заліза («щоб ніхто не наврочив»). Залізо з цією метою брав і наречений. В окре-

¹¹⁰ Козаченко А. И. К истории великорусского свадебного обряда // Советская этнография. – 1957. – № 1. – С. 58; Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси... – С. 217.

¹¹¹ Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVIII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 3. – С. 54.

мих районах Поділля, Галичини, на Волині та Холмщині наречена, виходячи з церкви, тягнула ногою рушник, на якому вінчалася, «щоб багато дівчат вийшло в тім році заміж». Подекуди під цей рушник свахи клали гроші. На Галичині мати, виряджаючи і благословляючи дочку до шлюбу, «просилувала» їй крізь пазуху куряче яйце, «щоб легко діти родила» (с. *Струтинь на Львівщині*). Локальною особливістю західних регіонів був звичай класти наречений за пазуху окраєць хліба із цукром. Виходячи з церкви, молоді разом з'їдали його, «аби їм було солодко і не вбого». Функціонування звичаїв, прикмет, вірувань, пов'язаних із церковним обрядом, свідчить про те, що протягом століть православ'я в народі переломлювалося крізь призму язичницьких релігійних переконань. У цьому складному процесі вінчання набувало нової специфіки, місцевих форм. Таким чином, утворився побутовий варіант православ'я, який був значно віддалений від церковного ¹¹².

Церковна форма шлюбу наприкінці XIX – на початку XX ст. стала майже скрізь складовою обряду. Однак головною санкцією на шлюб вважався посад молодих – обрядове з'єднання наречених за столом при виконанні таких важливих дій, як розподіл *короваю* і пов'язування наречений головного убору заміжньої жінки – *рантуха*, *намітки*, *очіпка*, *хустки* тощо.

До посаду готувалися в домівках обох наречених. У молодого збиралася родина, готувалися до вирядження почету за молодою, а в домі нареченої – до зустрічі нареченого.

Збиранню *почету*, *поїзду* молодого надавали неабиякого значення. Він мав здебільшого непарну кількість гостей, щоб парою стала наречена. Весільні чини в *поїзді* мали виконувати певні функції і були позначені відповідними атрибутами. Старостів перев'язували рушниками, свахи несли в хустині хліб, калач, шишки. Світилка тримала в руках *шаблю*, *меч* або *гільце*.

Вважалося, що людина в особливо важливі моменти свого життя (народження, одруження) дуже вразлива до наврочування, легко може піддатися впливу злих сил. Тому виряджання нареченого за молодою супроводжувалося низкою магічних і захисних дій.

Щоб забезпечити синові щасливе й багате життя, мати обсівала його зерном, сушеними фруктами. У центральних і північно-східних областях України мати виносила на подвір'я діжу, у якій учиняли хліб, ставила її перед сінешними дверима на ослоні, одягалася у

¹¹² Носова Г. А. Язычество в православии. – Москва, 1975. – С. 4.

вивернутий вовною наверх кожух і брала тарілку із сушеними фруктами та вівсом. Дружко тричі обводив молодого навколо діжі, а мати обсівала його під супровід пісні:

Ой колесцем, сонечко, колесцем!
Сип мене, матюнко, овесцем,
Щоб сей овес рясен був,
Щоб сей поїзд весел був.

Мотиви обсіпання зерном пояснює й обрядова пісня, яку співали свахи в Золотоніському повіті (сучасна Черкащина).

Ой сип, матінко, не жалуй,
Щоб був Іванко хазяїн.

Небесні світила – місяць, сонце, зорі – долучаються до почету молодого, захищають його і благословляють на сімейне життя. Свахи співають:

Козаченька мати родила,
Місяцьом обгородила,
Сонечком підперезала,
До дівчини випроважала.

Коли виходили з двору і молодий сідав на віз, щоб їхати, мати брала полою свого кожуха за повід коня і виводила за ворота, захищаючи так свою дитину від злих сил.

На Полтавщині, Чернігівщині вона тричі обходила віз із вилами в руках. На Звенигородщині, коли мати обсівала молодого, то боярин «їздив» навколо нього на вилах, а свахи співали:

Ой виражай, моя ненько,
Хорошенько,
Та до теї тещеньки гордої,
До теї Оксани молодії.

Триразовий обхід почету з гострими металевими знаряддями праці (сокира, коса, вила) із захисною метою оберегу відомий багатьом народам.

У західних землях використовували й такі обереги, як кожух, біле полотно.

У центральному регіоні, йдучи дорогою до молодої, свахи співали:

Летів сивий сокіл
Через вишневий сад,
Ударився криличками
Об сад-виноград.
Ударився криличками
Та й питає:
– Чи тут моя чорна галка,
Чи літає?

(с. Кисилівка Звенигородського повіту).

Поки молодий зі своїм почетом збирається їхати за молодою, її в батьківському домі ведуть на посад, на який вона сідає з друзками та братами. Частіше на посад сестру заводив брат, тримаючи за руки хустинкою. Свахи при цьому співали:

А брат сестру за стіл веде,
Научає, приучає:
– Будь, сестронько, розумненька,
Май матінку за матінку,
А батенька за батенька.
Май сестроньку за сестроньку,
А братенька за братенька.

На Катеринославщині *княгиню* на посад з дозволу старости заводив дружка молодої, махаючи в повітрі хусткою (захисна функція). Про центральне місце посаду в обряді як форми благословення шлюбу свідчить пісня:

Їде Марина на посад,
Зустрічає її Господь сам,
Зустрічає її П'ятінка,
Тож її рідна матінка.
Ой з долею й з щасливою,
І з доброю годиною.
Оце той посад, сам писар писав,
У Господа Бога прохав
Ясного сонця-віконця,
Темної ночі при свічі...

Подекуди молоду на посад заводив дружко чи староста. На Галичині молода (також з метою захисту від злих сил) йшла до столу по білому полотну, а потім переступала через стіл і сідала на посад. Тут бачимо прагнення «обманути» злих духів. Явище аналогічне звичаям з підставною молодою, що було особливо поширене в західних областях та на Закарпатті.

У центральних регіонах України, поки молодий збирається з почетом за молодую, вона з дружками сидить за столом у себе вдома. Старша дружка звертається до старости за благословенням: «Старосто, благословіть молоді на підкови зобрати» (так проказує тривчі). Староста відповідає: «Бог благословляє». Мати подає тарілку з житом чи вівсом, і молода по колу частує всіх дружок, а вони кидають у тарілку із зерном дрібні гроші, які потім наречена разом із зерном висипає в хустину і кладе до скрині.

Поїзд (*почет, дружина*) молодого, наблизившись до воріт нареченої, зустрічає групу парубків, які вимагають викуп за дівчину. Викуп має бути щедріший, якщо жениться парубок з іншого села.

Поки вони торгуються біля воріт, свахи на порозі співають:

Ой темно, темно в полі,
Темніше на дворі.
Там бояре ворітечка обняли.
Вийди, матінко, попитай,
Коли торгують, то продай,
Чорнії чобіточки вимовляй.

Свахи молодого підспівують:

Доки ми будем стояти,
Траву-мураву топтати
Чорними чобітками,
Жовтими підківками.

З хати подають голос дружки:

Заглянь, Ганнусю, в віконце,
Стоїть Грицюньо, як сонце,
Під ним коничок припав росюю,
А сам молодий – красюю.

Коли мати молодій довгенько не виходить з хати (а за звичаєм вона не поспішала це робити), то свахи молодого починали докоряти:

Ой дивно нам, дивно:
Десь нашої свахи не видно,
Чи чобіт не має,
Чи в постолі узувається,
Чи кожуха позичає
Та до зятя прибирається.

Мати молодій виходить у вивернутому кожусі з горщиком води, вівсом та хлібиною, тричі частує зятя водою. Перші два рази зять виливає чарку через плече, а його родичі співають:

Не пий, не пий, Йвасю,
Першого привіту,
Злий конику на гривойку,
Щоб тая грива далеко світила,
Щоб тобі Марійка була любя-мила.

У центральних регіонах України, на Поліссі, у Галичині теща зустрічала зятя біля входу в хату у вивернутому кожусі, чоловічій шапці, з хлібом-сіллю, тримаючи в руках горщик з водою та вівсом. Вивернутий кожух в окремих районах (зокрема на Поліссі), крім побажання багатства, слугував символом оберегу:

Із якої причини
Теща вбралася в овчини?
Хоче зятя злякати,
Щоб дочкі не дати... ¹¹³

Теща обсипає зятя вівсом, кропить його водою, обмінюється з ним хлібом. Свахи в цей час співають обрядову пісню, яка розкриває мотиви звичаю – зустрічати молодого у вивернутому кожусі:

Теща зятя витає,
Аж кожух вивертає.

¹¹³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 340.

– А будь, зятю, багатий,
Як кожух пелехатий,
Як на кожусі вовна
Будь, зятю, здоров сповна.

(с. Топорів на Львівщині).

В окремих районах Галичини й Західного Поділля теща при зустрічі молодого намагалася стукнути його по лобі дерев'яною ложкою («варехою»), щоб у майбутньому жінка ним верховодила. Молодий старався уникнути удару й таким чином запобігти магічному засобові забезпечення жіночого главенства. Він вихоплював з рук тещі ложку й перекидав її через хату (с. Підберезці на Львівщині).

Часто при зустрічі молодого ще на порозі хати свати обмінювалися подарунками, а подекуди тільки мати молодой в'язала рушниками сватів і бояр, а хустками – свах.

Ще одним давнім елементом магічного впливу на щасливий шлюб є обрядове з'єднання свічок на порозі або обмін ними. Символ вогню в обряді весілля має кілька значень. Це сила обрядового очищення, символ життя. Дію цю виконували близькі родички молодих. На Чернігівщині, зокрема, старша сестра нареченої виносила свічку на паляниці і мінялася зі свічкою свахи молодого.

В окремих центральних поліських та західних регіонах при зустрічі *поїзда* молодого його друзів та старосту частують сиром. Це дуже давнє обрядове вживання сиру, пережиток культу скотарства. Тільки після того як вони з'їдять сир, починають пришивати квітку до шапки молодого. Подекуди, навпаки, сваха молодого частує дружок молодой сиром, а вони приспівують:

Наша сваха добра була,
Сир з припола добула,
А ми заспіваймо,
Сирець поїдаймо.

Після частування сиром відбувається обряд основного посаду. Тобто і в першому, і в другому випадку обрядове вживання сиру відбувалося перед головним шлюбним дійством, було своєрідним дозволом на його виконання.

У хаті молодой, щоб сісти біля нареченої, наречений (а частіше його боярин і дружок) відвойовував місце біля неї в її брата.

Брат (або родич-підліток) стояв біля молодої і розмахував палицею чи якимось гострим предметом. Родичі молодого обіцяли йому подарунок:

Будь, брате, ласкавий,
Возьми от нас застав,
Коника вороного
Від пана молодого.

Хлопцеві давали викуп (частіше гроші) і він відступався від сестри. За це йому докоряли дружки, співаючи: «Татарин, братчик, татарин, продав сестричку за таляр...».

У центральних регіонах, на Слобожанщині молодий міг зайняти місце біля судженої після церемонії пришивання квітки до його шапки. Наречена в цей час сидить за столом, накрита наміткою чи хусткою. Її сестра, пританцьовуючи біля нареченого, пришиває червону квітку (зі стрічки) до його шапки і приспівує:

Ой зятю, зятю хороший,
Та не дам шапочки без грошей...

Далі дружки підспівують:

Що на Іванку шапка,
А на шапці квітка,
На квітці роса, –
То Настинчина краса.

Віддячивши сестрі молодій грішми, староста просить благословення завести молодого за стіл. Однак брат не пускає, а дружки співають:

Треба, зятю, треба, зятю, сім днів молотити,
Щоб шурина, щоб шурина, з покуття скупити.

Нарешті після подарунка шуринові молодий заходить за стіл, підіймає хустину, якою накрита молода, цілує її і сідає біля неї.

Описаний варіант зустрічі зятя побутував переважно в центральних, поліських та південно-східних областях. Існував і інший – наречена перед приходом молодого не сиділа за столом, а ховалася в коморі, а батьки, зустрівши зятя, запрошували *почет* молодого за стіл.

Родина нареченого вимагала подати їм такий «знак», щоб «паровав» (щоб був до пари молодому). Двічі на цю вимогу вводили підставну молоду, за третім разом – наречену, яку садовили поряд із судженим. Цей варіант зустрічі побутував здебільшого в районах Закарпаття. Він має аналогії з обрядовістю західних слов'ян.

Посад молодих як кульмінація весільного обряду був насичений обрядовими діями санкціонуючого характеру. Починався він з батьківського благословення. У західних регіонах обов'язковим елементом було виголошення прощі старостою. Молоді кланялися батькам, свахи співали:

Ой золоте перо стіни гне,
А молода Ганнусенька поклін б'є,
Отцю й мати дякує,
Що вони її з маленьку згодували,
І її посагу дочекали.

(с. Космач на Івано-Фанківщині).

За столом після батьківського благословення відбувається обмін подарунками. Родичам нареченої, її одруженим сестрам дарують хустки чи рушники. Молода обдаровує родичів молодого також хустками, рушниками. Дружки співають:

Хоть думай, Оксано, хоть не думай,
Брести тобі дві річеньки, третій Дунай.
За Дунаєм – черешенька з ягідками,
Та вже ж тобі не гуляти з парубками!

Громадським схваленням шлюбу слугував ритуал розподілу головного весільного хліба – *короваю*. Часто разом з роздаванням *короваю* відбувався і обряд *дарин*, *частування* або *переній* молоді її родиною, тобто обдарування молодих.

Свахи починають співати пісень, під супровід яких вносять *коровай*:

Ой внесено коровай,
Ой внесено коровай.
З нової комороньки,
З нової комороньки,
До ясної світлоньки.

Далі з *короваю* розбирають прикраси, співаючи:

Стелиться барвін з тонкого тису,
Розбирайся, короваю,
Із зеленого маю,
Із рути, із барвінку,
На тисову тарілку.

Старший дружба (чи староста) ділить *коровай* під звучання пісні:

Дружба коровай крає,
Золотий ніжик має,
Край, дружбо, хліб дрібненько,
Най буде подільненько.

У західних регіонах під час усіх головних дій староста просив у родини благословення, до краєння *короваю* також. Тексти благословення є довершеними художніми зразками: «Як речили і благословили гречну панну за тисові столи, за лянні обруси, за пшеничні хліби, під світлі образи її на посад посадити, тим короваем прикрасити, так речте благословення з нього окрасу здіймати і на свої рамена заложити, із нею ліс обложити і в коровай ніж стромити, і родину близьку і дальшу обдарити». Потім батько брав два буханці хліба під пахви, вітав сина та благословляв *коровай ділити*: «Вітаю ті не золотими, не червоними, но щастям і здоров'ям, що бись сі мав, як свята земля наша». Так само робили мама, сестри, і тоді дружба краєв *коровай*.

Перші скибки підносили батькам молодой, і вони першими *дарували молодих*. Свахи зачинали пісню *до дарин*:

Ой мати дочку частує,
Щастя-долю дарує.
Ой частуй, матінко, частуй,
Щастя-долі даруй.
Ой ніхто так не кує,
Як сива зозуля.
Ой ніхто так не вітає,
Як рідна мамуня.

Приспівували і при вітанні батьком:

Ой ніхто так не воркує,
Як голуб сивенький.
Ой ніхто так не вітає,
Як батько рідненький.
Не зозуленька кує,
Но батейко дарує,
Щестінком, здоровійком,
Доброю долейкою.

Дружба закликав: «Десь тут є брат молодой, хай дається чути. Просьть молодий, молода і я прошу на цей дар почесний». Брат приймав шматок *короваю* на тарелі і дарував сестрі подарунок. Свахи співали:

Горою соненько колує,
Брат Марисю дарує:
Не великим даром – посагом,
Щастям, здоров'ям за столом.

За народною традицією, важливою була коштовність не речей, а слова, тому кожен мав своє примовляння до дарунку. Наприклад:

- Дарую молодим сад, а в саду ягоди, щоб жили в мирі й злагоді;
- Даруємо корець гречки, щоб не було між молодими суперечки;
- Даруємо мірку гороху, щоб мали сина до року;
- Даруємо чисту воду, щоб були обоє гарні на вроду;
- Даруємо хустину, щоб закутали до року дитину;
- Даруємо щастям і здоров'ям, і віком довгим, і розумом добрим;
- Даруємо молодому сову, що на бойківськiм ставу, а ти за нею погонися, і більше не женися;
- Даруємо ліс, а скільки у лісі пеньочків, щоб стільки було синочків;
- Даруємо плуга і рала, щоб мали сина генерала;
- Даруємо щастя, здоров'я, солі і всього доволі;
- Перепиваю вам граблі і вила, щоб молода добре борщ варила;
- Перепиваю вам рубля, щоби-с ви мали до року Василя;
- Перепиваю вам тую корову, що порпає полову;
- Дарую коробку гнилиць, щоб чоловік не ходив до чужих молодниць;
- Дарую червінці, щоб корився чоловік жінці;
- Дарую гроші бумажні, щоб були для своїх рідних з однієї і другої сторони поважні;

- Дарую мішок глини, щоб просили на хрестини;
- Дарую скатерть на чотири канти, щоби мали чотири сини і всі музиканти;
- Дарую вам бджоли на зеленім дубі, щоб молоді довіку цілувалися в губи;
- Вітаю в парі! Хай на вас добра година та грошей торбина, а до того ж дітвори сотні півтори.

Обдарувавши короваєм родину, переходили до пов'язування молодої хустиною та одягання очіпка. Це символічне приєднання нареченої до гурту жіноцтва мало драматичний характер. Наречена прощалася з дівуванням. Дві свахи (від обох родин) знімали вінок з молодої і одягали очіпок, співаючи:

А де ж тая весільная мати,
Що казала биндочки * збирати,
Серпаночок давати,
Серпаночок-завиваннячко,
Покривати дівуваннячко.

(с. Турбів на Вінниччині. Зап. Г. Іванюк).

Звичай пов'язування молодої головним жіночим убором відрізнявся деталями в окремих регіонах України. Ці рушникоподібні убори мали неоднакові форми і назви: *намітка, рантух, серпанок, бавниця*. Під рушникоподібний убір одягали різних форм очіпки – *каптур, чепець, сорока* тощо. Намітку дружба урочисто виносив з комори на віку з хлібною діжі. На Чернігівщині свахи в цей час співали:

Да чи бачиш ти, дівко,
Що несе дружко віко?
Да на віці да тарілочка,
На тарілочці да наміточка,
Як біль білесенька,
До паперу рівнесенька.
Таки воно не линющее,
Всім дівчатам не минущее.

* Биндочки – стрічки.

Обряд покривання молодої головним жіночим убором мав сприяти родючості в господарстві. Якщо у свекра були бджоли, то обряд здійснювали в хаті чоловіка, щоб множилися рої. Поклоніння хліборобським культам засвідчені й у пісенних фольклорних зразках, у звичаї виконання ритуального танцю навколо пов'язаної наміткою молодої. Свахи, узявшись за руки, ходили навколо столу і трічі проспівували:

Та роди, Боже, жито,
Як очерет, велике,
На зерно зернисте,
На стебло стеблисте.
Та щоб наші молодята мали,
По сто кіп нажинали.

Після пов'язання молодої наміткою наближалось закінчення посаду. Свахи молодого починають «виганяти» піснею дружок:

Чого ви, друзки, сидите?
Чом додому не йдете?
Маруся наша, не ваша,
З собою возьмемо.

Далі починають «приманювати» молоду, приспівуючи:

До нас, молода, до нас,
Буде ти гаразд у нас.
У нас метіль хату мете,
Через хату вода тече,
Кіт у піч дрова мече,
А сонце хліба спече.
З нами, Марусю, з нами,
Через сіни вода тече,
Сонейко хлібиць пече,
Вітерець подуває,
Хатицю замітає.
У нас верби грушки родят,
Невістки в золоті ходят.

На Поділлі, Середньому Подніпров'ї, Полтавщині, Слобожанщині перед вирядженням молодої (на завершення посаду) побутував

звичай проводжати старшу дружку. Молода прощалася з дівчатами, а потім бояри відводили старшу дружку додому з піснями. Починали проводжання піснею:

Неметена уличка, неметена,
Старша дружечка неведена,
Ми ж цюю уличку прометем,
Ми ж цюю дружечку проведем.

У центральному ареалі та подільському підареалі весілля існувало розгорнуте дійство проводжання додому старшої дружки (а з нею й усіх інших дівчат) з музиками. При цьому несли хліб, частували дружок на подвір'ї та на вулиці горілкою і калачами, пиріжками. Проводжали старшу дружку з двору мати молодої і молода. Наречена обнімалася з дружкою, дякувала їй, що прислужилася їй на весіллі, за добре товаришування та прощалася зі своїм дівуванням. Далі старшу дружку з дівчатами проводжали бояри. Ідучи співали:

Берегом качки пливуть, –
Горою дружку ведуть
З скрипками, з цимбалами,
З молодими буярами.

Закінчувалося проводжання дружки *дружчинами* – гостиною в неї вдома. На Київщині й Полтавщині традиційною й обов'язковою стравою на *дружчинах* мусили бути вареники ¹¹⁴.

Сигналом до вставання з-за столу також була пісня, яку заспівували весільні гості разом:

Встаньте, бояре, встаньте,
Честь роду й хвалу дайте,
Подякуйте нам перед родом
Свату й сваточці,
Що молодочці, ще й кухарочці.
За хліба положення,
За солі поставлення,

¹¹⁴ *Кримський Аг.* Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного... – С. 120–121.

Що були столи,
Що були тесові,
Що були скатерки,
Що були лляньки,
Що були калачі,
Що були пшеничні.
Де соколове гніздечко вили,
Де боярове мед-пиво пили,
За вечір дякували.

(с. Турбів на Вінниччині).

Зі старшою дружкою весілля залишала неodrужена молодь. За звичаєм мати старшої дружки влаштовувала невеличку гостину для бояр у себе вдома. Дорогою співали:

Світи, мати, свічку,
Ведуть твою дочку,
З скрипками, з цимбалами,
З хорошими боярами.

А вже біля хати дружки співали:

Пливе, пливе качка на воду,
Хорошая дружка на вроду,
Ще краща її мати,
Як буде нас приймати.

На вечері у старшої дружки (називалася здебільшого *дружчини*) обов'язковою стравою мали бути вареники або пироги із сиром.

Ідуть дружечки
До подружечки,
На сиряні та масляні пироги.
Та неділе, наша зраднице!
Тепер же ти нас зрадила,
Що нашої подруги збавила,
Що вчора була зарученая,
А сьогодні звінчана.

Тим часом у хаті молодії «продають» подушки. Жінки, які супроводжують молоду до чоловікового дому (*приданки, закосяни*), співають молодому та його родині.

Кайся, Панасе, кайся:
Даєм тобі Оксану,
Щоб боса не ходила,
Щоб сліду не робила,
Щоб не були вікном двері,
Щоб не спала без вечері.

Потім співають багато пісень про розлуку дівчини з рідною домівкою: «Зажурилась перепілочка», «Пропила мати дочку», «Ой у печі жар, жар, буде тобі, мати, дочки жаль» тощо. Під супровід весільних обрядових пісень мати збирає скриню молодої, її посаг, або віно.

Іди, матінко, до комороньки,
Будемо сі ділити:
Мені скринонька і перинонька,
А тобі коморонька.
Іди, батенько, до обороньки,
Будемо сі ділити:
Мені волики і коровоньки,
А тобі оборонька.

(с. Корчівка на Львівщині).

На Гуцульщині в пісні також перелічують придане молодої. Свахи підказують:

Здогадайся, мати,
Що маєш доньці дати:
Чипець і бавницю,
Зробим ти молодицю.
Корову рогату
І скриню горбату.
Сім подушок пухових
І сто золотих готових.

(с. Новиця на Івано-Франківщині).

Ритуал проводжання нареченої з батьківського дому мав локальні особливості. У центральних регіонах України мати обводила молодих навколо хлібної діжі і обсипала зерном, у західних – кропила водою. Надзвичайною емоційністю, ліричністю вирізнялися прощання молодої з рідною домівкою і проводжання її в дім чоловіка.

**Весільне вбрання
молодої.
с. Космач
на Івано-Франківщині.
1940-ві рр.**

**Молода з дружною.
Запрошення
на весілля. с. Гранів
на Вінниччині.
1971 р.**

**Молоді у вінках
з барвінку.
м. Біла Церква
на Київщині.
2007 р.**

с. Княждвір на Івано-
Франківщині. 1950-ті рр.

Полісся. 1930 р.

Зустріч молодого. Полісся. 1930 р.

с. Валява на Черкащині. 1951 р.

с. Валява на Черкащині. 1953 р.

с. Семенівка на Вінниччині.
1953 р.

с. Степанки на Черкащині.
1963 р.

**Вінчання. с. Червона Мотовилівка
(с. Вишняки) на Київщині. 1950 р.**

**с. Княждвір на Івано-
Франківщині. 1953 р.**

с. Валява на Черкащині. 1956 р.

**с. Троєщина на Київщині.
1958 р.**

**Молоді йдуть до клубу на реєстрацію шлюбу.
с. Нараївка на Вінниччині. 1982 р.**

**с. Красносілка
на Вінниччині.
1977 р.**

Дружки.
1962 р.

Наречена з дружками. 1964 р.

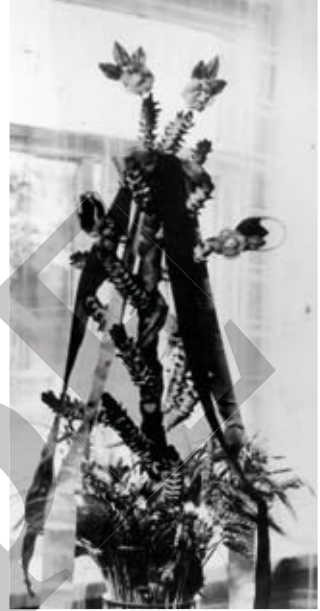
**Молода з дружками запрошують на весілля.
с. Степанки на Черкащині. 1959 р.**

Молодий іде по молоду. с. Степанки на Черкащині. 1959 р.

**Коровай. с. Чудель на Рівненщині.
1981 р.**

**Весільне гілцьце з тіста.
с.мт Олександрівка
на Кіровоградщині.
1986 р.**

**Діти тримають
весільні гілочки.
с. Осколонівка
на Луганщині.
1981 р.**

**Весільне
деревце.
с. Космач
на Івано-
Франківщині.
1987 р.**

**Весільна
шablyа.
с. Землянка на
Чернігівщині.
Кінець XIX ст.**

**Молоді стоять на рушнику в реєстраційному залі. Наречений
одягає обручку нареченій. м. Попасна на Луганщині**

Молода та дружки
запрошують
на весілля.
с. Мазінки
на Київщині.
1998 р.

«Кінь». м. Ружин
на Житомирщині

Гільце. м. Вижиця на Чернівецьчині

Прикрашання короваю. с. Люхча на Рівненщині. 2001 р.

Наречені йдуть до церкви. с. Бережниця на Івано-Франківщині. 2012 р.

**Дружки вбирають наречену.
с. Михайлівка на Вінниччині. 1990 р.**

**Батьки нареченої з весільними калачами.
с. Южинець на Чернівеччині. 2010 р.**

Молода з друзками. с. Івча на Вінниччині. 2012 р.

Молода з родиною. с. Шибалин на Тернопільщині

Батьки нареченої
зустрічають гостей.
м. Вижниця
на Чернівецьчині

«Прозірник»
молодої

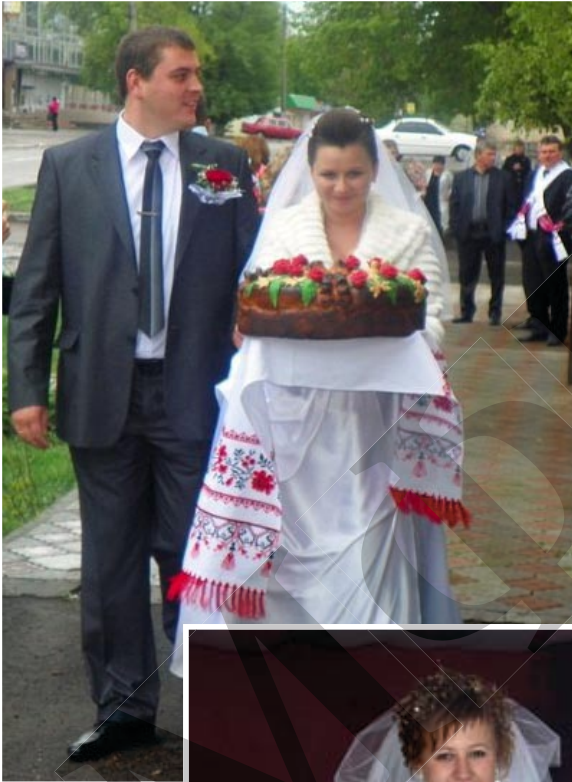
Перші гості –
хрещені молодії
з калачами,
які повинні бути
зав'язані хусткою.
м. Вижниця
на Чернівецьчині

Сучасне весілля.
м. Чернівці.
2012 р.

Реєстрація шлюбу. с. Андрієво-Іванівка на Одещині. 1994 р.

**с. Добровеличківка
на Кіровоградщині.
2011 р.**

**м. Костопіль
на
Рівненщині**

У західних регіонах староста виголошував спеціальний текст прощі, в якому висловлювалася подяка батькам молодої за виховання. Зокрема, на Закарпатті текст прощі був особливо ліричним і поєднувався з ритуальним танцем «відклонювання». Староста виголошував: «Дорога моя мамко, дорогий мій неньку, приступіться сюди і вислухайте мене перед далекою дорогою. Дякую вам за те, що ви мене виховали і навчили свій вінок дівочий доносити. Дякую вам, мамко, за ті ночі, що ви недоспали, коли я була мала або хворіла. Дякую вам, неньку, за те, що ви старалися, би у мене були убори красні. Та прошу вас дуже красно, поблагословіть мені щасливу дорогу». Після цих слів молода з молодим тричі танцювали за рухом сонця, і староста виводив їх з хати через простелену на порозі «коцовату» вовняну гуню¹¹⁵.

Майже повсюдно молодій обов'язково давали живу (часто чорну) курку і хліб (подекуди дві хлібини), подарунки для родини молодого, насамперед свекрів.

У більшості регіонів України (за винятком Полісся, деяких районів Західного Поділля, Півдня) проводи й переїзд молодої в дім молодого відбувалися в день весілля пізно ввечері. Дорогою до молодого свахи співали:

Тупу, коники, тупу,
Везете жорна й ступу,
Скриню й перину,
Ганнулю господиню.

Біля хати молодого:

Ой вийди, матінко, погляди,
Кого ми тут привели,
Ой отвори, матінко, новий двір,
Привели ми невісточку на вибір.
Ой отвори, матінко, віконце,
Привели ми невісточку, як сонце.
До комори комірницю,
А на поле робітницю.

¹¹⁵ Зап. М. Сенько в с. Келечин на Закарпатті (АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 1189, арк. 14).

У домі молодого церемонія зустрічі невістки супроводжувалася низкою дій магічного характеру з метою охорони дому від появи «чужої» особи, а з нею – і чужих та злих сил. Залежно від місцевих традицій (Полісся, центральні регіони) молоду з очисною метою перевозили через вогонь. На Поліссі, Подністров'ї, у Карпатах свекруха зустрічала невістку у вивернутому вовною наверх кожусі, через поріг її переводили через біле полотно, тримаючи за пояс або за руку, беручи руку хустиною. При зустрічі невістки свекруха питала: «З чим ти, дочко, прийшла?». Молода відповідала:

Прийшла я, мамо, до Вас
Із щастьом, із здоров'ям,
З усім гараздом,
З пшеничним хлібом,
З красним чоловіком.

(с. Доброгостів на Львівщині).

Після привітання в домі свекрів, невеликого частування та вручення подарунків від невістки молодих відводили на шлюбну постіль. Стелили її переважно в коморі, на необмолочених снопах жита, вівса. В головах обов'язково клали спеціальний весільний хліб, який в окремих регіонах мав різноманітні форми і назви: *лежень, стульник, пара, покраса, короваєць, калач, тещин пиріг, хліб з медом*. Цей обрядовий хліб, якому надавалося магічного значення в забезпеченні дітонародження й щасливого життя, з'їдали молоді на другий день весілля. У деяких районах Півдня та Подніпров'я наречена ділила його між дітьми.

На другий день весілля в домі молодого відбувалася низка обрядів з подякою батькам за дочку, відвідини зятем тещі і запрошення її до себе. Часто до другого дня весілля приурочували *дарини* молодих.

Звичай *комори* (демонстрація цнотливості молодої) характерний здебільшого для центральних, подільських та поліських районів і майже відсутній у західному регіоні. Вийшов з побутування у 1940–1950-х роках. Залишилися лише символічні натяки у вигляді зафарбованої в червоний колір горілки.

У південно-східних та центральних областях, на Східному Поділлі побутував звичай приносити сніданок молодій від її родини. Цю місію виконували найчастіше дружки молодої, які недовго затримувалися при відвідинах подруги в домі її чоловіка. Від цієї пори дівчата вже не мали права бути на весіллі. В окремих районах Київщини

сніданок носили тільки одружені молоді жінки, бо з'являтися в домі молодого дівчина-дружка за звичаєм уже не могла.

До весільних обрядів у молодого, що символізували приєднання молодої дружини до нової сім'ї, належать і *митвини* (обрядове вмивання молодих), що здебільшого збереглися в гірських районах західних областей України. У південно-східних областях невістка вмивала свекрів. Молодят до річки супроводжували гості й музики. Молода несла коновку з водою. Біля річки обоє вмивалися під пісню:

Мили ся діти, мили,
Чей би здорові били,
То водов, то ледом,
То солодким медом,
Пазухами ся втирали,
Би ся шанували.

Повернувшись на подвір'я, невістка йшла з коновкою до стайні, комори й усе кропила принесеною водою під супровід весільної пісні:

Кропить невістка, кропить!
Де крапля води упаде,
Там пара волів стане ¹¹⁶.

Дослідники вбачають в обрядовості ходіння до води своєрідне посвячення, благословення й очищення нею. Варто наголосити на магічній функції цієї обрядодії, адже в уявленнях народу цнотлива молода після шлюбної ночі наділялася особливою силою, здатною забезпечити багатство, плодючість усьому живому в домі.

Аналогічним за символічно-смісловим навантаженням дійством до *митвин* був обряд *биття каші*, що побутував на Київщині, Чернігівщині, Черкащині. Після розбиття горшка з кашею і пригощання нею всіх присутніх, ту кашу сипали молодій у фартух і вона обсівала нею двір, город, сад, худобу, щоб усе родило й множилося.

Обрядове вживання каші мало сприяти врожайності, воно при-таманне календарним і основним обрядам сімейного циклу.

В окремих центральних та східноpodільських районах молоду водили по садибі чоловіка – «показували» межу. При цьому свахи ви-

¹¹⁶ АНФРФ ІМФЕ, ф. 29-3, од. зб. 357, арк. 9 (Львівщина).

конували ритуальні танці, очевидно, забезпечуючи цим оберігання садиби від чужої сили.

У центральних та південно-східних регіонах складовою весілля в домі молодого було обрядове ряження. Наряджалися в «молодих» з елементами переодягання жінки в парубка, а чоловіка – в наречену. Були й інші персонажі: дід і баба, цигани, лікар, турок тощо. На Київщині ряджені водили по селу «журавля» з піснями й витівками. Первісне значення обрядового ряження – обдурити злі сили й відвести зло від молодого подружжя.

На другий день весілля зять запрошував тещу, тестя і родичів молодой до себе на *перезву*, або *проній*. За столом дарували молодих і родину молодого від роду молодой. На другий і третій день виконувалися обрядові дії, що в минулому мали магічне значення, а втративши його, набули ігрового характеру. Серед них – обрядове купання батьків молодих, катання їх на візку, тачці, гойдання в рядні, збирання курей, молотіння жита і низка інших.

У частині умовно названих післявесільних обрядів, коли відбувалося завершення весілля, значний науковий інтерес становлять дії, пов'язані із символікою переходу в інший статус не лише молодят, але й їхніх батьків, родичів. Вони також стають свекрами, тестями, потенційними бабусями й дідусями. Таким чином, обрядах переходу брали участь і родичі молодих. Наголошувалася неможливість повернення до колишнього життя, що втілювалося в жартівливих діях, які в різних регіонах мали локальні відмінності. Якщо виразити це прислів'ям, то воно звучить так: «Є каяття, та нема вороття». До них належать: переодягання в одяг протилежної статі (*циганищина*), що, безумовно, колись мало на меті обдурити й відвести злі сили від пошлюбленої пари, бо під час обрядів переходу в інший статус людина дуже вразлива; молотіння жита, забивання чіпа (кілка), биття каші, показування межі, одягання вінків на батьків, продаж батьків, катання батьків і купання їх у річці, розірвання й заміна одягу на батьках, переодягання батьків в одяг протилежної статі.

На батька одягають предмети жіночої білизни та аксесуари, а на матір – навпаки. Усі ці дії вже стосувалися переходу батьків до іншого статусу. Сучасні вчені слушно зараховують їх до сміхової ігрової культури, бо давня мотивація цих звичаїв утрачена і сьогодні це справді перейшло в ігрові та жартівливі дії на другий чи третій день весілля. Однак походження цієї групи звичаїв має сакральний характер і досить давню історію, з чим і пов'язані їх живучість та оновлення форм, персонажів. Скажімо, звичай молотити жито на

другий чи третій день весілля, що поширений частково на території Київщини, Сумщини, Полтавщини, Харківщини та прилеглих до них районів, полягав у тому, що родичі вносили сніп жита й молотили його ціпами, зерно визбирували та віддавали батькам. Якщо раніше молотили в хаті, то тепер подекуди (Слобожанщина) дії переносять на подвір'я. Крім того, з'явилися нові персонажі – «голова колгоспу», «комбайнер». Після виконання обряду всі трапезують, що є обов'язковою умовою дійства. Незмінними залишаються дії з батьками, яких везуть на тачках і кидають у річку, ставок, купають, продають, переодягають. Хоч ці дійства, на перший погляд, є не досить приємними для батьків молодих, але вони терплять ці «розваги», тому що «так треба».

Звичаї, пов'язані з очищенням водою (купання, умивання, переодягання, молотіння жита, одягання вінків) та з розбиванням каші, розламуванням *гільця*, досить добре вкладаються в схему фламандського етнолога початку ХХ ст. Арнольда ван Геннепа та його теорію обрядів переходу. Праця вченого «Обряди переходу: систематичне вивчення обрядів»¹¹⁷ викликала дискусії протягом тривалого часу, але сучасні дослідники дедалі частіше звертаються до її основних положень. На думку дослідника, основу обрядів переходу складають уявлення про «вмирання» в минулому статусі і «воскресіння» в новому. Як відомо, учений виокремлював три основні стадії перехідних обрядів. Перша стадія – преліминарна – відділення індивіда від попереднього стану. У весіллі це група обрядових дій, що пов'язана з виготовленням весільних атрибутів, розплетенням коси та влаштуванням дівич-вечора, на якому закріплювалося відокремлення наречених від несімейної молоді. Друга стадія – лімінарна – проміжний стан, перебування між станами. У весіллі – це здійснення обрядового кола нареченого, щоб привести дружину в дім, посад молодих і низка прощальних епізодів, таких як проводження старшої дружки, продаж приданого тощо. Особливо добре простежується символічний перехід молодих в інший статус за допомогою дій з атрибутами. Спочатку їх виготовляють з піснями, урочистостями, але наприкінці весілля відбувається низка обрядових церемоній, які символізують прощання (вмирання в попередньому стані) з дівуванням і парубкуванням, коли виконувалися певні дії: розламування гілок *гільця*, роздавання обрядового печива *дівування* дружкам, розбирання при-

¹¹⁷ ван Геннеп А. Обряды перехода: систематическое изучение обрядов. – Москва, 2002.

крас з весільного деревця, спалювання його, винесення на дах хати, горище, яблуню. На Кіровоградщині після весілля деревце розламували, інколи виносили на горище. В окремих селах цієї області дівчата після закінчення весільного обіду вставали з-за столу й обривали з *гільця* прикраси. На Івано-Франківщині подекуди *райське деревце* спалювали, а попіл розвіювали в саду. В інших районах Гуцульщини *гільце* вивішували на яблуні. На Харківщині весільне *гільце* спалювали в печі, на Донеччині, Дніпропетровщині, частково на Харківщині молода за обідом після взяття шлюбу, відламувала гілочки і, прощаючись з друзями, роздавала їх під супровід пісні.

У деяких селах Полтавщини після весілля бояри з *гільцем* вирушали на *досвітки*, що було ознакою цнотливості нареченої. На Вінниччині відламані від *гільця* гілочки роздавали усім гостям під час розподілу *короваю*. Подекуди ягоди калини з верхівки *гільця* молода знімала під час краєння *короваю* і роздавала наступного ранку в молодого. Ці дії належать уже до третьої стадії переходу. Не випадково вся весільна атрибутика – *вінки, коровай, гільце, світильник* – використовуються лише раз у житті людини, і ніколи не виготовляються при повторних шлюбах.

Третя стадія – постлімінарна – входження індивіда до нового стану¹¹⁸. Це насамперед *митвини* (умивання молодих), молотіння жита, розбивання каші і показування межі для нареченої та забивання кілка (коли одружуються остання з цього двору дівчина чи хлопець). Забивання кілка (у хаті, на подвір'ї, на воротах), що почасти побутує і на початку ХХІ ст., переважно в південно-східних областях України, символізує саме безповоротність, а не еротичну ознаку, як вважають окремі дослідники. За народною збереженою мотивацією, «щоб більше тут не було весілля». Ідеться про уникнення повторних шлюбів, інакше кажучи, щоб не було в цій хаті розлучень, удівства. Варто зазначити, що молотять лише жито, бо при переході в потойбіччя на похоронах теж ставили тільки жито в глечики. Досить довго зберігався обряд молотіння жита на Сумщині (подекуди до початку ХХІ ст.). Зокрема, у Білопільському районі на третій день весілля гості дуже рано будять батьків і купують, переодягають у новий одяг, потім миють столи, замітають хату (власне, відбуваються обряди, притаманні похованню). Також молотять жито, потім трапезують. На Лебединщині як помолотять жито, то ллють воду батькам за пазуху і вгощаються.

¹¹⁸ Там само. – С. 15.

Умивання молодих на другий день весілля (переважно райони Правобережної України), умивання батьків невісткою (Луганщина, Харківщина, Донецчина), умивання родини, безперечно, символізують очищення водою при переході в інший статус. Цей звичай у локальних варіаціях існує на всій території України, як і перша купіль при народженні дитини. У всіх цих діях використовуються певні межові знаки: поріг, ворота, межа, річка, став, криниця, що здавна наділені сакральним значенням. Найяскравіший прояв і міру збереженості до початку ХХІ ст., хоч і в трансформованому вигляді, мають обряди переходу в інший статус не лише молодих, але й їхніх батьків. На третій стадії переходу їх купують, продають, вивозять на смітник, підвішують, розривають на них одяг і одягають новий. Усі ці дії закінчуються викупом та спільною трапезою, що, безперечно, є складовою обрядів переходу. Якщо вести мову про мотивацію будь-якого давнього ритуалу, то слід мати на увазі, що відбувалося напластування різностадіальних форм обряду протягом століть. Важливо, що дійства наприкінці весілля, пов'язані з купанням батьків та переодягання їх у вбрання протилежної статі, яке купували весільні гості на зібрані кошти, найбільш збережені до середини ХХ ст. на всій території Лівобережжя, Півдня України, включно з південною частиною Прикарпаття. Очевидно, тут можна простежити взаємовплив культур, але широта побутування свідчить і про давні архаїчні елементи весільного обряду українців, що потребує детального вивчення. Мотивація буває втрачена або розмита («так треба», «так батьки робили» тощо), але буває і змінена або вигадана заново («щоб багаті були», «щоб шанували батьків»). Цікаво, що ці обрядові дії ще досить розповсюджені. На їх зменшення впливає лише сучасна тенденція відзначати весілля в кафе та ресторанах не тільки в містах, але й у сільській місцевості. У таких випадках на другий день ігрові дійства відбуваються в домашніх умовах або ж не відбуваються зовсім.

Закінчувався обряд гостиниою молодої у матері. Звалося це *покалячини, розхідний борщ, сващини, хлібини* тощо.

* * *

Традиційний обряд весілля українців у відносній повноті компонентів побутував до 30-х років ХХ ст. (у західних областях – до 40-х років). У наступні десятиліття нігілістичне ставлення до народної культурної спадщини призвело до штучної перерваності ланцюга спадкоємності традицій і значною мірою вплинуло на подальший розвиток обряду. Зламана структура спричинила втрату багатьох традиційних

компонентів весілля, що негативно відбилася на морально-естетичній функції урочистості, на еволюції духовності народу.

У сучасних умовах весільний обряд українців міста й села має як відмінні, так і спільні тенденції розвитку. Найстійкішими виявилися атрибути, пов'язані з рослинними землеробськими культами (квіти, *гільце, коровай*, зерно). У містах помітна тенденція до відновлення забутих народних традицій, спостерігається зацікавлення давніми обрядами і прагнення до використання народної символіки й атрибутики.

Вакуум знань з етнокультурних явищ нерідко призводить до виникнення псевдонародних елементів, побутування еклектичних форм у сучасному весіллі, театралізації обряду, втрати автентичної пісенності. Слід зазначити, що в пам'яті середнього покоління весільна обрядова пісня збережена значно краще, ніж інша обрядова поезія. Проте втрата її живого побутування за весільним столом відчутна. Якщо її й виконують, то переважно свахи старшого віку. Фактично не співають обрядових пісень на весіллі дружки та світлики. Майже забуті ритуальні танці, знівельовано обряд обдаровування молодих. Втрати ці стосуються як міста, так і села, однак зберігаються ще суттєві відмінності обряду в урбанізованому середовищі та сільському. Окрім того, по-різному відбувається розвиток обряду в окремих етнографічних регіонах. На Півдні та Сході України ще досить популярним на весіллі є звичай *кури*, коли родичі зносять курей і готують курячий бульйон з локшиною. Ця страва слугує символічним завершенням весілля.

У 1960–1970-х роках на динаміку змін у сімейних обрядах впливали різні фактори, зокрема прискорені процеси урбанізації. У цей час навіть було здійснено спробу під впливом міста в сільській місцевості замінити коровай на весіллі тортами. Явище мало тимчасовий успіх і не стало традицією. Поступово внаслідок посиленої міграції селян до міста почалося проникнення сільських традицій до міського побуту. Власне, відбувався взаємовплив між сільською і міською традицією. Дуже заважала цим природним процесам функціонування і взаємозбагачення традиційної культури ідея влади денаціоналізувати, уніфікувати всю обрядовість. Для вироблення загально-радянської обрядовості було створено спеціальну урядову Комісію з вивчення та впровадження радянських свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР (1969).

Після здобуття Україною незалежності пошвидко почалися процеси трансформації в культурі та побуті населення всіх етнографічних районів України. Як слушно зауважують дослідники, «весілля періоду

1980–1990-х років до початку ХХІ ст. втратило традиційні елементи. Сучасний весільний ритуал є значно скороченим. Так, “випав” обряд випікання короваю – коровай вже замовляють у пекарні. Запрошення весільних гостей здійснюється спеціальними листівками, а не випічкою (калачем чи шишкою) <...> Проте, незважаючи на ряд історичних та соціальних умов, у сучасній весільній брядовості до сьогодні збережені найважливіші атрибути шлюбно-правової санкції: весільне дерево – *гільце*, коровай, кожух, хліб, калачі»¹¹⁹.

Варто зазначити, що справді простежуються помітні зміни у весільному обряді, різнопланові запозичення – від західного весільного букета для нареченої та звичаю кидання його молодого поміж молодь до прикрашання машин. Тепер ляльку на капоті машини замінили не менш вульгарні пишні вінки та інші сучасні атрибути фальшивої престижності.

Незважаючи на численні новотвори, які нав'язуються витівниками шоу на сучасних весіллях, бачимо і значну прихильність населення України до народних традицій. На сватання повсюдно ідуть за традицією з хлібом. Це насамперед стосується благословіння молодих батьками. Використовуються хліб, ікони, зерно для обсищення молодих. Дуже широко побутують весільні вишиті рушники, зберігається обряд розподілу короваю, зав'язування молодій хустини, перетанцювання нареченої з дружками, різноманітні викупні жарти, поширення (порівняно недавньої) пісні «Горіла сосна, пала-ла» на всій території України в містах і селах. Її виконання гостями чи учасниками музичних ансамблів на всіх весіллях свідчить про певну вибірковість засвоєння новотворів і переростання їх у стійку традицію.

¹¹⁹ Пилипак М. Трансформація весільної обрядовості населення Південно-Східного Поділля (20–30 рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 25. – С. 72–73.

ПРИКЛАДИ ВЕСІЛЛЯ УКРАЇНЦІВ З ПІДЛЯШШЯ, КАРПАТ, ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Працюючи над дослідженням весільної обрядовості українців ще в 1981–1988 роках, я звернула увагу на рукопис Євгена Рудницького «Українське весілля на Підляшші», який зберігається в АНФРФ ІМФЕ НАН України (ф. 1–5, од. зб. 483, арк. 1–163 (без дати) ¹²⁰. Цей запис весілля важко було не відзначити, оскільки він суттєво відрізнявся від багатьох аматорських записів своєю науковою досконалістю, зі збереженням народної термінології, послідовністю викладу. Було зрозуміло, що такий фаховий запис весілля міг здійснити лише вчений із глибоким розумінням справи. Потрібно було з'ясувати біографічні дані автора запису. «Енциклопедія українознавства» досить скупко схарактеризувала Євгена Рудницького як автора праці про «Діалекти Уманщини» (1927), статті в «Українському діалектологічному збірнику» (Київ, 1929, ч. II) та як співавтора русифікованого «Російсько-українського словника» (Київ, 1937) ¹²¹. Життєпис ученого, очевидно, був невідомим. Ситуація мало змінилася й після появи енциклопедії «Українська мова» (Київ, 2000). Автор інформації про Є. Рудницького Й. Дзендзелівський скористався даними попередників, додавши, що Є. Рудницький був співробітником Інституту мовознавства ¹²².

¹²⁰ Уперше надруковано нами в збірнику наукових праць «Етнічна історія народів Європи». – Київ, 2003. – Вип. 15. – С. 94–134; Традиційне весілля українців. Унікальні записи кінця XIX – 20–40-х років XX століття. – Київ, 2012.

¹²¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / під ред. В. Кубійовича. – Париж; Нью-Йорк, 1937. – Т. 7. – С. 2631.

¹²² Енциклопедія «Українська мова». – Київ, 2002. – С. 525.

У звітах про діяльність Відділу російської мови і словесності Імператорської академії наук за 1909 рік знаходимо звіт студента Євгена Рудницького, у якому коротко повідомляється, що літо 1909 року він присвятив вивченню народних говірок Константинівського повіту Сідлецької губернії (нині Польща), а саме північно-східної частини повіту: у селах Гнойно, Старий Бубель, Борсуки, Серпелиці і Заканале. Він зазначав, що народна говірка зветься тут «руською», «хахляцькою», «простою мовою» і має виразні риси північно-українського діалекту¹²³. Студент у цьому звіті пише, що він здійснював записи пісень і казок за допомогою фонографа, який отримав від Академії наук, і передав детальний звіт Олексію Олександровичу Шахматову, а фонограф із записами – у Відділ російської мови і словесності. Якщо б ці записи збереглися, то ми могли б відновити і мелодії до багатющого фольклорного матеріалу.

Тривалі пошуки в архівах привели до матеріалів, які частково розкривають біографічні дані і творчу діяльність непересічного вченого – мовознавця, етнографа, краєзнавця, громадського діяча Євгена Рудницького. Народився Євген Миколайович Рудницький 2 лютого 1883 року в м. Межиріччі Більського повіту (нині у складі Польщі). Загальну середню освіту здобув у Холмі (нині – м. Хелм у Польщі)¹²⁴.

У 1906 році вступив на історично-філологічний факультет Петербурзького університету, де під керівництвом академіка Олексія Шахматова студював словесність та історію мови, закінчив університет 1910 року.

Очевидно, ще з ранніх студентських років він захопився етнографічними дослідженнями на Підляшші, а найбільше – вивченням весільного обряду українців. Ще 1908 року молодий учений зробив наукову доповідь «Весільний ритуал на Холмщині» в Українському науковому Товаристві в Петербурзі¹²⁵. А це означає, що його етнографічно-мовознавча екскурсія влітку 1909 року була не першою. Окрім того, народившись на Підляшші, він мав

¹²³ Кондаков Н. П. Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук за 1909 год // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 87. – С. 31.

¹²⁴ Державний архів Черкаської області, ф. Р-27-58, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXVII, од. зб. 1573, арк. 1.

можливість спостерігати звичаї та обряди в живому побутуванні на початку ХХ ст.

Перша світова війна принесла багато страждань і поневірянь українцям Холмщини та Підляшшя. Російські війська під час відступу знищували українські села, палили збіжжя, а людей евакуювали вглиб Росії. Упродовж червня – липня 1915 року було повністю примусово виселено українське населення Білгорайського, Томашівського, Замостського, Холмського, Грубешівського, Володавського, Константинівського й Більського повітів¹²⁶. Долю біженців розділив і молодий на той час учений Євген Рудницький, який 1915 року опинився в Криму. У м. Сімферополі він учителював у комерційній школі та паралельно у жіночій гімназії. І вже з 1922 року він став викладачем в Уманському агротехнікумі, де працював певно до 1927 року. Інтереси вченого охоплювали різні галузі гуманітарних наук. Він цікавився історією, краєзнавством, листувався з Михайлом Грушевським з приводу своїх цікавих архівних знахідок у Криму. На Уманщині записував фольклорно-етнографічний і мовознавчий матеріал.

У 1937 році вийшов друком «Російсько-український словник», де в передмові Є. Рудницький зазначений як співробітник Інституту мовознавства. На жаль, подальша доля автора етнографічних і мовознавчих праць невідома.

Читачеві пропонується праця Є. Рудницького «Українське весілля на Підляшші» з повністю збереженим текстом оригіналу автора. На нашу думку, вона є важливою з погляду наукового пізнання етнічної історії українців на українсько-польському порубіжжі, допоможе сучасникам провести порівняльні дослідження з культурних взаємовпливів, забезпечить повноту уявлень про багатство звичаїв та обрядів, про збереження архаїчних елементів обрядовості, які ще побутували на початку ХХ ст. серед українців Підляшшя. А головне – цей опис дає уявлення про загальноукраїнську єдність сімейної обрядовості, бо структура весілля, пісні такі самі, як і на усій території Полісся, Волині, Поділля, Слобожанщини. Це чудовий зразок опису для відтворення народних традицій та їх відродження.

¹²⁶ Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя // Україна. – Київ, 1927. – Кн. 3. – С. 116.

6.1. Запис весілля українців з Підляшшя початку XX століття

УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ НА ПІДЛЯШЬІ (в селах Гнойні, Борсуках, Старім Бублі й Луковисках, Костантинського повіту, Седлецької губернії)

ЗАПИСАВ ЄВГЕН РУДНИЦЬКИЙ

Оглав

- I. Передвесільні звичаї
- II. Весілля. – Субота
- III. Неділя
- IV. Понеділок
- V. Повір'я й прикмети
- VI. Весільні приказки
- VII. Народне тлумачення весільних звичаїв

Передмова

Порівняючи існуючі записи українського весілля з зібраними мною матеріалами, я в останніх знайшов де-які нові риси й характерні деталі.

Це дало мені відвагу надіятись, що опис відомого мені підляшського весілля буде невеличким додатком до літератури по цьому питанню.

Личу своїм обов'язком заявить, що з приведенного тут пісенного матеріалу я пропустив де які номери, вар'яції котрих відомі всякому, одночасно випускаючи всі польські пісні, яко наносений елемент недавніх часів, не маючий органічного зв'язку з українським весільним ритуалом.

I. Передвесільні звичаї

1. Сватання і оглядини

Шлюбна ініціатива звичайно належить до парубка або його батьків.

Як що в виборі княгині думки хлопця і батьків розходяться і останні категорічно зрікаються дозволити шлюб злюбимою дівчиною, то

син частенько користується особливими актами надсильства. Почавши з прохань і переконань, він кінчає енергійним одказом помогать батькам господарскою працею. Виповнена погроза боляче торкається інтересів батька і останній піддається.

Коли ж дівчина опиниться у таких становищу, то і вона по ряду перебравши усі засоби морального характеру, як-то: слізні прохання, глибокі зітхання і традиційні погрози (втоплюся!), зважується на голодовку. Батьки, бачучи, що «дитя сохне», дають свою згоду. Дякуючи цьому поневільні шлюби на Підляшші становлять велику рідкість.

Волею або мимоволі ухваливши вибір сина, батьки його засилають до дівчини старостів, чи інакше райків. Останні в який-небудь день, найбільш в четверг або в суботу ввечорі, одягнувши кожухи для щастя*, узявши з собою хліб і горілку ідуть в хату дівчини. Жених беруть з собою в тім разі, як що він невідомий дівчині. Увійшовши в хату й поздоровкавшись, старости викладають мету свого приходу усякими натяками і витребеньками... Дівчина на цей час ховається в ванькір або в комору й звідти коли треба подає стереотипну репліку: «як тато і мама, так і я». Як що дівчина і її родичи згодні, то старости миняються з ними хлібом й вкупі п'ють привезену горілку, «щоб щасливо скінчити тоє, що почали...», звичайно в такім разі старостів частують ковбасою або яєшнею. Коли ж дівчина не згодна вийти заміж, то батьки одмовляють старостам, но одмовляють дуже делікатно, обережно, боячись образити жениха, вони або говорять своє «подумаємо», або зсилаються на єї молодість, на небутність грошей, то що. Приїзд старостів служить значною подією для всього села. Під хату, куди приїхали старости, виходяться сільські хлопці, заглядають у вікна, говорять неприємні компліменти жениху, вимазують глиною віз, на яким приїхали старости і т. д. Це – результат історичної неприязни всього рода-села до «чужого чужанина», «умикаючого» дівчину. В тім разі, коли матеріальне становище жениха невідомо батькам молодії, то останні їдуть до жениха на оглядини, себ-то оглядають його маєтність.

2. Весільна пора

Осінь – найзручніший час для весільних торжеств, бо весілля, як і багато інших подій селянського життя, залежить від «влади землі». Період від першого жовтня («на Покрову дівка готова») по Дми-

* «Де тепло, там і щастя» – народне повір'я.

трову субботу («по Дмитрі дівкою хоч комен витри») – традиційна весільна пора.

Весняні й літні шлюби мають випадковий характер, вони здебільшого викликаються несподіваними змінами у сімейнім житті одного з молодих, як-то смертю матери, сестри, брата...

По думці вчених весільний ритуал в поганську добу був частиною празника весняного сонцеворота, осінні шлюби виникли по чисто економічним причинам. Згожуючись з цім поглядом, треба одначе й за осіннім шлюбом признати глибоку давність, на це вказує існуючий до сеї пори культ Покрови-Богородиці, яка по повір'ї народа покриває дівчат чипцем.

3. Дивоснуби

Дивоснуби – це інтродукція до весілля, перша учта в хаті молодої, коли вона вперше виступає прилюдно, яко зарученна. Звичайно дивоснуби справляють в четвер або у суботу після першого церковного виклику. В вечорі до молоді зиходиться її рідня, подружки, сусіди, а пізнійше усіх – князь з своїм дружком. Послідні стучать в окно трічи і дружок питається: «слухайте, люде добри, чи нема в вас ялошки* до продання, бо ми маємо бика, а пари йому нема». Їх просят до хати і тут розігрується традиційна комедія. З ванькіра, де в той час находиться молода з своїми подружками, виводят яку-небудь дівчину, ниби-то до продання. Дружок розглядає «товар», заглядає їй у зуби – «чи не стара», водить її по хаті – «чи не кульгава», тиче дулю в очи – «чи не сліпа», то що.

Найшовши який-небудь дефект у «товарі», дружок просить показати другу, третю, поки не прийде черга до молодої. Остання, одягнена в своє найкраще убрання, виходить з ванькіра поруч з братом і дружкою. Дружок зустрічає її усякими милощами і просить батьків «бути ласкавими й того бичочка й ялошеньку поблагословити». Коли ж батьки скажуть: «нехай Панбуг благословит», дружок підводить жениха до молодої і перев'язує хусткою їх руки. Потім молода подає дружку сир, дружок робиває сир на дві половини й одну половину – «дзюбак» дає молодої, другу – молодому. Послідні розділюють цей дивоснубський сир між усіма присутніми. Після тої церемонії усі сядають за столи вечеряти. Музик і пісень на дивоснубах не полагается, хоча бувають винятки.

* Ялошка – це теличка.

Із вищепоказаного слідує, що дивоснуби – ті ж українськи заручини з трохи зміненим цермоніалом. В перве звертає на себе увагу дивне порівняння молодих з биком і ялошкою, порівняння, перецуще звичайним поетичним епітетам. Може бути, що це – вплив міфологічного епоса, давніх поглядів народу на корову як на символ хмари й плодовитости. Вона ж, по думці де яких міфологів, була весільною жертвою у первісних славян.

Звичай перев'язування рук молодих виник під впливом церковного обряду, символізуючи сумісне, спільне життя молодих.

З ужитком дивоснубського сира зв'язано таке народне казання. Колись, дуже давно, як ще тільки люди починали жити, один хлопець пішов з старостами до дівчини. Дівчина згодилась піти за нього, тільки присутні не знали, чим ознаямити це сватання, «щоб воно не розлетілося». І ось на рогу печи з'явився сир і ним вони покористувалися, яко реальним доказом згоди дівчини на шлюб.

4. Запросини на весілля

За кільки день до весілля молоді виражаються в околишні села набирати дружбу і прохати гостей. Жених з своїм братом їдуть на конях верхи, а молода іде пішки з дружкою. Війшедши до хати свого родича, молодая(ий) кланяється в ноги усім присутнім і кожного просить на весілля, користуючись цією формулою:

«Просимо Вашеці на весілле,
Просили татуле, матуля
і брат і сестра
і я прошу
на хліб, на сіль й на коровай,
на що Панбуг дав».

До цього ще придають: «і проше благословенства», на що одмовляють: «нехай Панбуг благословить».

У суботу перед вечером молоді обиходять своє рідне село, не минаючи ни одної хати. За благословенством звертаються до всякого, навіть до малих дітей. Тоді ж вони набирають собі дружбу, яка складається з 1) дружка, або «вибірного боярина», головного розпорядчика на весіллі, посла від князя молодого, 2) сваньки, яка буває цермонимейстером на весільнім ритуалі, 3) бояр и 4) свашек – це почесна світа молодих. Усі ці переличені ролі даються чоловікам й жінкам. 5) Дружки набираються з дівчат вони головним робом спі-

вають на весіллі і не одходячи бувають при молодих; 6) брати-хлопці, меж ними старший брат, або «брат-намістник», котрий продає княгиню князю, і «брат-залога», який застається у хаті молодої, коли її забирають. Крім того, батьки молодих називаються тоді весільним батьком і весільною матер'ю, а молоді – князь і княгиня.

Видатною прикметою князя буває квітка з китайкою, пришпінена до грудей і шапки. Княгиню укриває вінок з натуральних і роблених квітків.

Вся дружба молодих має квітки з боку, брати узброєні канчуками. Стародавній звичай перев'язування плеч рушниками й полотном знищується.

Сучасне народне тлумачення слова «князь і княгиня» зв'язує тожнісно з словом «молодії, молодожони», це дає повід повторити за проф. Міллером* догад в тім, що початкове значіння слова князь було «насадитель сем'ї» (від санскр. дап – родити). З другого боку в численнім штаті княжескої дружби й княжескій повазі можна бачити одсьвіт більш пізніших розуміннь про князя, яко народнього управителя.

ВЕСІЛЛЯ

II. Субота

У суботу розигруються перши дії весільної драми, яка тянеться 3–4 дні.

У вечорі після заходу сонця збираються на весілля запрошені гості, несучи з собою хліби, муку, яйця. Першими приходять дружки і коровайниці. Поздоровкавшись з господаром і господинею, вони співають першу весільну пісню:

1. Розцьвітаєтця, розвіваєтця
В новім городі зілле.
Зачинаєтця, починаєтця
У Ганулі весілле.
Біг же їй дає,
Допомагає,
Батенько дозволяє,
Рідненький дозволяє.

* Опыт ист. рус. слов. стор. 129.

Після цієї початкової пісні, формально відчиняючої весільне торжество, коровайниці приступають до приготування коровай, а дружки в'ють віночки і роблять квітки для дружби. З цього моменту безперестанно співаються весільні пісні двома хорами коровайниць і дружок. В цих суботніх піснях поетично, в мережаних фарбах переживаються релігійні мелодії мифичного епосу з побутово-лиричними мотивами.

5. Коровайний обряд

Коровайниці (вмиваючи руки):

2. Приплинь, Дунаєньку*,
До нашого береженьку,
Будемо руки мити,
Будемо коровай робити.
Ой знаю, я, знаю,
Що в тім короваю:
З семи криниць водиця,
З семи полів пшениця,
Сім кіп яєць
І дрошій гарнець.

Всі жінки:

3. А в суботоньку, по нишпороньку
Година,
Збирається уся Гануліна
родина.
Молода Гануля свого батенька
питає:
– Ой на що тая вся родинонька
збирає?
– Ой на тоє, моє дітятко,
на тоє,
Ой на твоє весілечко
славное!

* Дунаєнько, або Дунай-то-вода по старосвіцьки (тлумачення співачки).

Коровайниці (розчиняючи тісто):

4. Ти, ярая пшениченько,
Ти шуміла й буяла,
Як на полі стояла,
А тепер шумиш, буїш
На буковій копані,
На тесовім столі,
На столі тесовенькім
При вчині зелененькім.

Всі жінки (сумно й поважно):

5. * А в суботу з вечора
Зажурилася Гануля.
– Бідна моя головонька,
Що не всяя родинонька.
Нема мого батенька.
Пошлю сокола,
Пошлю ясного
Під високее небо **,
Зозуленьку *** на Вкраїноньку
По родиноньку.
Нема сокола, нема ясного
З під високого неба.
Нема батенька до порядоньку.
Тепер мні його треба.
Ни зозуленьки з Україноньки ****,
Нема моєї родиноньки.

Коровайниці (коли тісто місят):

6. А в саду кіте вісит,
Сам Панбут коровай місит,
Яньгели воду носят,
Пречистої просят:

* Цю пісню співають, як що княгиня – сирота. Вона тоді стоїть обернена до образів і плачучи тихенько голосит.

** Порівн. «Полетъ соколом подъ мъглами» Сл. о Пол. Игор.

*** Порв. «Полечю, рече, зегзицею». Сл. о П. Игор.

**** Україна то край, кінець світа”. Глум. співачки.

- Причистая мати,
Іди нам допомогати.
Нам коровая дбати.
7. Сьвіти, місяцю, з раю
Нашому короваю,
Жеб був коровай красний,
Як сонечко ясний.

Коровайниці (розпаливши в печі):

8. У нас окна мигають,
Лавки ся здригають,
А піч регоче,
Бо коровая хоче.
9. Ой матюно й утко,
Звивайся хутко,
Іди по мід, по масло,
Бо вже й в печі погасло.

Коровай роб'ять з пшеничної муки, й придавши йому форму великого круглого хліба, украшують його виробленими з тіста фігурками, імено: на верх коровая по середині приліплюють місяць (у молодого) або сонце (у молоді), навколо від них – зорі й качки, а з низу коровай обводять короною, себ-то половою з тіста. Одночасно з великим короваєм роблять багато малих коровайчиків з менш перехочливими прикрасами – шишками й ціцьками [цяцьками. – В. Б.]. Коровай садить в піч весільна мати, а коровайчики сажають прості коровайниці. Перед цим актом зачиняють хатні двері й співають:

10. Де ж тая господиня,
що з села?
Нехай принесе до коровая
помела.
- Де ж тая господиня,
що в шубі?
Нехай принесе до коровая
коцюби.
- Де ж тая господиня,
що з хати?
Нехай принесе до коровая
лопати.

Потім батьки молодої(-ого) трічі благословляють коровай і пічь і весільна мати сажає його. Тим часом сторонні хлопці, не приймаючи ніякої участі в весіллі і через те стоячи у сінях за зачиненими дверима, піднявши гомін пруться на двері, і як що двері не витримують цього натиску, хлопці кидаються на коровайниці і виривають з їх рук лопату. Як це їм удається, то вони скачуть по хаті з лопатою присьпівуючи:

11. Ой носати, коровайниці
носати
Що дали хлопцям з лопатою
скакати.

Коли ж коровайниці візмуть верха, то вони в свій черед скачуть з лопатою, помелом і коцюбою, присьпівуючи:

12. Ой віте, хлопці, сморкачи,
Вже наш коровай у печі,
Вже ми коровай замісили,
У піч усадили,
З лопатою поскакали,
Треба, щоб нам горілки дали.

Коровайниці (миючи руки):

13. Вже ми ся обробили,
Коровай усадили.
Дайте води руки мити,
Будем горілку пити.

Всі жінки:

14. Коровайночки-жіночки
Хороший коровай дбали,
В середину місяць клали,
Навколо зореньками,
Райськими пташоньками.

Поки коровай печеться весільний хор співває, майже безперестання слідує пісні:

15. Тройця по церкви ходить,
Спаса за ручку водить,

А Спас ся питає,
Як ся коровай має.

16. Ой що же там за гороньками
гукає?
Молода Гануля свого батенька
шукає.
Ой як скочила молода Гануля
в долину
І натрапила на батькову
могілу:
– Ой устань, устань, мій батеньку,
з гробу,
Випровадь мене в далеку
Дорогу.
– Іди, дитятко, не забав'яйся,
Мене до себе не сподивайся.
В мене оченьки вже замружони,
В мене рученьки навскріж зложони,
В мене ніженьки го́здем забити,
Го́здем забити, в три замки замкнени.
Перший замочок – труна сосновая,
Труна сосновая, на смерть заверчона.
Другий замочок – жовтий писочок.
Третій замочок – трава-мурава.

З наближенням часу виймання коровай у присутніх складається неспокійний настрій. Всіх торбує питання, чи удався коровай, «чи не порепався він, борони Боже», бо коровай по повір'ю народа віщує долю молодих. Більш від всіх хвилюється княгиня, її дружки, мати, чоловіки ж к цім «забобонам» відносяться цілком індеферентно, увага їх звернена на те, що діється в сінях, – там хлопці, опинившись вдруге за зачиненими дверима зривають новий бунт – вриваються в хату, щоб вкрасти де кілька свіжих коровайчиків. Розуміється, це їм зробити трудно, бо вони зустрічають енергійну відпору з боку коровайниць, озброєних коцюбами, лопатами, макогонами, то що. Коли ж великий коровай виймуть з печі, то жінки з жадливою цікавістю кидаються до нього й сьпівають:

17. – Де ж ти бував,
Що ти чував,

Святий короваю?
– Бував же я, чував же я
Місяця з зорою.
Не єсть же то,
Не єсть же то
Місяць з зорою,
А єсть же то,
А єсть же то
Степанко з жоною.

Потім мати з величністю несе коровай до стола під образами й кладе його там, усі присутні сьпівають:

18. Вихвалилася пані Дем'янова
Перед своїми гостоньками,
Перед своїми сусідоньками:
– Славний я, хороший я
Своєму дитяти коровай вpekла,
Як день білий,
Як сир цілий*,
Як ясне сонце!

6. Посаг

За коровайним обрядом слідує обряд посага. Він уперезається цею піснею:

19. Братику-соколику,
Поїдемо до борику
По червону калину,
По солодку малину,
Колочки тесати,
Час посаг забивати.

Брати забивають в стіну під образами на покуті три дерев'яні кілочка на пів'аршиннім відстані один від другого, до кінців кілочків прибивають зроб'єні з жита хрести. Хор в той час сьпіває:

* Звертає увагу порівняння: «як сир цілий». Цей епітет дуже давнього походження. В Іпат. літоп. знаходимо: «Вежа убьлена, яко сир, святащися во всеї сторони».

20. Бий, брате, головою,
Як маєшь сокірою.
Де сокіри шукати,
Час посаг забивати.

На ціх вбитих у стіну кілочках брати розстілають гарно витканий або вишитий рушник, вітворюючи таким робом схожість намета. Лавку під цім наметом весільна мати покриває новим ковриком.

21. Кому, матюнку, посаг стелешь,
Кого на його сподиваєшь?
Ясна зоронька пред ним спаде,
Молода Гануля на нім сяде.

22. Летіли гусоньки через сад,
Кликали Ганулю на посаг:
– На посаг, Ганулю, на посаг,
Що тобі Панбуг написав.
– «Ой що ж вам, гусоньки, до того,
До мого посагу славного?

Потім княгиня сяде за стіл на посаг, праворуч від неї – брати, ліворуч – дружки, други столи займають останні весільні люде. Коли розсажуються за столи, то співають:

23. Летіли гусоньки
В три рядоньки,
Зозуля на переді.
Всі гусоньки
По лугах сіли,
Зозуля на калині.
Всі гусоньки
Защebetали,
Зозуля закувала.
Ишли дівоньки
В три рядоньки,
Гануля на переді.
Всі дівоньки
По лавках сіли,
Гануля на посазі.
Всі дівоньки
Засьпівали,
Гануля заплакала.

Вищеописаний обряд посага в де яких селах має такі зміни: посаг забиває дружку, він же першим сяде на посаг, потім на посаг сяде князь з дружкою, так званою «зорею». Всі присутні так же сядуть за столи, сьпіваючи «збора». Відповідно цьому і пісенний матеріал має інші номери.

Коли дружку забиває посаг, співають:

24. А наш друженько терем буде
І просить сванечки о вспоможене:
– Споможи мене, сванечко моя,
Добудовати того терема.
А в тім теремі не зимовати,
Не зимовати, не літовати,
От суботоньки до середоньки.
Коли молодий сяде с «зорою» на посаг:
25. Світи, зоро, як місяць,
Бо тебе за уха повісять.

Всі, сядючи на посаг, сьпівають т. зв. «збора»:

26. Ой ще ж тому Господь Біг допоміг,
Ой ще ж тому Милостивий допоміг.
Допоможи нам зо всіми святими,
Допоможи нам з янгелами Божими.
– Ой зборе, наш зборе, Степан,
Ой зборе наш, ой зборе, молодий,
Ой хто-ж тобі той збор збирає,
Ой хто-ж тобі той хороший збирає?
– Збирає мні Господь Біг батенько,
Збирає же мні милостивий рідненький.
(присьпівка)
Збирає же мні Г. Б. матюнка,
Збирає же мні милостивая рідная.
(присьпівка)
Збирає же мні Г. Б. братичок,
Збирає же мні милостивенький рідненький.
(присьп.)
Збирає же мні Г. Б. сестрінка,
Збирає же мні милостивая рідная.
(присьп.)
Збирають же мні Г. Б. сусіде,

Збирають же мні милостивії близкії.

(присп.)

Збирає же мні Г. Б. Гануля,

Збирає же мні милостивая суджена.

Ой зборе, наш зборе, Степан,

Ой зборе, наш зборе, молодий!

7. Перша вечера

Після будовання посагу всім подають вечеру, починають її по звичаю горілкою. Батько п'є до дочки, дочка до матери, мати до сина і т. д. Страву подають в такому порядку: 1) печеня, 2) капуста, 3) дриглі (студені телячи й свинячі ноги), 4) горох. Коли на столі з'являться миски з горохом, всі встають і співають молитву: «Отче наш» («Оче-наш до гороху»). За горохом їдять 5) крупник, 6) вареники, 7) борщ, 8) палюхи, 9) локшини, 10) яєшню, 11) смажену кишку і на остаток 12) кашу, згідно з приказкою: «по каші, нема іншої паши».

Як вечеряють, то співають:

27. Перша квітонька – молода Гануля!

Кує зозуля, кує рябая,

По саду летаючи.

Плаче Гануля, плаче молодая,

Друженьки збираючи.

– Мої друженьки, мої сестрюнки,

Тепер мні услужите,

З ярої рути, з зелененької

Пару віночків вв'їте.

Одного вв'їте з ярої рути,

Другого з лілії.

Одного вложьте на росу косу,

Другого на плат білий.

28. Друга квітонька – молодий Степанко.

Молодая Гануля

По садочку ходила,

Цьвіт калину ломила,

До лічка прикладала,

Матюнки своєї питала:

– Ой матінко мила,

Чи я буду така,
Як калинонька тая?
– Ой будешь, дитя, будешь,
Поки в мене будешь,
Як од мене поїдешь,
Спаде з лічка краса,
Як з березоньки роса.

8. Ховають коровай

Після вечери кладуть коровай в віко і старший брат або дружок, поклавши коровай на голову, несе його в комору чи в шпихлір. Разом з ним ідуть дружки й музики. Дорогою брат пританцьовує, дружки співають:

29. Питався коровай стежки
Битої дороженьки
Із нової світлоньки
До нової комороньки.
(ідучи назад)
30. Замкнувся коровай
За дев'ятери дверей,
За десятий замочок,
Під рутвяний віночок.
31. Дай же, Боже, добрий час,
Як у людей, так і в нас,
В щасливую годину
Звеселити родину.
Ой весела, весела
Господарська голова!
Веселися, царський рід,
Господарський навперід!

9. Розвід танця

Цей характерний звичай уперезається пісню, яку уперто повторює молодь раз за разом:

32. Весільна мати,
Ходи танцевати,
Тупни на помости,

III. Неділя

В неділю раненько князь з своєю дружною збирається їхати до княгині. Діставши благословення від батьків і застаючихся вдома родичів, він сїдає на віз серед дружок і свах. Батько кропить весільний кортеж свяченою водою, а мати обсипає хмелем і овсом. Звичайно, співається багато пісень, меж ними таки:

(Коли молодий сїдає на віз)

36. Ой в місяця два роги,
В молодого два брати.
Один коня седлає,
А другий поучає:
– Не бери, брате, в золоті,
А бери в розумі,
Бо золота доложимо,
А розуму не вложимо.

(коли обсипають)

37. Ой нас мати має,
Хмелем обсипає,
Хмелем буйнесеньким,
Овсом білесеньким,
Свяченою водою,
Білою рученькою.
Дорогою співають пісні.

10. Перший приїзд князя

В хаті княгині миж тим вся дружба й гости солодко спять після втомних цермоній і довгих танців. Лише де які бояре часами виходят на двір і виглядають князя. Побачивши весільний поїзд, будят усіх і лагодяться до зустрічі князя. Брати, бояре зачиняють ворота, кладуть в колею камні, а поперек дороги – дрючки. Жінки ж тим часом заметають хату – взагалі все порядкують, сьпіваючи:

38. Ой там з-за гори, з-за високої
Степанко виїджає.
На проти його молода Гануля
Листоньки посилає.

– Ой зажди, пожди, молодий Степанку,
Хоч малую годиноньку,
Нехай я зберу, нехай я спрошу
Всю свою родиноньку.

39. Ой розпоровся новий черивичок
на нозі,
Ой забавився молодий Степанко
в дорозі.
Ой зрівняй, Боже, гору й долину
рівненько,
Чи не приїде молодий Степанко
хутенько.

Дружба с княгинею на чолі сяде на посаг за стіл. Меж тим дружба князя, перемігчи зовнішні перепони входе до сіней, а дружко молодого з двома братами входять до хати.

11. Торги за косу

Ввійшовши до хати й давши звичайний привіт, посли князя (дружко і брати) красномовно висловлюють мету свого приходу. Усі присутні ігнорують послів, не відповідаючи на привіт і не примічаючи протягнутої для поздоровкання руки. Після прохання послів назначити ціну коси старший брат княгині, сидячий праворуч від неї, говорить ціну коси – приміром карбованців 30–20. Хор підбадьорує брата пісню:

40. Братику-намістнику,
Сядь собі в крислику,
Учися торговати,
Як сестру продавати.

Посли князя і брати княгині озвірено торгуються, обідьви сторони стараються перемогти одна другу прикладками й красномовством. К торговцям прилучуються нові сили. Жіноча частина дружби мішається сюди з своїми саркастичними піснями, побільшуючи загальну, розуміється, показну вражду.

Дружба княгині лає послів князя:

41. Скупий друженько, скупий,
Немає гроши вкупі,
По шелягу збирає,
В нас панну викупляє.
В нас панна дорога,
Гануля молодая.
42. Казали – брат хороший,
А брат клюконосий –
Виросла верба
Посеред горба,
Танцювати не можна.
43. Казали – дружок тільний,
А він отелився,
Привів теля сиве,
Зарізав на весіле.

Дружба князя личить своїм обов'язком заступитись за своїх і відказує тим же.

Свахи сьпівають дружкам:

44. Летіла сука ровом,
За нею дружки льомом,
Стали суку ссати,
Думали, що мати.

Дружки:

45. Казали сваха в шубі,
А сваха в кожусі.
В четвер миши била,
В п'ятницю лупила,
В суботу кожух шила,
В неділю убралася,
За сваху потяглася.

Свахи:

46. На печи дружки спали,
Калюжку насцяли,
А ти, дружку, плети стужку,
Винось тую калюжку.

Дружки:

47. Не сядай, свахо, на лаві,
В нас лавки дзюраві,
В нас коти підласі –
Виїдят дупу свасі.

Свахи:

48. Дивитесь, дивиці,
Сидить кіт на полиці,
Лапками перебирає,
Дівчатам яйця випиняє.

Свахи.

49. Ой дівчата-небожата,
Де ж ваш розум дівся?

Свахи: У собаки під хвостом ваш'розум розвівся.

Дружки: У садочку, в барвиночку наш'розум розвівся.

50. За море сваткове, за море!
За морем дівоньки, як тури,
За дві копійки
Штири дівки,
Бо в нас не купити,
Бо в нас дорога
Гануля молодая!

Коли дві сторони зйдуться на ціні, дружка дає умовну плату, поклавши гроши на тарілку; брат-намістник, перелічивши гроши*, віддає їх княгині, во знак згоди б'ють по рукам. При цім дружба княгині співає:

51. Татарчик-братичок, татарчик,
Продав він сестру за канчук,
А росу-косу за п'ятак,
Біле личенько пошло й так.

* Торкається грошей голими руками не вільно, через те брат звичайно перекладає гроши ножом.

Тоді ж уся дружба князя виходить з сіней до хати, музики обох дружб злучаються до купи і «тнуть марша», виступає брат князя – він пишно, з учтою підносить княгині гостинці від князя – новий черевички, панчохи, хустку, червону китайку і рум'яне яблуко в рутвянім віночку – всі ці предмети уложені на канчукові. Коли княгиня прийме гостинці, то князь гукає марша і пісні сьдає за стіл на посаг рядом з княгинею.

52. За бором чорна хмара,
За столом людій пара,
Обоє молодії,
Як квітки ружовії.

Брат князя купує у братів княгині, які сидят за столом, місце коло князя і сьдає туди; перескочив через стіл... Всі весільні люде княгині также сьдають за столи і дружко частує їх привезеною горілкою, та закускою – це так звана перша честь молодого.

12. Розплетають косу

Вставши від першої честі проводять обряд розплитіння коси. Княгиня сьдає на постав'ений серед хати стілець, на яким положона подушка, і два брата – брат князя і княгині – розплітають єї косу. Хор сьпівает:

53. До Дунаю стеженька,
Там Гануля ходила,
На Дунаю стояла,
Косу росу чесала
І в бистрий Дунай пускала
– Ой віте, мої влоси,
Плиніте, не тоніте,
В Бога долі просите.

54. Жеб тобі, братику,
Панбуг розкидав жито
По пісочку, по колосочку,
Як ти мою росу, мою косу
Розкидав по волосу.

Коли брати розплетуть косу, мати розчесує волоси дочки при сьпівах:

55. Моя матінко мила,
Стань в мене за плечима,
Розчеши косу-росу
Біленькими рученьками,
Покропи слізоньками.

Потім дружки ведуть княгиню до комори й там убирають її до вінця. Сьпівають при цім:

56. Коло Дунаю, близько краю,
Там Гануля білилася,
Бо до шлюбоньку ладилася,
Свого батенька питалася,
Чи хорошенько убралася.
– Ой хорошенько, дитя моє,
Як білая лебедонька,
Як червоная калинонька.

Брати обувають її ноги в нові черевики, уперед положивши туди житню устілку й кинув де-кілька монет.

13. Од'їзд до церкви

Коли княгиня убереться до вінця, то всі її старши родичи на чолі з дідом або батьком сядуть на покуті. Стіл відсовують від стіни. Дружко з княгинею стають перед сидячою ріднею й перший, давши нагайбу трічи, поважно оголошує, що «молодая (имя рек), вступаючи в стан малженський, просить батьківського благословеньства». Молодая після його слів падає в ноги до кожного з сидячих – її ж при цім благословляють під слова пісні:

57. Схилилася калинонька,
Схилилася червоная,
Поклонися, Ганулю,
Поклонися, молодая.

Цей обряд повторюється трічи. Після княгині іде за благословеньством князь. Потім усі співають молитву «Царю небесний» або «Boze dobrosći», а дружко, княгиня і її старші брат і дружка ходят

навколо стола весь час, поки переспівають трічі ці молитви. При цім брат веде княгиню за хустку. Потім молоді їдять яєшню одною ложкою, молода бере за пазуху сіль, шматок хліба й сахара і, попрощавшись зо всіма присутніми, виходять з хати. Весільні люде садують на возах, сьпіваючи:

58. Жегнай, матюнко, кони,
Проси у Бога долі,
Щоб Бог щастив,
Дитято зносив.
В далеку дороженьку
Їхати до шлюбоньку.

Батько кропить весільний поїзд свячоною водою, а мати обсипає хмелем і овсом. Як що до церкви близько й молоді ідуть пішки, то їх всю дорогу ведуть за хустки брати. Всякому стрічному молоді кланяються і просять благословення. Дорогою музики грають, а весілля співає:

59. Мої мили вороженьки,
Вступите з дороженьки
Молодій молодому
До Божого дому.

60. Ступайте, коники,
Сиві, невелички,
Під гору крутую,
Під церковку святую,
Під звони голоснії,
Під свічі яснії.

61. Ой попе, попе, батьку наш,
Одчини церковку проти нас,
Одчини церковку й ворота,
Бо їде до шлюбу сирота.
А вона батенька не має,
У Бога доленьки жадає.

62. Нема попа вдома,
Поїхав до во Львова
Ключій купувати
Двоє діток звінчати.

В церкву молодих вводять їх брати звичайним способом – один кінець хустки тримає брат, другий – молодая(-ий). За Божою службою молоді стоять особо. Перед вінцем дружко або свашка ростеляють біля аналоя рушник, зукрашений листям барвинка, а на аналої кладуть пару кільців і пару віночків з руті. Ці вінки священник кладе їм на голову одночасно з церковними вінцями. Опісля віночки тиї молода зашиває в подушку шлюбної постелі, щоб у подруж'я не ослабіла любов.

Після вінця молоді разом виходять з церкви, тримаючись за кінці одної хустки. Зараз же під церквою молода виймає з-за пазухи уперед приготовані шматки хліба й сахара і, розломавши їх, їсть одну половину сама, другу дає чоловіку. Хор співає:

63. Схилилася верба
З верху до кореня,
Корча великого,
Листя широкого.
Брала шлюб Гануля
Роду великого,
Батенька славного.

Все весілля іде в дім священника, молода підносить матушці коровайчик, священник записує шлюбний акт, п'ють бариш і виходять з пісню:

64. Подякуймо Богу
Й попові своєму,
Що нас звінчав,
Не мніго взяв
Штири золотії
За наши молодії.

Їдуть назад – молодий з своєю дружною до себе, молода – до себе. Дорогою співають:

65. Ми в церковці були,
Богу ся молили.
Перед всіми святими,
Ангелами Божими.

66. Ми в церковці були,
Богу ся молили.
Пред ясними свічами
Двоє люді звінчали.

67. Їхала Гануля од вінця,
Сипала золотом з паперця.
За нею батенько ступає,
Дрібне золото збирає.
Не збереш, батеньку, не збереш,
Своїми сльозками обільєш.

Приїхавши додому стають під хатою й співають:

68. Вийди, матюнку, з комори,
Приїхало дитято з дороги,
На білим рушнику стояло,
У Бога доленьки жадало.

Батьки зустрічають молоду хлібом і пивом, молода, омочивши губи, виливає пиво назад себе через голову, «щоб ворогам залити очи». Увіходячи в хату співають:

69. Моя матінко рідна,
Підійди ближий мене,
Я скажу словце до тебе:
– Ізв'язав нам поп ручки,
Поминяв перст'яночки,
Поздиймав віночки,
І з чужим чужанином,
З чужею дитиною,
Що я його не знала,
Роду не відала,
А тепер мушу знати
І вся правду сказати.

14. Обід

Сядають за столи в звичайнім порядку – за першим (на посазі) столом – молода з своєю дружною, а за другими – бояре й свахи. Подають страви тіж, що за суботнею вечерею. Співають багато пісень. Недільні пісні своєю поетичною вартістю не уступають суботнім, окрім того, вони звертають на себе увагу своєю артистично тонкою передачею того психичного прецесу, який діється в душі молодої в цей момент. Перед очима її проноситься все минуле життя під опікою батьків,

то спливуть смутні згадки про першу любов, об тім, хто любив, та не взяв, устане пекуче питання, який-то буде її чоловік, «чи піячиско, чи гультяїско», то раптом вибухне злість на себе й свій талан і знову потянуться то тяжкі, жалістні, то безжурно веселі думки й переживання.

Один стіл:

70. Моя матюanko рожo,
Сподоби тебе Боже,
Що єсь мене породила
Хорошого сим'янина.
На мене попи глядят,
На мене й дяки смотрят.
На мене задивилися –
В письмі помилилися.

Другий стіл:

71. Ой хожу, блужу,
Рученьки ломлю
Та по Гноєнському замку.
Ой не по кому
Я так не тужу,
Як по своєму коханку.
Ой хожу, блужу
Рученьки ломлю –
Нихто правди не скаже.
Ой Біг же знає,
Біг же відає,
З ким мні рученьки зв'яже.
Чи з піячиском,
Чи з гультяїском
Придється погибати?
Ой воліла б я
Та з моста в воду,
Неж з нелюбом
Шлюб брати!
– Ой не топися,
Моє дитятко,
На віки душу згубишь,
Було казати
З першого разу,
Кого вірненько любиш.

– Моя матінко,
Моя рідная,
Любила й нелюбила,
Оно до мене
Нещасна доля
Його причепила.

Всі (коли подають капусту):

72. Через сад – виноград
Капусту садила,
Чому мене той не взяв,
Кого я любила.
Оно мене той узяв,
Кого я не знала,
Отож тії перебори,
Що перебирала!

(кричать):

Ой не гожа тая капустиско,
не гожа,
Не осолена, не окрашена, не гожа!

Один стіл:

73. Жеб я була біду знала,
Заміж не йшла, ще гуляла.
Гуляй, гуляй, гойя, гойя,
Бідна головонька моя.
Заміж пійти, біду знати
Пізно лягчи, рано встати
(присьп.)
Пізно лягчи, рано встати,
Ще й челяди доглядати.
(присьп.)
Крупник біжить, я впиняю,
Бо велику челядь маю.
(присьп.)
В печі горить, я хліб мішу,
Дитя плаче, я колишу.
(присьп.)

Ой стану я хату мести,
А мій милий лозу плести.
(присьп.)

– Защо милий мене б'єшъ,
За якії вчинки,
Чи я тобі не напряла
За рік три починки!
(присьп.)

Один лежить на печи,
Другий на полиці,
Один буде на сорочку,
Два на нагавиці.
Гуляй, гуляй, гойя, гойя,
Бідна головонька моя!

Другий стіл:

74. Щоб тебе, коханку, хвороба
напала!
Як я тебе дармо три літа
кохала.
Три літа кохала, два літа
любила,
Я тебе, коханку, пред людьми
таїла.
З тобою стояла на людські
язики,
Ти мене питався о посаг
великий.
Мні того посагу не пільненько
треба,
Дасть нам Панбут посаг
з високого неба.

Всі (коли подають горох) – Молитву Господню і після:

75. Ой забрящали ложки, півмиски,
талірки,
Ой дайте нам горохової горілки!
76. Ой ти калино, ой ти червоная,
Чого рано зацвіла?
Ой ти дівчино, ой ти молодая,
Чом так хутко заміж пошла?

– Вони самі сядуть, сядуть вечеряти,
Мене по водицю пошлют,
Принесу водиці з зимної криниці,
Всім пити подаю.
А подавши пити,
Білу постільку постелю.
Постлавши постільку,
Тонкую й біленьку,
Ще й ложечки помию.
Помивши ложечки,
Дрибні сльози розилью.
Ой вийду я на двір
За нові ворота,
Сюди-туди гляну,
Ревненько заплачу –
Все чужая сторона!
Покочу я перстень,
Покочу золотий
По тій крутій горі.
Ой чи не прійде
Рідная матюнка
На порадоньку до мене.
Ой пришла матюнка,
Пришла рідная:
– Іди, доню, до мене,
То ще й погуляєш,
То ще покрасуєш,
Рочок, другий коло мене.
– Нащо мні гуляння,
Нащо розмишляння,
Нащо мні тая краса?
Коли не чесана, не заплетена
Моя жовтая коса!

Всі (коли подають крупник):

77. Братику, не хапайся,
Крупником не опарся,
На дружки не дивися,
Кісткою не вдався.

Брат на дружки задивився,
Кісткою вдавився.
Жеб був не Данило,
Булоб брата вдавило –
Данило одратовав,
Кухликом води подав.

78. Заросли стеженьки травною-муравою,
Куди я ходила дівчиною молодою,
Куди я ходила й ходити не буду,
Кого я любила, вже любити не буду.
Заросли стеженьки високими палками,
Куди я ходила з своїми кумпанками.
Заросли стеженьки зеленим паришом,
Куди я ходила з своїм милим товаришом.
Заросли стеженьки зеленим барвинком,
Куди я ходила з тим собачим недовірком!

Всі (коли подають кашу):

79. Їжте, хлопці, кашу нашу
І хвалите мати нашу,
Не так мати, як дочку,
Бо хороша на личку.

Встають від столів, співаючи:

80. Подякуймо Господу Богу за обід,
За обід, за солодкий мід,
За зелене вино!
Подяковала береза
Тій зелененькій дуброві:
– Дякую я, зелена дуброво,
За твоє постоянє.
Мніго я в тебе літ була,
Буйного вітру не чула,
Оно я росла, росла – буяла,
Лістячко годовала!
Подяковала Гануля
Своїй матюнці рідненькій:
– Дякую я, моя матюнко,

За твоє годованє.
Мніго я в тебе літ була,
Марного словця не чула,
Оно я росла, росла – гуляла,
Косоньку годувала.

Після обіду молодь гуляє... Над вечір брат приносить з комори коровай і дружки убирають коровай барвинком, калиною і всякими квітками. Співають:

81. Зелененький барвинку,
Трімала тебе в прискринку,
Тепер мушу виймати,
Коровай убирати.

82. Сьвіти, місяцю, сонцем,
До комори оконцем,
Де дружки сьпівають,
Коровай убирають.

Убраний коровай брат несе назад, підскакуючи дорогою. Музика грає, а дружки сьпівають:

83. Питався коровай стежки,
Битої дороженьки
Із нової світлоньки
До нової комороньки.

IV. Понеділок

Рано в понеділок молодий, діставши звичайнім способом благословення від родичів (див. «Од'їзд до церкви» – стор.), їде за жінкою... Перед виїздом сьпівають:

84. Молодий Степанко свого батенька
о вирадоньку просить:
– Ой вирадь мене, о, мій батеньку,
з моїми боярами.
– Вже тобі, моє дитято, давно
вирад готовий.
Напекли хліба дев'ять печівів
для твоїх боярчиків,

[illegible]

85. Не їдь, Степанку, сюди й туди –
Тобі дороженька туди й сюди.
Тобі дороженька перекопана,
Сріблом, золотом пересипана.
Тобі Гануля перекопала,
Сріблом, золотом пересипала.

86. Молодий Степанку, молодий,
Веди коника до води.
Єсть в полі віха,
Там вода тиха,
Добре коні поїти.
Їжьте, коники, травицю,
Пийте, коники, водицю,
Бо поїдем за одну мильо
По молоду княгиню.

Приїхавши до молодії, першим ділом шукають молоду, яка на цей час ховається куди-небудь. Знайшовши, княгиню садов'ят за стіл, всіх родичів і гостей за столи і частують їх привезеною закускою. По закусці танцюють, а там скоро сидають за ранню вечеру, це так звана

15. Остання вечера у молодій

Фон остатньої вечери – це нерозважний плач молодої по рідній батьківщині, яку вона мусить покинути, й глибока жалість її родичів з приводу близької розлуки.

87. – Чом ти, Ганулю, не вечеряєш
Тай у свого батенька?
Ой як ти підеш
Та до свекурка,
Вечеряти не будеш.
Вони сами сядуть, повечеряють,
Тебе по воду вишлют
В гори високіі.

Відра великий,
Водиця далекая!
Покіль ти зайдешь,
Покіль ти прийдешь,
Вечеряти не будешь.
– Єсть у мене
Молодий Степанко,
Пожалує він мене:
Він за відерце,
Я за друге,
Принесемо обоє.

88. Наїхали до нас гости
З чужої маєтності,
Меду й вина напивати,
Ганулю намовляти:
– Ідь, Ганулю, з нами,
З нами, боярами,
Ліпше тобі буде,
Як у твоїй мамі.
В нас гори золотії,
Річеньки медовії,
Травиця шолковая,
Гануля молодая!
Вечера на стіл стала,
Зозуля в окно впала
– Не слухай, Ганулю,
Чужої намовоньки!
Я всень світ злітала,
Золотих гор не відала,
Всюди гори піщанії,
Річеньки ж водянії,
Травиця зелена,
Гануля молодая!

89. Ой казавесь, батеньку,
Що не збудешся мене,
Як ворога од себе,
Що твій хліб переїла,
Мід, вино перепила,
Новий двір вигуляла.

Оглядівся батенько
В понеділок раненько –
І всень хліб цілісенький,
Мід, вино повнісеньке,
Новий двір новісенький.
І всень хліб хлібам буде,
Мене в батенька вже не буде.

90. Чого, сваткове, сидите,
Чом до домоньки не їдете?
Ще ж бо Гануля ваша й не ваша,
Ще ж її не візьмете.
Як насипете золота
Під батькові ворота,
Тогди візьмете, приголубите,
З собою повезете.

16. Вповивання*

По вечери брат приносить з комори коровай. На цім короваю свашка кладе білий плат. Хор співає:

91. Ганулю, догадайся,
Вповитися не дайся,
Кінь чипець під печ,
А кібалку під лавку.

Потім сват накладає на голову молодой шапку її чоловіка, а свашка нахрест перев'язує платом плечі й груди молодой. Послідня енергійно одбивається, скидає шапку й плат.

Потім дружки розбирають коровай, себ-то здійсмають з нього квітки, співаючи:

92. Ми пшеницю пололи,
Руки покололи,
Віте ся догадайте,
Нам коровай дайте.

* Обряд цей не має об'язкового значиня. В сучаснім весільнім ритуалі.

17. *Перепії*

Молоді сядають на посаг. Батьки молодої благословляють коровай і дружка розрізує коровай на куски.

93. Дружко коровай ділит,
Сам собі не вділит,
То в рот, то в кишеню,
То жинці на вечеру.

Середину короваю (сонце) дружко дає молодим, а решту ділит межи всіми присутніми. Він викликає по старшинству имена родичів і гостей. Викликаний підходить до стола, молода подає йому склянку пива (пиво розливає брат молодої). Випивши пиво, перепійник цілується з молодою й кладе на стіл в тарілку гроши. Дружко вручає йому кусень коровай. Коли перепійник п'є пиво, музики грають на «віват». Хор де-коли співає.

94. Молодая Ганулю,
Скупий родочок маєшь,
Золото мають,
Срібло миняють,
Мідью перепивають.

95. Дружко коровай крає,
Семеро дитій має,
Всі діти з кошельками,
Всень коровай забрали.

18. *Прощання й од'їзд молодої*

Після перепоя звичайним порядком проводять цермоніал благословення (див. «Од'їзд до церкви») і молоді їдять яєшню з ковбасою, а там наступає тяжка хвилина прощання. Під жалістні слова прощальних пісень молода з голосінням кидається в ноги батьків.

96. Розхилийтеся, дуби, берези,
Розхилийтеся, зелененькії,
Нех я zobачу батенька свого,
Нех я zobачу рідненького.

– Вже ти, Ганулю, звінчана,
Буйни вітри не розвіють,
Дрибни дощи не розмиють,
Людські язики не розмовлять.

Мати благословляє дочку образом, крізь загальні ридання жінок і дівчат прориваються де які слова смутних пісень і слішится жалісний тихий писк скрипки.

97. – Чи тобі не жаль, молода Ганулю,
Твого дівоцтва буде,
Ой як ти підеш од матінки
Межи чужії люде?
Ой там стеженьки позаростали,
То ти будеш блудити,
А сусідоньки незнакомії
Будуть тебе судити.
– А я стеженьки попродаптаю,
Тай не буду блудити,
С сусідоньками обізнаюся,
То не будуть судити.

98. Стояла Гануля на ганку,
Краяла червону китайку,
Червона китайка блякує,
Гануля друженькам дякує.
– Дякую, друженьки, за вінці,
А красним молодцям за танці.

Молодий зо свахами й молодая з своєю дружкою сяде на перший віз *. На других возах розміщується вся дружба молодого, крім старшого брата його, який застається поки в хаті молоді. Всі співають:

99. Молода Гануля на віз сяде,
Еї матінка ключів питає:
– Де ти, Ганулю, ключи діла,
Де, молодая, положила?
– Не буду, матінко, ключів казати,
Не хотілась мене більш годувати,
Не мене годувати, не мої гості частувати.

* Иноди, сповняючи старий звичай, молода їде з шапкою свого чоловіка на голові.

– Вернися, Ганулю, більш підгодую,
Твої гостоньки ліпш почастую.
– Ой не вернуса, не вернуса –
До свого Степанка прихилюся.
Їдучи співають:

100. Бувайте здорови, сусіде,
Вже од вас Гануля поїде,
Кидає слідочки на дворі,
Дрібний слізеньки на столі.

101. Бувайте здорови,
Тутейший люде,
Прошу споминати,
Як мене не буде.
Прошу споминати
Добрими словами,
Де тая дівчина,
Що гуляла з нами?
Чи єї забито,
Чи єї занято,
Що єї не видно
Ни в будень, ни в свято?
Ни єї забито,
Ни єї занято –
Єї неволенька
Як в будень, так в свято!

102. Ой через село, через Борсуцке,
Лебедонька летіла.
Не дав єсь мене, ой мій батеньку,
За кого я хотіла,
Но дав єсь мене, ой мій батеньку,
За кого я не знала.
З ким я стояла,
З ким розмовляла,
Тому я не достала,
З кого викпила, насьміялася,
Тому я досталася.

103. Туп, конику, тупу,
Везете жорна й ступу,
Скриню й перину,
Ганулю господиню.

104. Ой не вий, вітре, вгору,
Повій дорогою!
Нехай батенько чує,
Нехай ся приготує,
Нех столи застілає,
Пшеничний хліб накладає,
Мід, вино наливає,
Бо ся дитяти сподиває.

Коли молодожони прийдуть додому молодого, у порога сіней зустрічає їх батько з хлібом і пивом. Молоді падають йому в ноги. Хор співає:

105. – Ой не гнівайся, мій батеньку,
на мене,
Що я приїхав з своєю жоною
до тебе.
– Чого я маю, моє дитято, гнівати?
Прошу я тебе з твею жоною
до хати.

Увіходять в хату, переступаючи через положений на землі хліб. Тут зустрічає їх мати. При цій зустрічі дружка молодої співає:

106. Ой ти, друженьку-баламутоньку,
Барздо лжеш!
Ой казав єсь свекрухи нема,
А тут єсть.
Ходить свекруха по нових сінех,
по низу,
Ой я тобі, моя невістонько,
догрізу!

Потім молодих садов'ят за стіл і подають їм закуску (яєшню й ковбасу). Хор співає:

107. Ясная зоря на стріху впала,
Молода Гануля в двір наїхала.
Просила свекурка:
– Будь на мене добрий,
Будь на мене добрий,
Як батенько рідний.
Не буде зима, як тихе літо,
Не буде свекурко, як рідний батенько.

108. Засмутилася, зажурилася
Гануліна матюнка,
По дворі ходить,
Слідочків глядить,
Голосоньку слухає.
Нема слідочка.

19. Накладають чепець

Після закуски свахи й свашки накладають чепець на голову молодої. Звичай цей не злучається з якою-небудь особистою пишністю. Наклавши чепець, співають:

109. Святий понеділку
Прибрав єсь нам дівку.
Вчора була в віночку,
А дзись в чипочку.
А в нашого свата
Сосновая хата,
А сіни з берези,
Пошли гости тверези.

Прийзд приданого

Миж тим родина й дружба молодої готується в дорогу до молодого. Брати кладуть на віз скриню з добром молодої – ця скриня не замикається на ключ: «щоб не здумали що порожня». Скриня покривається білим убруском і на неї сяде брат. На тім же возу змішуються музики молодої й брат молодого – залага, а на других возах – батьки молодої, родичи й всі весільні люде, котри з цього моменту звуться «приданим». Меж іншим «придане» везе з собою подарки родичам молодого й весільного півня, розукрашеного китайками й квітками. Дорогою співають:

110. Ми їдем в приданки,
Веземо подарки.
Зимового прадіння,
Весньового біління.
Як пряла – бреніло,
Як ткала – звеніло,
Різала – шелестіло.
111. Не дивуйте, селяне,
Що ми їдем в придане,
Ми в вас не пили й не їли,
Щоб віте нас не в'їли.
112. Ми в'їзжаєм в село,
Всім людям весело.
В нас коні воронії,
А вози кований,
Ми сами молодії.
Приїхавши під хату молодого:
113. Стоїть колодязь і ведро,
Чом тебе, Ганулю, не видно?
Чи тебе в комори приспано,
Чи тебе по воду послано?
Як в коморі – збудите,
Як пошла по воду – верните.
114. Вийди, Ганулю наша,
Твоя скринечка власна,
Привітай брата того,
Що пильнує скарбу твого.

Батьки молодого горілкою і хлібом зустрічають батьків молодії.
Вся дружба входе в хату. Ввійшовши, співають:

115. В нашого свата
Хорошая хата,
Черчиком висипана,
Калиною витикана,
Гостями наповнена.

Молодая здоровкається зо всіми приїхавшими. Послідні говорять до неї: «здорова будь під чипцем», на що вона відповідає: «дякую». Сьпівають:

116. Познай, мати, дочку,
Вчора була в віночку,
Дзись в чипочку,
Вчора була в зелененьким,
Дзись в біленькім.

Меж тим на дворі брати торгуються за скриню. Згодившись вносять скриню в комору. Потім «придане» сьдає за столи і їх частують закускою.

117. Казали нам люде,
Що нам честі не буде,
А нам честь добрая,
Сванечка пріємная.
Нема голосочка,
Нема мого дитятя,
Що годувала
Й приодивала.
Нема кого посилати.
Втішилася, врадовалася
Степанкова матінка.
По дворі ходить,
Слідочка глядить,
Голосоньку слухає.
Ой є слідочок,
Є голосочок,
Є моя невістонька.
Не годувала,
Не приодивала,
Маю кого посилати.

118. Наш півень кокудаче,
На нім пір'єчко скаче,
На баранові вовна,
На козлові – ості.
Частуй, частуй,
Молода Ганулю,
Свої мили гости.

Закусивши, «придане» встає од столів і в свій черед частує весільних людей молодого... Молоді всень час сидят на посазі серед старших родичів.

20. Танець на чипець

Після невеличкої учти за стіл на покуті сядєє сванька, тримаючи в руках тарілку з маленьким хлібом. Музики грають «хмеля». Молода ж в чипці стає коло стола. До неї порядку підходять родичи й присутні й танцюють з нею – кожний не більш 10 секунд. Протанцювавши цілується з княгинею й кидає на тарілку гроши. Цей звичай страшенно втомляє молоду, бо багато набирається людей, з якими вона мусить протанцювати, а ще й до того де-які хлопці повторюють, так що здебільшого молода не витанцює до кінця і її змінєє старша дружка.

21. Остання весільна вечєра

Остання вечєра – це величний фінал весілля. Характерний для перших днів жалістний тон змінєється невпинною веселістю, традиційні обряди уступають місце жартам сільських коміків, глибокі, ліричні пісні чередуються з шумами, часто власної імпровізації. Як горілка ця неодмінна супутниця людських торжеств раніше підсилювала смутний настрій, викликаючи потоки сліз з очей бояр і свашек, голосивших «по малім дитонці», то тепер вона придає їм невпинну веселість і на цім п'янім, веселім фоні молода представляє сиротливий контраст глибокого роздум'я й сумовання.

119. Погнулися лавки,
Як сіли приданки,
А ще ліпше погнутця,
Як приданки поп'ютьця.
Зазвеніли стіни,
Як приданки сіли.
Не звеніте, стіни,
Не на довго ми тут сіли,
Мід вино поп'ємо
І од вас поїдемо.

120. Оддав мене батенько далеко від себе
І казав мні не бути през сім літ у себе.
Ой живу я літочко, живу я дві,
А на третє літочко занудилося мні.
Ой зазичу, позичу у зозулі кралець,
Ой заліну, поліну до батенька в садець.
Як закую голосно, усень сад зголошу,
Як заплачу жалосно, усе лице змочу.
Учув, учув батенько, по водицю йдучи,
А найстарший братичок, коня сидляючи.
Ой подайте, подайте дубовий кулочок,
Забью, забью зозулю хоч у правий бочок.
Не бий, не бий зозулі хоч у правий бочок,
Нема мого дитяти уже третій рочок.
Селі ряба зозуля – лети в бор ковати,
Селі моя сестрінка, то прошу до хати.

121. Горе моє, горе –
Милий не говоре,
Як настане нічка,
До иншеї ходе.
А над світанечком
До мене приходе,
Кладовится спати
Впоперек полати.
– Обернися, милий,
Я тебе розбую,
Я твоє личенько
Сім раз поцілую. –
– А бодай ти, мила,
Того не дождала,
Щоб моє личенько
Сім раз цілувала!
Есть у мене мила
Ліпшая за тебе,
Що мене розбує,
Сім раз поцілує.
– Жеб у тебе було
Сто двадцять чйтири,
А я, молодая,

Старша надо всіми.
– А жеби ти, мила,
Того не дождала,
Де ж ти такого
Старшенства достала?
– Ой там на горі
Церковка стояла,
Там я, молодая,
Старшенства достала.
Присягала Богу
І Святому Спасу,
І тобі до часу.
Присягала Богу
І Святому Юрью,
І Святому Юрью,
І з тобою, дурню.

122. Ой у клуні два каплуни
жито молотили,
На улиці дві куриці
до млина носили.
Козел меле, козел меле,
баран росчиняє,
А маленьке козенятко
муку нагортає.
Муха місить, муха місить,
комарь воду носить,
Молодая дівчинонька
на весіллє просить.

123. Чорна хмара наступає –
Буде дощ іти.
Дозвіль, пане Атамане,
Нам намет звести.
Звели собі богатири
Високий намет,
Сіли собі під наметом,
П'ють солодкий мед.
А й убогі, небогаті
З теї заздроци

Взяли собі квартиру вотки
Тай п'ють на дощи.
Дивуєця чорт багатий,
Так дивуєця,
За що ж тая голотонька
Так напиваєця.
Не дивуй же, багатирю,
Защо вбоги п'ють –
Один веде за чуприну,
А втрох в шію б'ють.

124. А я доброго роду,
П'ю горілку, як воду,
Два киличка в роток,
Щоб не болив животок,
І третього половину,
Щоб поболив хоч годину.

125. Ой піду я ранком до дівки,
Чи не купить теща горілки,
Бодай була теща здорова,
Буде в нас віл і корова.

126. Ой піду я до діброви,
Ой витну я кій дубовий,
Буду бити, мужика карати,
Жеб не ходив до корчми гуляти.

127. Роспочав воробій
На припичко жниво,
Наваримо пшениченьки,
Наробимо пива.
Утечи хмелю дав,
А ще й того жаловав,
Став думку думати,
Гости виглядати.
Прилетів шмегунець,
Крупничок не простий.
Чолом, чолом, воробій,
Ідуть до нас гости.

Іде пан журавель,
І той дядько крутель,
І тая синиця,
Рідная сестриця.
Заставили комаря
Комарку забити,
Штири тики з комаря
Сала надубити.
Штири тики надубили,
Сто пар ковбас наточили,
Шпаки припекали,
До столу давали.
Мої крушпанці,
Мої музиканці,
Заграйте мні потихеньку,
То я піду в танці.
Молодий павець
Пішов у танець,
Взяв павичку,
Красную дивичку.
Мій милий боцянку,
Заграй мні в органку,
Заграй мні потихеньку,
То я піду в танці.
Галки – приданки,
Сороки – свистюлки,
Пташки – перепьюлки,
А шуляк – держи так –
Сильної натури,
Як почав галки дерти
(Він думав, що кури).
Аж о півночі
Сова прилетіла
І спотихенька
За столиком сіла.
Всі гості розогнала,
А воробья не злапала,
А сорока з печи
Мусила втечи.

128. Голуб сівий, голуб сівий,
Голубка сівійша.
Батько мили, мати мила,
Дівчина милійша.
Я з матер'ю посваруся –
Гріху наберуся,
З дівчиною ляжу спати –
Не наговоруся.

129. Чи я тобі не казала,
Дурний Гарасиме,
Не бери ти багатої,
Нех богата гине.
Богатая – рогатая,
Ще й до того пишна.
Убогая – хорошая,
Як у саду вишня.

130. Рубай, тату, дрова,
Я буду – лучину.
Люби, тату, маму,
Я буду – дівчину.

Під кінець вечери до хати вперяється товпа з машкарою: жиди, цигане, медвіді. Всі вони забавляють весільних людей жартами, прикладками.

22. Роздача подарків

Вставши від столів, проводять цермоніал роздачі подарків. Дружко, стоячи коло стола, викрикує имена родичів молодого й молода роздає їм гостинці – батькам його дає сорочки, сестрам – хустки, братам – шалі, пояси, дядькам й тіткам – полотно, то що. Потім сліднують танці, на яких п'яна веселість досягає свого апогея. Який-небудь дядько лізе на стріху й трімає «науку» до людей.

Як таку науку мні прийшлося чути розповсюдженню легенду о походжені тютюна й табаки. Зміст її такий. «У найстаршого чорта вмерла мати, все пекло наложило на себе глибокий жаліб, всі чорти голосили, земля ж цьєї події відносилаь цілком індиферентно.

Це озлило чорта: “хочу щоб і земля плакала”, сказав він своїм підручним чортам – і послідні, сповняючи волю свого начальника, посіяли на землі табаку й научили людей нюхати її. “І ось... заживає чоловік табаку, а з очей його сльози... – кап... кап... – бачь – вони плачуть по чортовій матери”. Біг, довідавшись про це, послав на землю ангела й ангел научив людей тоє ж зіле курити в люльці. “Курят люде й спльовують – бач, плюють на чортову мати”. Проповідник свою «науку» закінчив моралью: «не заживайте, людонька, табаки, а курите люльку».

23. Од'їзд приданого

Далеко за північ придане збирається їхати до дому. Збір цей опережається піснями:

131. Ой шуми, дубе, шуми,
Зелененький полягай.
Ой плач, матінко, по мні,
Головоньку покладай.
Що єсь мене годувала,
Не будешь посилати,
Но буде посилати
Чужая чужанонька,
Степанкова матінка.

132. Стояла вербонька на дворі,
Спустила віттячко до землі,
Спустила віттячко до долу,
Час нам, приданки, додому.
Вже вітер ворота одчинив,
Вже місяць дорогу освітив.
(од'їзжаючи):

133. А ми од вас, добрії люде, ми од вас.
Кидаємо молоду Ганулю тут у вас,
Оно віте їй товчи, молоти не дайте,
Но віте її часто в гостину пускайте.
А вона в нас товчи, молоти не буде,
Вона од нас часто в гостину не піде.

24. Коло шлюбної постелі*

Після од'їзду приданого всі гості молодого на чолі з молодими ідуть до клуні. Тут молодим роб'ят постелю з житніх невимолочених снопів. В приголові постелі ставлять стілець на якому кладуть «стулений» (паристий) короваєць, пляшку горілки й закуску. Молодий, не роздягаючись, кладовиться на постелю, жінка здимає з правої ноги його чобіт і достає звідти нарошно положені гроши. Як що грошей в чоботі буде мало, то молода кидає чобіт далеко на сторону – «коли він скупий, нехай цілу ніч шукає чобота». Потім всі співами розходяться, а дружку, озброєний дручком, де який час ходить коло зачинених воріт клуні.

На другий день, в вівторок рано, залишені гості ідуть до клуні на «зводина» молодих. Хід відкривають дружок й сваха. Перший несе горілку й закуску, друга ж – воду, рушник і гребенець... Ввійшовши до клуні, співають:

134. Встала Гануля з ложа,
При ній Матухна Божа
Вложила корононьку
На її головоньку.

Молоді здоровкаються зовсіми, а музики кладов'ються на весільну постелю й лежачи грають «на добрий день». Діставши від молоді по червоній китайці, – музики встають з постелі й всі ідуть назад у хату. В хаті подають снідання, після якого залишені гості роз'їжаються.

25. Перезви

В четвер ввечері весільні люде молодого зиходяться до нього на перезви, себ-то на пережовини, поправку. Всі несуть з собою корвайчики, зукрашені квітками, й по пляшці горілки або пива. По вечери, не менш розкішній від весільної, здіймають посаг... Теж саме робитьця й на перезвах у батьків молоді в неділю**.

Співається багато пісень з весільного ритуалу (розуміється, не обрядові, а побутові).

Таким робом перезви служать епілогом весіля.

* Звичай цей сповняється тепер дуже рідко, і належить до категорії вимираючих частин ритуалу.

** Ідучи до батьків, молода везе з собою довгі пироги.

V. Шлюбні прикмети й повір'я

1) Дівчина, маючая звичку облизовать ложку або макогон, вийде заміж за лисого.

2) Коли дівчина розпалює в печі огонь і «дрова не хочуть горіти», то хлопець її не вмивається.

3) Як дівчина або хлопець беруть і роб'ять не до пари, то сопруги їх будуть кульгави (криві).

4) З якої сторони в село в'їде дьохтяр, з тої сторони найдуть каваліри.

5) Як що дьохтяр, переїхавши село, вернеться назад, то ни одна з дівчат того села не вийде заміж в цей рік.

6) Як що дівчина любить їсти «пригари», то шлюб її буде в непогоду.

7) На новий рік рано дівчина виходить на двір та кричить, в котрій стороні розійдеться луна, з тої приїде до неї молодець.

8) В святі вечорі дівчата крадуть дрова. Взявши на оберемок, скільки попадеться, несуть до одної хати й рахують. Як буде до пари – то дівчина вийде за молодця, в противнім разі – за вдовця...

9) На багатий вечір дівчата звивають в клубочки хустки з голів, кладуть ці клубки в копаньку, ставлять на рог печі стілець і з того стільця опалюють клубки (підкиднують) – куди хустка з копаньки впаде – в тую сторону дівчина вийде заміж.

10) На багатий вечір кожна дівчина ліпить з воску тоненьку й маленьку свічку. Потім ці свічки дівчата став'ят рядком на стіл, чія свічка вперш згорить, тая дівчина вперш вийде заміж, а чія свічка згасне, тая дівчина не швидко вийде заміж.

11) Щоб привабити до себе хлопця, існують таки рецепти. Треба забити кожана й кинути його на дев'ять днів в мурашник. По 9 днів треба кісткою цього з'їденого мурашками кожана доторкнутись до хлопця.

12) Треба голкою проколоти двох жаб, коли вони труться, й потім цією голкою пришити своє одіння до оддіння пацієнта.

13) Як що весільний коровай спечется удачно, то життя молодих складеться щасливо.

14) Коли ж коровай порепається, то життя подружжя буде нещасне.

15) Як що в яблуці, котре князь дає княгині, буде робак, то якась біда точитиме все життя молодих.

16) Хто з молодих першим ступить на розістланний перед аналоєм рушник, той в житті верховодитиме.

17) Верховодити буде й той, хто наступит на ногу другого, коли стоять перед аналоєм, і чия рука лежатиме зверху, коли священник водить молодих навколо аналая.

18) Чия свіча в час вінця більш згорить, той хутчий вмере.

19) Для того, щоб дружки молодої повиходили хутко заміж, молода повинна тянути ногою рушник тоді, як священник обводить молодих навколо аналая.

20) Як що рушник, якого тяне молода застряне, то дружки пождуть рочок, другий.

21) Коли в день вінця падає дождь, то молоді будуть все життя своє плакати. Говорять і навпаки – що життя буде щасливе, достатнє.

22) Як що на весілі небереться багато гостей, не пропорціонально заготовленим стравам, то господарі встромляють в стіл з низу ножи – ці чари повинні одбити у гостей апетит та збавити господарей од сорому.

23) Як молодиця винесе сьміття в шлюбній спідниці, то смерть «вимете всіх з хати».

24) Товар, що дають за молодою, треба брать на Введення, то добре вестисяме.

25) В новій церкві не треба брати шлюб першими, бо життя такої пари буде нещасливе.

VI. Весільні приказки.

- 1) І рибонька в морі грає,
Кожна собі пару має.
- 2) Всякої твари по парі.
- 3) На Пречисту дівка чиста.
- 4) Богослав хлопців по дівчатах розослав.
- 5) На Покрову дівка готова.
- 6) Сьвятая Покровонько,
Покрий мні головоньку,
Не чипцем, то онучою,
Бо вже дівкою надокучило.
- 7) Сьвятая Покрово,
Чиж я не готова,
Чи ж я не робоча,
Чи ж я не охвоча,
Сама довгошійя
Паціур повна шія!

- 8) Пятянка – оддай мене матюнка!
- 9) На Дмитра дівка хитра.
- 10) По Дмитри дівкой хоч дупу витри.
- 11) Дівка, як верба: де посади, там прийметься.
- 12) Хоч за вола, аби вдома не була.
- 13) Про мене, синку, хоч і свинку.
- 14) Хоч відьма, аби хлібна.
- 15) Не бери в золоті, а бери в розумі,
 Бо золота доложимо, а розуму не вложимо.
- 16) Перша жінка од Бога, друга од людей, а третя од чорта.
- 17) Не мав лиха, так оженився.
- 18) Жінка – лозинка, куди схоч похилиш.
- 19) Серцем люби, а руками траси.
- 20) Хто рано одружиця, той вік не натужиця.

За столом:

- 21) Ой ленива, наша кухаронька, ленива,
 Ми за обід, вона й ложечок не мила.
- 22) Ой не гожа, тая капустиско не гожа,
 Не осолена, не окрашена, не гожа!
- 23) Ой забрящали ложки, півмиски, талірки,
 Дайте ж нам горохової горілки!
- 24) Ковбасу до Бога несу, а кишку їм в затишку.
- 25) По каші нема иньшої паши!

VII. Народне тлумачення весільних обрядів і звичаїв

Вже довго мифологи див'ються на весільний ритуал як на велику цінну скарбницю народнього мифологічного епоса, його давніх первістних поглядів. З того боку українське весілля дало багато матеріалів для будовання різних мифологічних теорій й гіпотез, з особна описаний тут підляшский ритуал дає спромогу вважать деяки з цих гіпотез за більш-менш правдиві. Коровайні прикраси: місяць, сонце, зори, ціцьки, вим'я, з одного боку, можуть натякати про колишнє існування солярного культа у словян, з другого ж боку, указують на весільну жертву поганської доби, якою по думці де яких мифологів була корова*.

* Напр. проф. Сумцова.

Звичай печи коровай св. Юр'ю, сопоставлений з словами весільної пісні: «присягала Богу Спасу й святому Юр'ю», може натякати, що Юрий, цей слав'янський представник весіннього сонця, був Богом – патроном шлюбу, також, як і слова «Косу-росу чесала й в бистрий Дунай пускала»*, сопоставивши з словами другої пісні: ...«коб чирята й уята не виносили дивоцької краси», потверджують думку о способі стародавнього жертвоприношення волос. Релігійний відтінок розвода танця (по сонцю), садов'яння княгині на діжи**, «отче наш» до гороху***, систематична їжа яєшні, ковбаси****, півня, обсіпання овсом, хмелем та в багатьох інших обрядах можна бачити сліди міфологічного епосу.

З другого боку, весільні обряди одбивають послідовну одміну юридичних відносин межі берущимися сторонами, так як і пісня, ця поетична історія народнього духа, утрімавши весь розумовий і моральний лад життя народу, дає спроможність вислідити поступовий розвиток поглядів його на шлюб і шлюбне життя. Виключне становище брата княгині на її весілі***** указує на існування кунального шлюбу, яко на первістну форму. Другою стадією було «умикання» дівчат, коли, як каже літописець «умыкиваху у води дивиця»*****. «Умикання» змінюється продажом дівчини всім родом, потім батьками*****.

В цю добу умикання й надсильної видачі дівчат складається врожий погляд на князя як на «чужого чужанина», котрий відлучає дівчину від чести, краси й волі. Життя жінки – повна неволя, й символом подружніх відносин служить нагайка. Потім в основу шлюбу кладеться любов і воля вибору. Це були часи матеріальних достатків, часи «меду й вина зеленого». Коли ж матеріальні достатки народу впали, виступає на сцену «посаг од людей» – останній деморалізує як подружні відносини, так і семейні взагалі, знову починає фігурирувати нагайка й наступає безрозсвітна неволя «як в будень, так

* Ръчная вода могла знаменовати небесную атмосферу, за пределами которой царствует солнце. Миллеръ. Оп. р. сл.

** Діжа – символ сонця.

*** Горох у германців – символ Б. Громовника.

**** Яйця і свиня – символи сонця.

***** Брат сидить з княгинею на посазі, продає косу, расплетает косу, одвозить скриню, то що.

***** Про умикання свідчать звичаї: несподіваний наїзд князя, неприязня зустріч його дружбою княгині, ховання молодой, то що.

***** Про продаж свідчать: торг за косу, підмін княгині, розбурання молодого.

в свято». Народня свідомість, констатуючи присутність показаних дефектів громадського й семейного життя, витворює правила ідеальних відносин. Вона осуждає грошевий посаг, кладучи в основу шлюбу любов і «посаг від Бога»: красу, честь, розум, супружне життя доводить майже до ідеала рівноправності.

Сучасне народне тлумачення свого весільного ритуалу, як збачимо, стоїть далеко від тільки що переличених міфологічних та історичних теорій. Так, коровай і посаг, по тлумаченню народу, – це вперш всього символи чести й слави, яку заслужили молоді своїм життям. Через те вдовам і покриткам не роб'ять коровай й посаг, навіть св. Юр'ю пекуть коровай тільки за те, що він був хлопцем. З особна, коровай – гостинець молодим від батьків, а посаг – це нагорода від Бога, Боже благословення. Святу, Божу силу дають посагу три житні хрести, яки прибиті до посажних кілочків, «бо, як хрест – св'ятий, так і жито – святе». Що ж торкається звичая молитись «до гороху», то він має своїм мотивом випрохати у Бога молодим матеріальних достатків й великого потомства – «як горох добре плодиться, так і у них щоб все плодилося», от через те і примовляють тоді, коли горілку п'ють, до гороху: «нехай Панбуг горох родить і діти годує». З тим самим жаданням щастя й доволства мати обсипає молодих хмелем і овсом, а брати кладуть в черевики молоді житню устілку* й гроши. Систематична їжа молодими яєшні й ковбаси, по тлумаченню народу, символізує полове життя молодих – «щоб догадалися, чого їм треба». Закуска ж хлібом і сахаром** – вираз надії на хлібні й солодкі дні, тоє ж значіння має спання на житі в першу ніч. Калина, барвінок, яблуко, сонце – все то – символи дівочої чести й краси, яку оддає молода своєму чоловіку, так як і місяць, явір, півень – символи молодого, крім того, сонце й місяць, яко небесні світили, додають небесну, святу силу короваю***. Садов'яне княгині на діжі або на подушці символізує то високе становище, яке займає вона в ці весільні дні.

* Ця устілка, на мою думку, замінила існуючий по других слав'янських землях звичай устілати дорогу молодим житнею соломою.

** Сахар, мабуть, з'явився заміною меду.

*** Додам, що місяць в народнім розуміні окружен ореолом святісті, так, напр., – показувати пальцем на місяць – гріх, на його замовляють нездорові зуби, побачивши його в перший раз примовляють: «місяць молоденький, на юм ружки золотенькі, в мори купався й нам указався, йому на зрост, а нам на здоров'є».

Препони, які зустрічає князь, приїхавши до княгині, торг за косу, ховання молодії, то що мають своєю метою доказати, що не так легко заволодіти дівчиною, як думається хлопцям. Росплетать же косу брати двох сторін, бо цього потребує саме розуміння куповання й продажа. В способі підношення гостинців від молодого на канчукові скривається істина, що щастя жінки залежить від послухання чоловіку. Розбування молодого і вповивання знаменують її залежність від мужа. Звичай накладати шапку на голову молодії, коли вона їде до чоловіка, робиться з тою метою, щоб стрічні могли відрізати молоду від дружек. Переступання через хліб *, як і звичай класти за пазуху сіль, є спосіб, одвертающий всяки чари й уроки, а ці останні на весілі досягають великого резвія, ось наприклад: «раз чаровнику на весілі дали мало горілки, то він обернув молодих з їх дружною в вовколаків, і ходили вони вовкулаками цілих дванадцять літ».

* Переступання через хліб, мабуть, є видозмін проходження чріз огонь, ця заміна огня хлібом могла бути тим лехше, що, як хліб, так і огонь наділені авторитетом святости.

6.2. Сучасне весілля в Карпатах (м. Рахів на Закарпатті) *

Спробуємо проаналізувати зміни у весільному обряді на прикладі м. Рахова Закарпатської області, що розташоване в південній частині Гуцульщини, на перехресті торгових шляхів. Славиться своїми надзвичайними краєвидами і музеями, гірськими потічками та джерелом мінеральної води. Екскурсоводи ще нагадають вам, що рахівчани бережуть свої самобутні традиції, обряди. Старенька бабуся скаже дещо інше: «Де там, раніше на конях молоді їхали, в народному одязі, вінок такий файний був... ладкали, коли завивали княгиню...».

Отже, розглянемо весілля, що відбулося 14 листопада 2010 р. на свято Кузьми й Дем'яна. Наречені – Оксана і Микола – обоє з м. Рахова. Оксана навчалася у Львові, тому на тиждень раніше там провели реєстрацію шлюбу в РАЦСі та обряд в церкві. Удома було влаштовано весільну гостину для родини та друзів.

У суботу ніяких обрядів не відбувається, в обох домах готуються до весілля, прикрашають ворота хвойними (частіше – смерековими) гілками, вплітаючи в них паперові квіти, стрічки, різнокольорові кульки. У центрі вінка прикріплюють виготовлене з паперу серце, яке також прибирають квітами. Варто зазначити, що в інших населених пунктах Гуцульщини, як от Яремче, Ясіня, на воротах на знак весільного свята прикріплюють два деревця, які прикрашені паперовими стрічками та квітами. Вони залишаються на воротах ще протягом тривалого часу, щоб люди знали, що там було весілля. А те деревце, з яким наречений приходив до молодої наприкінці весілля, прикріплюють до яблуні. Коровай тут зазвичай не виготовляють, замовляють святковий хліб для зустрічі молодих.

У неділю вранці молодий зі своїми гостями, яких перед тим мати молодого пригощає за столом, збирається до молодої. Зберігається традиція загравати весілля музиками. Раніше це були троїсті музики: скрипаль, цимбаліст і гравець на бубні. Пізніше до них приєднався баяніст. На розглядуваному весіллі грали цимбаліст, скрипаль, сопілкар і баяніст. Грали вони переважно гуцульські наспіви, а також популярну народну пісню «Перелаз, перелаз, від сусіда до нас. Сусідський легіню, сусідський легіню, чом ти не йдеш до нас...». Нині музиканти на весіллі дуже важливі, як і колись. Без них не розпочнеться весілля. Це засвідчують і дослідники буковинської частини Гуцульщини ¹²⁷. У м. Рахові

* Запис В. Борисенко під час безпосереднього спостереження 2010 р.

¹²⁷ Кожолянко Г. Етнографія Буковини... – С. 114.

після того як музиканти пограють перед домом, у сінях, у хаті, пригостяться за столом, всі гості вирушають до молодої. Мати благословила сина іконою. А також забезпечила його оберегами: у взуття поклала трохи солі, до кишені – зубок часнику і доричку (шматочок проскурки). Обереги від наврочування готує й мати нареченої, вона, окрім названих, вплітає потаємну стрічку у волосся.

Тепер не на конях, а на прикрашених кульками, квітами, стрічками машинах рушають від дому молодого. Дорогою водії авто мають обов'язково сигналізувати, щоб знали, що ідуть весільні гості. Наречений тримає в руках букет білих троянд для нареченої. Поруч із ним – дружба. Одяг наречених європейський. Хоча варто зазначити, що мода на народне національне вбрання під час весілля знаходить дедалі ширше застосування.

У будинку молодої вже готові до зустрічі гостей. Хвіртка убрана так само у хвою й паперові прикраси, на вулиці вже виставлено стіл на якому стоїть хліб і пригощення. Біля хвіртки – сестра молодої та дружки. Вимагають викуп від молодого. Торгуються. За викуп йому двічі виводять підставну молоду. Це була дівчинка років п'яти у довгій білій сукні з розкішною зачіскою маленької принцеси. Варто зауважити, що у традиційному весіллі могли виставляти за молоду старшу жінку, когось із дружок¹²⁸. Продовжують торгуватися. Сестра не поступається і вимагає сто доларів за молоду. Отримавши викуп, сестра подає знак і батько виводить наречену. Вона вітається зі своїм судженим. Хлопець дарує їй букет квітів. Наречена бере миску з цукерками, зерном, грішми, цукром і, набираючи в жменю всього потроху, обсипає гостей, які перебувають перед воротами. Це певною мірою осучаснена давня традиція обсіпання молодих. Запрошують на коротку гостину до хати молодої. Там вітають молодих батьки і найрідніші гості. Бабусине привітання було за народним звичаєм коротким, але філософським і значимим: «Будьте чемні і мудрі». Як водиться, бажали молодим щастя, добробуту, порозуміння. Після короткого застілля всі гості й молоді вирушають на машинах до парку фотографуватися біля визначних місць. Як правило, це робиться між РАЦСом і церквою. Зокрема, молоді поклали квіти біля хреста, який ставлять при дорогах. У парку наречені фотографуються з друзями, родиною та ін. Це тепер порівняно нова загальноукраїнська традиція. Фотографуються, знімають на відео, розважаються. Потім усі вирушають,

¹²⁸ Сявакко Є. І. Сімейна обрядовість // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1987. – С. 312.

знову ж таки на авто, до зали, де замовлено весільну гостину. Варто зауважити, що на цьому весіллі досить багато гостей, переважно чоловіків, як і сам батько молодої, були у вишиваних сорочках, що вже створювало приємний колорит дійства. Перед входом до зали батьки молодих ще раз благословляють молодят іконами та хлібом. Тут уже поставлено прикрашений стіл, за яким стоять молоді і приймають привітання та подарунки від усіх гостей, які влаштувалися в живий ланцюжок. Ця церемонія тривала довгенько, бо гостей було запрошено близько 300 осіб. Гості переважно дарують квіти і гроші в конвертах, потім сідають за святкові столи. У залі безліч повітряних різнокольорових кульок. Посад молодих особливо пишно убраний, на стіні – ікона і рушник. Весілля проводить найманий тамада. На початок гостини тамада запросив священика виголосити молитву. Він прочитав «Отче наш», «Вірую» і всі разом проспівали «Многії літа». Священик благословив молодих і весільну гостину. Далі було запрошено батьків молодят до привітального слова. Вони бажали своїм дітям щасливого життя та щоб мудрість перемагала життєві труднощі. Наприкінці вітання тамада запитував матерів, чи будуть вони доброю свекрухою та тещею. На завершення батьківських вітань проголосувалося відоме «Гірко!» та «Будьмо!».

У селах Гуцульщини розпорядником весілля все ще традиційно залишається староста, але модний сервіс з тамадою поволі добирється і до села. Програма тамади дуже віддалена від народних традицій. Їхні витівки можуть дещо різнитися між собою, але загалом їм притаманна спільна структура сценарних дійств. Як пише про сучасне весілля на Буковині Г. Кожолянко, «мікрофонний диктат з оглушливими децибелами звуку організатора-тамади в кафе чи ресторані»¹²⁹. За нашими спостереженнями тамада на весіллі в м. Рахові відрізнявся певною стриманістю і не дозволяв собі вдаватися до «солоних» жартів. Програма його була типовою: ігри із залученням гостей, конкурси, ті самі «музичні децибели». Окремі з них мали ігровий характер, деякі, як от перетягування каната між родиною нареченого і нареченої, були суто спортивними і нічого спільного з весільною обрядовістю українців не мали. Після батьківських привітань тамада просить встати дружбу і дружку. Вставання кожного супроводжувалося магнітофонним записом відповідної пісні. Далі під такий самий «пісенний ералаш» тамада ілюстрував, про що думають молоді. Хлопець мріяв про машину тестя, а дівчина – про кохання з

¹²⁹ Там само. – С. 327.

ночі до рання. Потім ведучий звертався до гостя з питанням: «З якими словами ви приходите додому в день зарплати?». Пісенна відповідь лилася з динаміка:

Я горілки не п'ю,
Бо горілка гірка.
А я жінки не б'ю,
Вона гарна й молода...

Далі подібний жарт-запитання був спрямований до весільної гості, як вона звертається до свого чоловіка, коли їй потрібні гроші. Відповідь була фрагментом із записаної пісні. Подібних гумористичних випробувань для гостей було чимало. Під кожне запитання підбиралася відповідна пісенна відповідь. У цей час запрошували гостей до наповнення келихів. Страви на столі були як традиційні – холодець, голубці, так і порівняно новітні – різноманітні салати, м'ясні вироби, шашлики. Обов'язковою стравою на застіллі був традиційний «росіл» – курячий бульйон з домашньою лапшою. Незважаючи на зміни в кулінарній майстерності, ця гаряча страва залишається на всіх весіллях традиційною.

Перша танцювальна пауза приурочувалася до першого танцю молодих. Музичний танцювальний супровід був переважно український.

Друга частина гостини розпочиналася за програмою тамади, це були різноманітні ігри із залученням гостей. Тамада завчасно приготував реквізити для розігрування відповідних сценок. «Гірко!» викукували не часто, але періодично закликали до поцілунку пісню, яка загалом поширена саме в західних областях. Наприклад:

Гірка, гірка,
Гірка вода,
Най ся поцілує
Пара молода...

Далі за командою тамади музики або й гості приспівували:

Не будемо пити тую гірку юшку,
Най ся поцілує дружба дружку...

Потім це стосувалося сватів і навіть весільного старости:

Не будемо пити тую бурачанку,
Най ся поцілує староста коханку...

Відповідь старости відбивала картину сьогодення західного регіону. Відомо, що тут переважно жіноцтво виїхало на заробітки до сусідніх країн. Староста вигукнув: «Вона в Чехії». На таку репліку пролунала пісня:

Якби я мала крила,
Якби я вміла літати...
Я б полетіла на Україну
Свого милого шукати...

Таким чином, певні ігрові моменти сучасного весілля віддзеркалюють побутову картину життя.

Не було традиційних привітань від інших родичів, окрім батьків. Певною мірою втрачено цінність слова і пісні на весіллі, численних приспівок, коломийок, ладканок до особливих обрядових моментів. Досить приємним явищем, поширеним не лише в Рахові, але й на усій Гуцульщині, є виконання гостями (без команди тамади) українських народних чи популярних авторських пісень, що походять з центральних областей України. Дуже злагоджено гості, усупереч тамаді, співали повністю пісні «Гей наливайте повнії чари», «Милий мій, зійшла зоря», «Копав, копав керниченьку», «Ой на горі там женці йдуть», «Ой чий то кінь стоїть», «Мій рідний край», «Червона рута», «Дівчина-весна» та ін. Загалом у західних областях ці пісні є улюбленими, їх виконують на гостинах, під час календарних та родинних свят. Тоді як у центральних та східних областях нині звучить переважно російська попса. Що ж до весільної обрядової пісні на Гуцульщині, то її порівняно легке забуття спричинене, напевно, кількома факторами. Ще на зламі XIX–XX ст. посилюлася міграція населення у зв'язку з економічними труднощами краю. Міграційні процеси уповільнюють еволюцію фольклорних жанрів і сприяють появі новотворів. З іншого боку, за свідченнями дослідників фольклору, «звертає на себе увагу те, що при надзвичайно багатій колоритності і насиченості давніми віруваннями і магічно-ритуальними діями гуцульський весільний обряд у тому вигляді, в якому бачимо його на основі давніх і сучасних записів, не зберіг такої різноманітності мотивів і обрядової цільності весільних пісень, як, скажімо, традиційне покутське чи бойківське весілля»¹³⁰. Це певним чином пояснює, чому легко відійшла весільна поезія.

¹³⁰ Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Львів, 2002. – С. 127.

Сценарій спостереженого весілля не обійшовся без традиційного викрадення молодої, щоправда, дещо осучасненого відповідно до реалій сьогодення. Тут молоду викрадали двоє «бандитів» у відповідній екіпіровці. Після пошуків, ігрових сценок молоду було повернуто.

Ще одним елементом традиції, значно оновленої, було завивання молодої хусткою. Цю дію тут виконувала свекруха. У с. Богдан, що за 15 кілометрів від Рахова, іноді ще запрошують старших жінок ладкати, але це трапляється дедалі рідше. У Рахові ладкання вже майже не практикується на сучасних весіллях.

Весільна гостина закінчилася далеко за північ. На другий день гості сходяться на «поправки», які тривають ще майже цілу днину, але вже без тамади та обрядових елементів.

Можемо констатувати, що до Карпат ще не дійшли, на щастя, поширені в центральних областях новітні жарти з миттям ніг тещі та взуванням на неї чобіт та низка інших вульгаризованих елементів (як пиття вина з туфлі нареченої тощо). Проте для сучасного гуцульського весілля характерні загальноукраїнські риси і прикмети. Насамперед змінилася структура церемонії, відбулося скорочення в часі цієї важливої родинної події. Надзвичайно звузився діапазон уживання весільної обрядової поезії. Найбільш негативними тенденціями розвитку сучасного весілля є пасивність гостей і використання театралізованих видовищ, ігрових жартів, змагань, конкурсів, здійснюваних переважно найманими артистами, не знайомими з локальною етнічною колористикою, символікою, звичаями, етикетом традиційного весілля українців. Сьогодні весільні урочистості, бо обрядовість у них зведена до мінімуму, мало відрізняються між собою. Уніфікація весільного обряду досить тісно пов'язана з поширенням сценаріїв весільної реєстрації шлюбу і весільної гостини, які ще за радянського часу розроблялися працівниками урядових установ, так званими Комісіями по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів ¹³¹.

Весільна обрядовість українців південної частини Гуцульщини, зокрема м. Рахова, відрізняється не лише новотворами, яких не уникнути у міському побуті, але й збереженням окремих традицій, гостинністю, повагою до гостей і наречених, пісенним, хоч і позаобрядовим супроводом.

¹³¹ Див.: Борисенко В. Українське весілля. Традиції і сучасність. – Київ, 2010. – С. 101–106.

6.3. Традиції та новації весільного обряду на Вінниччині

Можна розглянути зміни у весільній обрядовості й на прикладі іншого села (Лісостепової України, а саме – Східного Поділля), які також зафіксовані методом безпосереднього спостереження (2012–2013). Для порівняння було обрано с. Івча Літинського району Вінницької області. Вибір умотивований ще й тим, що було віднайдено архівний матеріал з цього села.

У другому номері журналу «Народна творчість та етнологія» за 2013 рік уміщено запис весілля в старовинному селі Івча, здійснений Костем Брезкуном 1922 року. Пропонуємо продовжити вивчення питання розвитку весільного обряду й розглянути динаміку змін, які відбувалися протягом останнього століття і які суттєво вплинули на форму та зміст сучасної сімейної обрядовості українців, на прикладі цього самого села.

Трансформації у сфері традиційної культури відбувалися завжди. Однак цей процес тривав за відносної стійкості основних компонентів того чи іншого обряду, звичаю. Залишалася цілісною структура етнографічної реальності при зміні окремих факультативних елементів, що сприяло розвитку етнічної культури. Буремне ХХ ст. внесло свої корективи в процеси змін традиційної культури. Перша світова війна, значні людські втрати, громадянська війна, голод 1921–1923 років, Голодомор 1932–1933 років, колективізація, Друга світова війна призвели до деформації традиційної культури, втрати моральних і життєвих цінностей, традицій, звичаїв. Як правило, у важкі роки, під час лихоліть голоду та війни обрядів дотримувалися в значно скороченому вигляді або й зовсім обходилися без них. У кращому випадку відбувалася реєстрація шлюбу. Проте сила народних традицій така потужна, що здатна до відродження за сприятливих обставин. Це можна простежити на прикладі українського обряду весілля. У 1972 році подружжя Марії Іванівни Іщук та Миколи Юхимовича Тарновського записали в рідному селі Івча від своїх родичів чимало пісень різних жанрів, серед них – 12 пісень весільних, частина яких збігається із записами Костя Брезкуна (1922). Є й нові, але це може свідчити лише про те, що в попередньому записі вони не були зафіксовані, хоч і співалися під час весілля. Це підтверджено й пізнішими записами. Зокрема, повторюються пісні, що супроводжували благословення батьків молодії до розплітання коси.

Покорися, Ганнусю, покорися,
Та всій своїй родиноньці уклонися,
Не рік, не два родинонька чекала,
Поки твого поклону діждала...

Далі співали пісні, уже відомі в давнішому запису – «До коси, бра-тіку, до коси», «Ой дивно нам, дивно», «Глянь, мамцю, на мій по-сад»¹³² та низку інших. Отже, як бачимо, на 70-ті роки ХХ ст. в пам'яті старших людей ще добре збережені весільні пісні, що їх виконували в цьому селі. На основі цих двох попередніх записів ми порівнюємо традиції весільного обряду, зафіксовані у 1922 році К. Брезкуном та у травні 2013 року, що дає нам змогу простежити зміни, які відбулися в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Як згадує 90-річна жителька села Івча, Праведник світу (у війну переховувала єврейських дітей), вчителька-пенсіонерка Катерина Петрівна Мамошук (1923 р. н.), під час війни шлюби часом були ви-мушеними, бо німецькі окупанти виловлювали дівчат і вивозили на роботу до Німеччини. Заміжжя на початку окупації ще могло вряту-вати від вивезення на чужину, бо пізніше вивозили й одружених або засватаних. Молоденька Катруся жила з мамою та дідусем і бабусею, материними батьками. Батько її помер, коли вона була ще підлітком.

Катерина Петрівна згадує:

«Замуж я йшла у 42 році (1942). Ще війна була. Дуже не хотіла йти замуж, плакала... Я добре вчилася, дуже хотіла поступити у педагогічний інститут... Але тоді забирали в Німеччину, той й му-сіла вийти за той замуж... Було якесь весілля, но яке? Німці вже були від нас далеко, деś під Москвою чи шо. У нашому селі був німець за старшого, якийсь Шірак, вже забула як звався. Він не дуже був вред-ний. Не дуже дивився за людьми, їх непокоїли тільки партизани.

Не було такого сватання. Отако батьки домовилися. Коровай пекли, ну так, знаєте... людей не багато було, самі родичі та сусіди. Вечері прийшло кілька дівчаток, кілька хлопців, здебільше сусіди, бо боялися. Одинадцять місяців ми прожили, забрали його вже як наші наступали. Він ще встиг получить письмо, що донька народилася в квітні... Чоловік із сусіднього села знайшов його убитим у житті біля танка і при ньому було те письмо, що донька народилася...

То він знав, що у нього є донька, але вже не побачив її».

¹³² Пісні, записані Марією Іщук у с. Івча в червні 1972 року, зберігаються в при-ватному архіві її доньки – кандидата філологічних наук Галини Бурлаки (м. Київ). Висловлюю їй щире вдячність за надану можливість скористатися цими записами.

Катерина Петрівна після війни таки закінчила педагогічний інститут, вийшла заміж вдруге, народила ще сина й доньку, багато працювала і зберегла світлу пам'ять та душу до старості. Приємним голосом вона у травні 2013 року наспівувала весільні пісні, які знала в усій послідовності традиційного весільного обряду. Сказала, що співатиме, доки витримають записувачі. Дивовижно, але вона пам'ятала майже всі пісні, які супроводжували традиційне весілля. Їх значно більше, ніж було записано 1922 року. Допомогала співати Катерині Петрівні її племінниця Оксана Павлівна Тимошук (дівоче – Мамошук) (1948 р. н.).

Катерина Петрівна більш детально, аніж у записі 1922 року описала ритуальні дії навколо випікання головного обрядового хліба – *короваю*. Ще в 50–60-х роках ХХ ст. *мати відданиці* з калачем йшла до сусідів та родини просити їх бгати коровай. Коли жінки сходилися, то починали співати:

Марусина мати по сусідах ходила,
Всіх сусід просила:
– Мої любі та сусідоньки,
Прошу ж я вас до господоньки,
Час мому дитяті коровай зібгати.

Відразу після цього співали:

Десь поділася Марусина матінка,
Та нехай прийде, нехай принесе
Водиці з кирниці,
Нехай помиють руки коровайниці.

Мати молодії (чи молодого) приносила велику миску з водою, рушник і клала на столі, щоб усі коровайниці помили руки. Починала мити руки старша коровайниця, а всі співали тричі:

Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті коровай зібгати.

(Ця пісня згадана й у записі 1922 р.).

Потім мати тричі хрестить пікну діжку, де вчинено тісто на *коровай*. За спогадами Катерини Петрівни, старша коровайниця виробляла гарну паляницю і клала її на середину дека (листа), потім усі починали ліпити. Спочатку виробляли дві довгі качалки з тіста і клали хрест на паляницю. Тоді клали два сирих яйця і запихали під першу

качалку, а потім під другу качалку клали з двох боків срібні гроші. Робили чотири пташки і розташовували їх між качалками. Тоді вже прикрашали шишками, квітками, листками. Під час вироблення й прикрашання *короваю* постійно співали пісні, які не зафіксовані записувачем 1922 року. Їх нам проспівала Катерина Петрівна:

На коровай ішла,
Коробку яєць несла.
Передибали мене хлопці
Та й побили яйця в коробці...

Коровайниці приносили із собою борошно, цукор та яйця. Продовжували співати:

Трійця по церкві ходила,
Спаса за ручку водила.
Ходи, Спасе, до нас,
Хороший коровай у нас,
Хороші коровайниці
Хорошенько коровай бгають,
Сиром посипають,
Маслом поливають.

Далі продовжують:

Ой гречечко, та татарочко,
Яких в тебе тай квіток рясно,
Молода Марусю,
Який в тебе коровай красний.

Короваю, розмаю,
Я ж тебе вбираю,
В рожевії квіти,
Щоб любилися діти.

З трьох стіжків криниця,
З трьох кирниць водиця,
З семи курок яйця,
Для нашого коровайця.

Рости, короваю,
Як рибка в Дунаю.
Як зоряне око,
Як небо високий.

До бору, старосто, до бору,
Та рубай сосну здорову,
Та клади її на загніт,
Щоб ріс коровай на весь рід.
Бо в нас рід великий,
Щоб стало обділити.

Наша піч регоче,
Короваю хоче,
А припічок усміхається,
Короваю сподівається.
А в нашої печі
Золотії плечі,
А срібнії крила,
Щоб коровай гнітила.

Коли піч була вже готова (тобто натоплена), то в неї кидали добру жменю борошна, і потім за кольором борошна (жовтіє чи темніє) визначали, чи добра піч для саджання короваю. Борошно має лише пожовтіти. Потім кличуть чоловіка (друга), щоб промести піч. Це теж важлива ритуальна дія, яка широко побутувала в Україні. Бо, власне, роль чоловіків при випіканні обрядового хліба лише цим і обмежувалося. Кликали його піснею:

Наш дружок прибрався,
Сім літ не вмивався,
А восьмого року,
Пішов до потоку,
Та вмився нівроку.
Гонтами голова вбита,
Сніпками борода вшита,
Перевеслом підперезався,
До короваю взявся¹³³.

Потім співають: «Помела дружбонько, помела, ой щоб твоя голонька та здорова була...».

Після цього *коровайниці* змащують яйцем тісто і несли до печі *коровай*. Як посадять, то знову співають:

¹³³ Цю пісню співають і під час обряду розподілу короваю.

Хоч речи півнику,
Хоч не речи,
Вже наш коровай у печі,
Бодай буду нічки не спати,
А все буду короваю ждати.

Вже наш коровай у печі
Лежить телевань¹³⁴ на печі.
Ой устань, телеваню ,
Доглянь короваю.

Потім піч закривають затулою. Коровайниці микють руки, мокри-
ми руками торкаються обличчя одна одної і цілуються. Цю воду ви-
ливають під живе дерево і співають:

Ми на тік ідемо,
Ми воду несемо.
Роди, Боже, жито, пшеницю
І всяку пашницю.

(Тут простежується явна аналогія з новорічними побажаннями
під час посівання).

Так само йдуть назад і знову співають:

Ми на тік ходили,
Ми воду носили,
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Всіляку пашницю.

Прийшовши до хати, вибирають з діжки все тісто, що залиши-
лося на шишки, кладуть у діжку хліб зі свічкою посередині, діжку
накривають. Чотири коровайниці (однакового зросту) беруть цю
діжку і піднімають одночасно вверх і йдуть вправо, співаючи:

Піч наша стоїть на сохах,
А діжу носять на руках.
Печи, наша печи,
Спечи нам коровай гречний.

¹³⁴ Телевань – домашній дух, охоронець житла і родини. У весільних піснях трапляється частіше в Правобережній Україні, згадується на Київщині, Вінниччині, Житомирщині, частково Одещині.

Потім ідуть уліво і співають цю саму пісню. За третім разом співають і стукають у стелю верхом діжки. Після цього забирають хліб, свічку, виносять діжку в комору.

Тут варто зауважити, що дослідник, який записував весілля в 1922 році, був родом із Чернігівщини, тобто не місцевий, тому він записав лише окремі звичаї під час випікання *короваю*, бо ж чоловікам не личило бути при випіканні хліба. У його описі є ще одна цікава деталь, яку вже не пригадують респонденти, опитані 2013 року. Він зауважує, що «тісто виробляють на столі, застеленому вівсяною соломою, а зверху на соломі стелють велику полотняну хустину, а на хустину кладуть тісто»¹³⁵. Тут задіяні такі реліктові речі, як стебло і полотно, що мали значення оберегу.

За розповідями Катерини Мамошук і Оксани Тимошук, після того як *коровай* посадили до печі, дають вечеряти коровайницям і дарують кожній *шишку*. За вечерею також співають весільних пісень. Починають вечерю заспівом:

А в городочку, частоколочку,
Розцвітається зілля.
Починається, починається,
У Марусі весілля.
Бог її дає, допомагає,
Батенько достарчає.
Бог її дає, допомагає,
Матінка достарчає.

Ой нема та й ні в кого,
Як у Марусі на столі.
Ой є що їсти, є що пити,
Є кому припросити.
Пшеничний хліб, червоне вино,
На столі поставлено.

Акцентовано увагу на виготовленні *короваю*, оскільки в наш час відбулися значні зміни. *Коровай* як стійкий символ українського весілля ще побутує, але ритуал його випікання й пісенний супро-

¹³⁵ Борисенко В. Трансформація весільного обряду протягом століття (на прикладі с. Івча Літинського району на Вінниччині) // Народна творчість та етнологія. – Київ, 2013. – № 2. – С. 19

**Весільний коровай
триярусний.
с. Світанок
на Рівненщині.
2012 р.**

Молоді стають на рушник. м. Узин на Київщині. 2004 р.

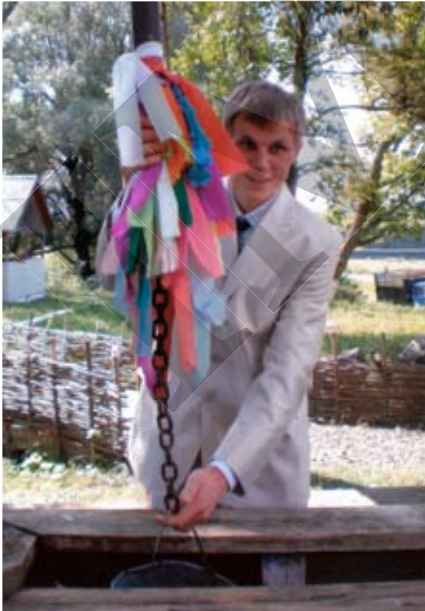
**Наречені у святковому залі реєстрації шлюбу.
м. Северодонецьк на Луганщині**

Матері зустрічають молодих після реєстрації шлюбу, ведуть до хати, тримаючи за рушник. м. Северодонецьк на Луганщині

**Наречений
цілує коровай.
Його хрещена
благословляє
на шлюб молодих.
с. Муратове
на Луганщині**

Пиття води з криниці. м. Лохвиця на Полтавщині. 2007 р.

**Хрещені
нареченого
виводять з
хати молодих,
тримаючи
за рушник.
с. Муратове
на Луганщині**

Вінчання. м. Ржищів на Київщині

Одягання вінка нареченій. с. Шершенці на Одещині. 2012 р.

Прикрашання калача калиною. с. Шершенці на Одещині. 2012 р.

**Наречена
чіпляє
весільну
квітку
нареченому.
с. Шершенці
на Одещині.
2012 р.**

**Наречені йдуть до церкви.
с. Шершенці на Одещині. 2012 р.**

Традиційне
весілля.
с. Шершенці
на Одещині.
2012 р.

Наречений миє тещі ноги горілкою.
с. Шершенці на Одещині. 2012 р.

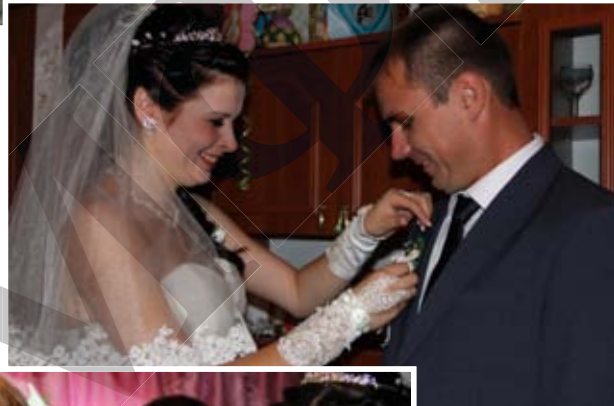
Батьки благословляють сина. с. Івча на Вінниччині. 2012 р.

**Молодого
виряджають
по молоду.
с. Івча на
Вінниччині.
2012 р.**

**Обмін
хлібом**

**Наречена чіпляє
весільну квітку
нареченому**

**Пов'язування
рук
рушником.
с. Івча на
Вінниччині.
2012 р.**

Обси́пання молодих.
с. Івча на Вінниччині. 2012 р.

с. Івча на Вінниччині. 2012 р.

**«Одруження»
батьків, які
віддали заміж
найменшу
доньку.
с. Івча на
Вінниччині.
2012 р.**

**Покривання
молодої**

**Перший
шматок
короваю
молодим.
с. Івча на
Вінниччині.
2012 р.**

Весільні рушники. Хмельниччина

Весільні музики. Вінниччина. 1970 р.

«Одруження» батьків. м. Ружин на Житомирщині

Гості з калачами. с. Андрієво-Іванівка на Одещині. 1994 р.

Третій день весілля. «Циганщина».
с. Степанки на Черкащині. 1984 р.

«Циганщина». смт Тошківка на Луганщині. 1980 р.

«Циганщина». м. Ружин на Житомирщині

Фальшиві молоді. м. Узин на Київщині. 2002 р.

Весільні забави. Хмельниччина. 2007 р.

Ряджені на весіллі. Хмельниччина. 2007 р.

від майже зникли, тому що головний обрядовий хліб нині не лише в місті, але й на селі замовляють на Літинському хлібзаводі, у приватних пекарнях, кафе тощо. Почасти є одна коровайниця на кілька сіл, у якої замовляють *коровай*, і вона випікає його за традиційною формою. Отже, цей сегмент весілля вже зазнав помітних змін. Щоб він остаточно не відійшов у минуле, варто було б у навчальних закладах вивчати народну творчість з метою збереження народного мистецтва та пропагувати святість обрядового хліба.

Наші виконавці із с. Івча на Вінниччині весільних пісень справді знали дуже багато. Вони ще проспівали пісні, які виконувалися під час повернення молодої із села, де вона «всю родину обходила, на весілля попросила». Далі співали: «Прийшла Маруся з села», «Кукуріку півнику, кукуріку», «Дружечки, голубочки, сходьтєся до купочки, підемо до хати гілечко вбирати...», «В долину, дружечки, в долину» та ін.

Тим часом до молодої на дівич-вечір (місцева назва *головиця*) прибуває наречений зі своїм почетом – боярами та світилками. Зустрічають їх пісенним супроводом. Тут співають: «Ой попід лісом битая доріженька», «Зеленая рутонька, жовтєє насіння», «Ступайте коні, широко» та інші пісні, частина з яких збігається із записом 1922 року.

Після приходу молодого починалося дійство розплітання коси молодої. Тут також співали багато пісень, супроводжуючи ритуальну дію. Як і в попередньому описі, виконували багато пісень про дівочу долю, про розлуку з батьками, подружками, про майбутнє життя у свекрухи. Потім наставав час для благословення молодої батьками на її перший молодіжний посад, під час якого відбувається прощання з дівуванням та парубкуванням, тобто обрядове відокремлення наречених від групи неодруженої молоді. У суботу на молодіжному вечорі було співано понад 50 обрядових весільних пісень, окрім наведених вище коровайних.

У неділю відбувалася головна частина весілля. Зранку збиралися до вінчання, молодих благословляли батьки хлібом та іконами. У церкві вінчання відбувалося за усталеними нормами, але з народних звичаїв привнесено звичай, щоб молода тягла ногою рушник до дверей церкви, щоб її подружки швидше повиходили заміж. Як відійшли трохи від церкви, то свахи починають співати:

Січана калінонька, січана,
Іде наша Маруся звінчана.
Хоч не з паничом, з мужиком
Зв'язали рученьки рушником.

Дорогою співають багато весільних пісень, власне, пісенний супровід не стихає аж до дому молодого, куди (у цьому селі) йшли на обід після вінчання. До обіду також співають:

Ой нема так ні в кого,
Як у Івана на столі.
Ой є що їсти, є що пити,
Є кому припросити...

Тут співають багато з тих пісень, що зафіксовані ще 1922 року. Після короткого обіду, танцюють і молода з друзками йде до дому. А в молодого збираються свати йти «по молоду». Коли почет молодого приходить до нареченої, то у нього знову вимагають викуп. Продає сестру брат, і коли ведеться торг, то йому дорікають пісню: «Татарин, братічок, татарин, віддав сестрицю задаром...». Готуються до посаду молодих і весь час співають: «Через сінечки в вишнев сад...». Ця пісня фігурує і в записах 1972 року, і в пам'яті старшого покоління зберігається до сьогодні. У неділю кожна обрядодія супроводжувалася так само піснями. Тут були і так звані «передирки» дружок і бояр та світилок, і пісні присвячені прощанню нареченої з друзками, з рідним домом. Ще понад 50 пісень пригадали Катерина Петрівна й Оксана Павлівна, що їх співали в неділю, та ще понад 20 пісень, співаних у понеділок.

Проте слід зауважити, що майже всі ці пісні ще побутували на весіллі до кінця 60-х років ХХ ст. Оповідачка Оксана Тимошук виходила заміж 1969 року, і на її весіллі такі пісні ще співали. Тепер, на жаль, вони лише в пасивній пам'яті.

У 1970–1980-х роках українське весілля ще зберігало традиційні елементи, але вже активно входили в побут рекомендовані сценарії урочистої реєстрації шлюбу. Не прижилися комсомольські весілля, бо проводилися вибірково й були дуже далекі від народного обряду весілля. Поступово поверталися деякі забуті звичаї обдаровування гостей. Відбулися зміни й у виборі музичного супроводу, стало модним наймати естрадні оркестри, вмикати програвачі. Процес трансформації національної обрядовості тривав. Змінилися й весільні страви. З'явилося чимало салатів з майонезом, випікали нові види печива. Для розміщення сотень гостей споруджували спеціальні намети, «шалаші», «курені» тощо. Оздоблювали їх квітами, килимами, рушниками. Набули популярності пісні «Ах эта свадьба пела и плясала...», «Горіла сосна, палала». Щоб українська пісня на весіл-

лі зовсім змовкла, було вигадано ще низку обмежень, посилювалося втручання в побутову складову весільного обряду. Одночасно з інтенсивним упровадженням радянської моделі реєстрації шлюбу почали пропонуватися послуги нових фігурантів весільного обряду українців, зокрема тамади. Особливо активне втручання в побутове життя громадян було здійснене під гаслом боротьби з алкоголізмом (1985–1988). Почали забороняти самостійно встановлювати намети. Такі тимчасові споруди необхідно було замовляти в райпобуткомбінаті. Служба останнього «забезпечувала» весілля оркестром і тамадою. Спочатку цю новацію було впроваджено в містах, а згодом її почали пропонувати й селянам.

На початку XXI ст. простежуються вже помітніші зміни в традиційному весіллі українців. Як у місті, так і в селі вимальовується тенденція до відзначення весільної гостини в закладах громадського харчування. Зрідка роблять весілля вдома, але це тоді називається «вечірка». Як бачимо, повернувся навіть повоєнний термін на означення урочистості. Значна група людей прагне відзначити весілля, як вони самі визначають, за «європейським» зразком. Це передбачає використання різноманітних запозичень масової культури з мінімумом народних традицій. Як не дивно, але прояви такої тенденції досить помітні саме в західних областях України, особливо на території Закарпаття. Менша, але досить потужна група молодих людей прагне, навпаки, до найбільшого використання народних традицій, пропонують гостям дрес-код – народне вбрання. На таких весіллях за можливістю відтворюються народні звичаї благословення, обдаровування молодих, музичний супровід тощо. Це найбільш характерно для центральних областей України.

У селі Івча вчителька історії Людмила Андріївна Шкандюк (1964 р. н.) надала нам інформацію про весілля своєї доньки, що відбулося 2012 року. З її розповіді можна сформувати уявлення про сучасні елементи обряду.

Ще досить стійко зберігається традиція сватання хлопця до дівчини. Його дотримуються майже всі, але з деякими елементами новацій. У домовлений час родичі молодого разом з ним ідуть на сватання до дівчини. Обов'язково несуть із собою хліб, огорнутий рушником, та пляшку горілки. За столом за традицією батьки молодої розрізають принесений сватами хліб, що означає їхню згоду на продовження зустрічі. Дотримуються також звичаю питати згоду на шлюб у дівчини. На знак згоди дівчина пов'язує молодому на праву руку хустину. При цьому наречена промовляє певну формулу, що

належить до новотворів: «Пов'язую тобі хустину, щоб ти узяв мене за дружину». Цією хусткою зав'яжуть молоду на весіллі при обряді покривання голови убором заміжньої жінки. Далі відбуваються певні літературні словесні звертання до батьків молодого при врученні їм подарунків. Майбутньому свекрові дівчина підносить сорочку зі словами: «Дарую вам сорочку, щоб прийняли мене за дочку», а свекрусі хустину: «Дарую вам хустину, щоб прийняли мене, як рідну дитину». Старостів пов'язують рушниками. Як зауважують інформатори, зрідка, але бувають випадки, що дівчина передумає виходити заміж, то як за традицією, так і тепер повертають хліб батькам нареченого.

Нині на сватанні за так званим європейським зразком дедалі частіше наречений дарує дівчині обручку на знак того, що заручені.

Найпоширенішою формою запрошення на весілля є спеціально оформлена листівка. Однак іноді за традицією наречена зі своїми дружками, як правило в національному вбранні, запрошує гостей особисто. Молодий також зі своїми боярами ходить до своїх найближчих родичів. Дружки і бояри носять із собою калачі, прикрашені виплетеною кіскою з тіста. Двома кісками оздоблюють калач для хрещених та рідних дядьків і тіток. У с. Івча збережена локальна традиція, коли при запрошенні на весілля треба почати з хати, що розташована на схід від дому нареченої (нареченого). Формула при запрошенні традиційна: «Просили мама, тато і я прошу вас на хліб-сіль, на весілля»

Як уже зазначалося, сучасне весілля значно скоротилося в часі. Дедалі рідше випікають коровай удома (хоч печі в хатах ще зберігаються), але коли випікають, то намагаються дотримуватися традицій (не запрошують розлучених і вдових на виготовлення короваю) і хоча б часткового пісенного супроводу. Переважно замовляють коровай на хлібзаводі або у приватних коровайниць, які дотримуються традиційної форми випікання короваю. Традиційні сирі два яйця і гроші кладуть у коровай і тоді, коли печуть на замовлення. Ця традиція стійка і перенесена навіть до закладів громадського харчування.

Оскільки весілля відзначають у місцевих кафе, їдальнях, ресторанах (такі заклади є тепер чи не в кожному селі), то відповідно весілля триває один день (здебільшого це субота або неділя).

У випадку, якщо наречений з іншого району чи віддаленого села, то в один вихідний день роблять весілля в молодії, а на другий – у молодого, але частіше все-таки обмежуються одним днем.

Нинішнє весілля розпочинається приходом пошту молодого до молодої. Зберігається (колись ритуальна, тепер ігрова) сцена *переймів* молодого і викупу молодої. За традицією молодь з боку нареченої ще на підході до двору ставить стілець з хлібом, заступає дорогу нареченому і його гостям, щоб заплатили викуп – горілку і гроші. Такі *перейми* влаштовують ще раз перед входом до хати. Часто торгуються за молоду її дружки та брати, отримавши винагороду, вони пропускають молодого. Тоді його виходять зустрічати батьки дівчини з хлібом. Відбувається обмін хлібами і гості нареченого за традицією тричі проспівують: «На день добрий тому, а хто в цьому дому, старому й малому, ще й Богу Святому». При цьому родина молодої відспіває: «Хай ви здорові були, що ви нас не забули, що ви нас нагадали, на день добрий сказали». Заходять до хати і хлопець дарує своїй судженій весільний букет. Після цього чіпляють одне одному до грудей весільні відзнаки – білі букетики. Це вже також набуло ознак традиції в регіоні.

Крім того, збережено традицію виготовлення *гільця* в домах обох наречених, але вже, звісно, без тієї кількості пісень, що побутувала порівняно донедавна. У молодої *гільце* роблять з ялинового дерева, прикрашають штучними квітами, на верхівці – квітка з калини і колосків. *Гільце* молодого несе боярин. Коли молодий викупив наречену, боярин зламає квітку з *гільця* молодої і ставить біля *короваю* *гільце* молодого. Мотивація звичаю розмита – «так треба...».

Після привітань і церемоній з викупом та *гільцем* батьки благословляють молодих на шлюб, пов'язують їм руки рушником, виводять за рушник з хати і обсипають зерном, грішми, цукерками. Молоді в супроводі гостей ідуть до сільського Будинку культури, де відбувається урочиста реєстрація шлюбу за відомим сценарієм, упровадженням ще за радянських часів. За бажанням (тепер це буває часто) молоді після реєстрації ще вінчаються в церкві. Інфраструктура села Івча така, що всі три будівлі, де відбуваються церемонії весілля, розташовані поруч (Будинок культури, церква та кафе).

Ще одна традиція, збережена з радянського минулого, – покладання квітів молодими до пам'ятника загиблим під час війни.

Порівняно новою модою, яка, однак, уже побутує кілька десятиріч, є поїздка молодих з групою молоді до якихось місць, гаїв, так званих весільних комплексів, за межами села. Це може бути місто Хмільник чи Вінниця. Там їм пропонують різноманітні ігри, фотосесію, конкурси та розваги. Розважаються там певний час (можливо, це компенсація втраченого дівич-вечора в традиційному

весілл?) і повертаються до закладу, де відбуватиметься весільна гостина. Молодих батьки зустрічають *короваєм*. Кладуть його на столі, за яким сидять молоді. Біля *короваю* тепер частіше ставлять і святковий торт. Гості по черзі підходять до молодих, вітають їх і вручають їм подарунки. Серед подарунків переважно конверти з грішми. Зберігаються почасти і традиційні примовляння до привітань, на зразок «Даруємо мірку гороху, щоб мали хлопчика до року».

Варто зазначити, що вся весільна церемонія тепер у руках тамади, який не керується знаннями традицій народу, а на свій смак пропонує тости, конкурси, ігри. Як правило, наймаючи музикантів, вам пропонують відразу і тамаду. Помітний певний супротив такому нав'язливому сервісу. Тому створюються групи музикантів (така група є в райцентрі Літин), які більше дотримуються народних звичаїв, виконують українські пісні, одягнені в національний одяг. Про те, що тяга до рідного в людей велика, свідчить хоча б той факт, що такі троїсті музики чи гурти мають неабияку популярність, і щоб замовити їх на весілля, треба зробити це заздалегідь, бо буває, що до них записуються в чергу, і тоді визначають вже дату свого весілля. Поступово відроджується і традиція мати своїх музикантів у селах. Духовий оркестр нині на весілля не наймають, а ще років тридцять тому без нього весілля не було або називалася гостина ця вечіркою.

У селі Івча під час весільної гостини прижився і такий новотвір, як взування тещі в чоботи, що їх подарував зять. На деяких весіллях теща протестує проти так званого обрядового миття ніг і дозволяє лише взути чоботи і станцювати в них танець.

Весільних пісень уже майже не співають, бо в тамади своя «програма». На закінчення гостини старости приступають до розподілу *короваю*. Перед початком кілька жінок тричі заспівають: «Благослови, Боже, благослови Боже, і отець, і мати, своїй дитині коровай роздати...». Найперше вирізають середину й віддають молодим, які відразу відкушують шматок священного хліба. Існує і шириться теж порівняно новий забобон, що хто з молодих більший шматок відкусить, той і буде верховодити в родині.

І на останок – традиційний звичай, але з новими нюансами – покривання молодої хустиною (раніше одягали *кібалку* і *чепець*). Обидві матері або одружені родички знімають з молодої фату і зав'язують їй хустину. Потім молода одягає фату на подружок і з кожною перетанцює, що було і в традиційному весіллі.

Якщо батьки одружують останню дитину, то їм одягають на шию вінок і молоді з ними танцюють.

Інколи на другий день ще приходять гості на сніданок до дому молодих. Відбуваються переодягання в підставних молодих та різноманітні жарти. Готують вареники з незвичною начинкою (перцем, капиною тощо).

Таким чином, порівнявши три записи весільного обряду в старовинному селі Івча на Вінниччині, можна спостерігати ще досить високий рівень збереженості традицій. Стійкими символами весілля є рушники, весільний коровай, звичай обдарування молодих. Водночас бачимо, що впроваджений сценарій найманого тамади дедалі активніше віддаляє обряд весілля від народних звичаїв і традицій. Молодь уже призвичаїлася до нових елементів весілля і майже жодне весілля не обходиться без розваг, фото-, відео- та кінозйомки. На весільній гостині тамада має власний сценарій різноманітних змагань, ігор, танцювальних пауз. В умовах глобалізації дедалі більше з'являється запозичень з практики західних країн, зокрема, кидання нареченою весільного букета друзям, щоб і ті швидше вийшли заміж. У традиційному весіллі ця прикмета стосувалася рушника, який молода тягла ногою до порога церкви. Крім того, з цією метою відбувався ритуальний танець після одягання вінка на наречену, яка потім перетанцювала з дівчатами, а ті якнайшвидше намагалися сісти на кожух, щоб і їх ця подія не оминула. Простежується певне інстинктивне прагнення до використання народних традицій у сучасному весіллі. Таким чином, вони набувають нового розвитку за допомогою носіїв традиції, використання описів весілля з етнографічної літератури, засобів масової інформації тощо.

На прикладі села Івча Літинського району на Вінниччині можна простежити, як швидко відбуваються зміни в традиційній культурі українців, виникають нові елементи, однак певною мірою зберігаються і давні звичаї¹³⁶.

Отже, підсумовуючи зміни в сімейній обрядовості українців, можна окреслити основні тенденції розвитку сучасного весілля як одного з найяскравіших обрядів. Оскільки в міській, приміській та

¹³⁶ Фото до книги надані Людмилою Шкандюк з весілля 2012 р. Допомогали зібрати матеріал з весільної обрядовості виконавці пісень Катерина Мамошук та Оксана Тимошук. Організували поїздку до села Людмила Пивовар, Леся Коломієць, Віктор Коломієць. Усім висловлюю глибоку вдячність за надану допомогу.

частково сільській місцевості місце розпорядника обряду – традиційного старосту – замінив найнятий тамада, то відповідно сформувалися дві основні течії. Перша течія – вибір тамадою народних традицій і внесення до сценарію весілля також різних конкурсів. Той тамада, який є прихильником вкраплення народних традицій, намагається якомога більше їх дотримуватися. Це і спів весільних пісень, зокрема благословення до розподілу весільного короваю, і атрибутика – рушники, барвінок тощо. Друга течія – коли тамада – це класичний культмасовий працівник радянського зразка, який використовує переважно ігрові сцени з фільмів, казок, літератури, послуговується різноманітним інвентарем розважальних шоу. Зокрема, різні сцени для молодих здійснюють казкові персонажі в кокошниках, сарафанах під супровід російської попси, на кшталт «Все мы бабы стервы...», з відверто еротичним забарвленням. Ця група витівників найменше схильна до використання традиційних елементів весілля. На користь часто шокуючих конкурсів зменшується навіть палітра поздоровлень від родини.

6.4. Опис весілля на Півдні України

с. Розумівка на Запоріжжі

(Записала Валентина Борисенко 18 травня 1975 р.

від Пазинич Марії Сисоївни, 1905 р. н., Шевченко Лідії Харитонівни, 1917 р. н.,
та Гринь Мотрони Володимирівни, 1921 р. н.)

Сватання відбувається за місяць-два перед весіллям. Йдуть два свати з хлібиною, бутилкою. Свати кажуть: «Приймайте нас з хлібом-сіллю». Наречена підносить сватам рушники і перев'язує їх, тоді гукають жениха. Жених заходив – питають згоду, благословляють і відправляють жениха з нареченою по батьків молодого. Йдуть кликати батьків молодого, коли в одному селі, а як здалеку, то батьки приїжджають разом з сватами. Тепер, як і колись, у сватання дівчина обов'язково перев'язує сватів рушниками, бо як не в'яже, то значить не дівчина. Все село буде говорити.

Раніше після сватання у молодого через неділю робили запоїни – договори про свадьбу.

Після весілля у батьків молодого через тиждень були зазови, тепер зрідка дотримуються цього обряду. На зазовах обговорюють, як пройшла сватба. Запоїн тепер нема, тільки сватання.

В п'ятницю починалось і тепер починається весілля, бо в п'ятницю ладнають коровай. Місяць коровай дві жінки у дерев'яних ваганах, їх зв'язують рушником. Починають місити коровай, а наречена в цей день запрошувала з дружками, з шишкою на весілля. Виряджаючи дочку з дружками на село, коровайниці, гості співали:

Куди, доню, собираєшся?
Що так рано наряджаєшся,
Чи між турки, чи між татари,
Чи між дружки, чи між бояри?

Молода запрошує на весілля і свекрів, які запрошують її тоді ж приходити на дивит-вечір, який відбувається у молодого.

Тепер вечеряти до молодого не ходять, а колись йшли на дивит-вечір. Дружки співали:

Ішли ми не берегом-лугом,
Зустрілися з несудженим другом:
– Здоров, здоров, несужений друже,
Ми з тобою любилися дуже.

Любилися, як макове зерно, –
Розійшлися скверно,
Любилися, як горіх у лісі, –
Розійшлися, як туман по лісі.

До молодого вечеряти веде молоду її брат, – може, й двоюрідний, коли нема рідного – за платочок. Доходять до воріт і їх зустрічають мати і батько з хлібиною і рушником. Брат падає на воротях, поки не наллють йому чарки, молода стоїть. Зайшовши в хату, молодих, дружок, боярів розсаджують за стіл, пригощають. За столом співають:

Хміль хміллями,
Пшениця лугами,
Просимо, Марійку,
Вечеряй із нами.
Хай Бог помагає.
Вже ж твою голівоньку
Журба обіймає,
Хміль потреться,
Пшениця пожнеться,
Вже ж твоє гуляннячко,
Марійко, минеться.

І тепер цю пісню співають на весіллі, в суботу, коли молоді обідають. На дивит-вечорі ще співали:

Ой ви, гори кам'яні,
Підніміться ви вгору,
Молода дівко, Галино,
У неї серденько кам'яне,
Її батько не жалує,
Рано заміж оддає.

Раніше весілля було в неділю. Приходили дружки, вбирали молоду до шлюбу, свахи співали:

У неділю та й раненько
Там синее море грало,
Там молода Галина водоньку брала,
У синьому морі потопала.

– Рятуй, рятуй, мій батенько,
Не дай мене у неволеньку.
– Ой рад би я тебе рятувати,
Треба тебе за люди оддати.

Ще співали:

Жалуй, ненько, поки я у тебе,
Бо я піду до ненько чужої,
То не буде воленьки такої.
Ой у рідної неньки
За юпочку та й на вуличку,
За віночок та й у таночок.

Як ішли від вінчання:

Ой за гори за крутої
Голубка гуде,
Молодая Галя
До батенька йде.
– Ой батеньку мій рідненький,
Просю я тебе,
Я прийду я повінчана,
Чи приймеш мене?
– Одрізана скиба хліба –
Я ж не притулю,
Як прийдеш ти повінчана,
То я не прийму.

Після вінчання їдуть обідати до молодого, потім він відводить молоду з друзками додому, і вона гуляє з друзками, а наречений повертається додому і ладнає поїзд: свашки, бояри, два старости, перев'язані рушниками, бояри, перев'язані платочками. І тепер в'яжуть.

Молодого на воротях колись і тепер не пускають. Стоїть стража, свахи співають. Платить боярин гроші, водку.

Потім ще викупляє молодий місце біля молодої, біля якої сидить менший брат. І тепер купляють місце. Свахи співають:

Не стій, зятю, за плечима,
Не лупай очима,
Вивертай кишеню,
Давай гроші жменю.

Також співають:

Братіку, не лякайся,
Братіку, не цурайся,
Не отдай сестриці за руб, за чотири,
За чарку горілки, за чотири копійки.

Боярин платить гроші, брат поступається місцем, і староста заводить молодого. Розсаджують сватів – родичів молодого.

На весілля і колись, і тепер несуть бутилку водки, хліб. І їх [сватів] тепер зразу ж перев'язують, а потім садовлять за стіл. Раніше перев'язували хрещених, діда, бабу, а тепер подуріли і перев'язують всіх запрошених. Чоловіків – рушниками, жінок – матерією. На столі у молодой перед молодими ставлять і тепер дивень, у дивень кладуть дві ложки (желательно дерев'яні). Перед молодими також ставлять дві пляшки з красною наливкою і зв'язують їх восьморкою, ставлять у пляшки житні колоски по пучку. На найвищому місці в хаті – до сволюка, як є, – вішають бутилку, яку бояри мають дістати.

Тепер, коли обдаровують після застілля молодих, молода всім дає гільце дивню і шишку. Печуть до 200 палок. Раніше молода роздавала декілька гілок друзкам, а дивень везла до свекрухи. Тепер до свекрухи рідко везуть дивень. У молодого печуть коровай і «бугай». «Бугай» – квадратної форми великий білий хліб, прикрашений виліпленими з тіста квітами, пташечками. Такий, як коровай, тільки форма квадратна. «Бугай» ділять у молодого в понеділок. Дивень тепер бере до свекрухи в тому випадку, коли молода йде туди жити.

Ввечері виряджають молоду до свекрухи, раніше вперед везли придане – скриню, подушки, тепер придане в день весілля не дають, пізніше молода забирає, а часто залишається дома жити. Коли молоду виряджають до свекрухи, то співають:

Ой жалуй, ненько,
Поки я у тебе,
Бо я піду до неньки чужої,
Там не буде воленьки такої.

Прийїжджають до свекрухи, свекруха з свекром зустрічають молодих хлібом-сіллю. Заходять в хату, садовлять за стіл, пригощають молодих.

Колись давно, ще до війни, свекруха покривала молоду капором і одягала фартух. Тепер свекруха запинає молоду платком і чіпляє фартух.

В понеділок, тепер в неділю, весілля в молодого. Ранком наряджаються в циганів, медсестру, міліціонера і стоять на воротях. Всіх запрошених на весілля зустрічають у воротях ряжені. Тут стоїть в відрі сажа, відро води, чашка, мило, помада, зеркало. Спочатку весільних вимащують сажею, потім вмивають, за що треба платити по 1 крб. На ці гроші гуляють ще й в понеділок.

Тепер на другий день всі запрошені несуть кури, вже обпатрані, і часом живі. Трохи раніше, ще й після війни за курми ходили ряжені і співали:

На тарелке белой сыр,
В Костюченка гарний син,
Гарно ходить,
Гарно його батько водить.

Тепер цю пісню співають на весіллі в молодого.

В молодого в неділю продають «бугая». Вибирають веселого і дотепного чоловіка – свата, перев'язують рушником і красною стрічкою і на рушнику підвішують до сволака. Сват в такому положенні продає «бугая». Купляє той, хто дасть найбільше або хто останній. При цьому співають сороміцькі пісні. Ой, соромно й казати таке! «Бугай чорний»... Ні, не буду, а то що про мене в Києві скажуть... Після того, як «бугай» проданий, сват чи той, що купив, ріжуть на кусочки і роздають всім.

Якщо женять чи оддають заміж останню дитину, то везуть батьків в магазин продавати або в Дніпро топити. А жених з невестою повинні викупити батьків горілкою. Мати перед цим готує сумку з горілкою і закускою. У селі Біленькому (18 км від Розумовки) доводилося бувати там на весіллі, бо у мене там родичі – теж везуть батьків до ставка, купають – заганяють далеко у воду. Свахи одягають на батька і матір в білі, довгі до п'ят сорочки. Після мати тут же перев'язує всіх чоловіків рушниками, жінкам фартухи одягає. В Розумовці колись і тепер купають батьків молодого дома. Тепер – у понеділок, колись було у вівторок. В понеділок рано сходяться свахи, гріють корито води. Тепер ванну спеціально мають, як нема, то позичають. Люди придбали для весілля спеціально, а то в кориті тісно. Кидають у ванну чи корито всяке зілля: чорнобривці, м'яту. Роздягають спочатку батька і купають його першим, співають при цьому, але забула пісні. Потім купають матір. Після вгощаються за столом. В понеділок весілля закінчується.

Ще на дивит-вечір, а тепер в суботу, співають часто таку пісню:

А в горнушке у новой
Стоял стол дубовой,
То ж не стол дубовой,
То Іванко молодой.
То ж не голубка сиза,
То Галина молода,
Вай лю-ле, вай лю-ле.

Тепер молоді не вінчаються, а розписуються в ДК [Будинку культури] в урочистій обстановці. Сценарій урочистої реєстрації шлюбу написаний завідуючою будинком культури. Молодих зустрічають музикою – марш Мендельсона у записі. Простилають молодим коврову дорожку, впереді молодих свати несуть коровай на рушнику або хліб-сіль. Цей хліб-соль залишають в ДК, для тих, хто реєструє. Жартують, що колись попові теж лишали. Дружка перед молодими розстилає рушник і під рушник сипле дрібні гроші під два кінці. Потом ці гроші і рушник теж залишаються в клубі, бо по старих звичаях рушника забирати не можна – з церкви не брали. Після реєстрації молоді кланяються тричі всім присутнім і виходять під звуки музики надвір. На виході з фойє свахи обсипають молодих просом, цукерками, грішми. Молоду інколи виносить молодий на руках, але це сталося недавно.

Записи весіль із різних регіонів України, зафіксовані протягом ХХ ст., свідчать як про спільні компоненти обряду, так і про локальні особливості. Одруження залишається однією з найбільш значимих подій у житті людини і тому весілля намагаються справити різні соціальні категорії населення. У заможних свято відзначається більшою пишністю, запрошенням артистів, ансамблів, цінністю подарунків. Більша ж частина міського й сільського населення використовує частіше поєднання традиційних елементів із сучасними новотворами.

7

ВІДХІД ЛЮДИНИ ЗА МЕЖУ ВІЧНОСТІ

Протягом тривалого часу люди спостерігали за природними явищами, людською долею і сформували власні уявлення про відхід людини за вічну межу. Вони характеризувалися загальноукраїнськими ознаками та локальною специфікою, яка однак не була суттєвою. Кінець земного життя люди сприймали по-філософськи, що простежується в низці приказок: «Коли б люди не вмирили, то вже б небо підпирали», або «Коли не вмирати, то треба день втрачати», «З землі прийшли – в землю й підемо». Особливо ємкий напис був на могилі загиблих вояків у м. Моршині: «Ви можете забрати у нас землю, на якій ми живемо, але ви ніколи не зможете забрати у нас ту землю, в яку ми поляжемо за неї».

У плині віків назбиралося багато різноманітних прикмет, тлумачень снів, які віщували близький відхід людини в потойбіччя. Переважно вони були пов'язані з птахами, оскільки, як відомо, вони мали контакт з Вирієм – царством мертвих і ненароджених. Вважалося, коли пугач (сова), крук, ворона кричали, то це віщувало, що хтось у родині помре. Це саме означало, коли горобець бився у шибку, коли ластівка кидала гніздечко в подвір'ї, коли курка співала, як півень... Поведінка собаки також насторожувала, якщо він вив, підгинав хвіст, сумував або коли худоба ревла без причини¹³⁷. Якщо дерево молоде всихало, то це також було недоброю вісткою. Довгі або короткі літа віщувало кування зозулі. Якщо кріт вивертав землю від хати до воріт, то це віщувало смерть господаря. Спечений обрядовий хліб також міг сигналізувати про нещастя. Наприклад, якщо

¹³⁷ Див.: *Волошинський Ів.* Похоронні звичаї і голосіння в Городенщині // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 195.

великодня *бабка* «не виростала, а запалий вигляд мала», то це вважалося на біду в тій оселі.

Палітра тлумачень сновидінь була ще яскравішою. Наприклад, коли снилося будівництво нової хати, то ця «хата» могла бути не-весела; якщо снилося, що випав зуб із кров'ю, то це передбачало смерть когось із кровних родичів. Якщо уві сні бачили весілля, чорну ріллю, брудну воду, це вщувало щось недобре тим, кого бачили у сні. Неспокій і тривогу викликали також розбиті речі, тріснуті стіни, дзеркало та інші предмети побуту.

Здавна люди дотримувалися низки звичаїв при похованні померлого. Літописи свідчать, що в наших пращурів існував звичай везти покійника до місця поховання на санях незалежно від пори року¹³⁸. Археологічні дані за розкопками могил показали, що на території України існувало два основних способи поховання людини. На Лівобережжі померлих спалювали, а на Правобережжі – переважно закопували в землю або покладали на поверхні землі і насипали високу могилу. Звичай спалювання небіжчиків відомий і на території Галичини. Мали місце поховання померлих родичів біля хати в саду (Лівобережжя України) та біля храмів або в лісі; таке місце називалося «могилки». Назва зберігається майже на всій території Полісся. Пізніше на Правобережжі поширилася назва місця поховання «цвинтар», а на Лівобережжі – «кладовище» або «кладбище». Померлих нехрещених дітей, самогубців тривалий час хоронили на межі, за цвинтарем, але вже з другої половини ХХ ст. цієї норми не дотримувалися і таких небіжчиків почали ховати на звичайних кладовищах. Під час трагічних подій Голодомору 1932–1933 років звичаєва норма порушувалася, і покійників хоронили у спільних ямах, буртах від овочів, у ярах, погребях тощо.

У ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні існують також дві форми поховання: спалювання і захоронення на цвинтарі. Останній спосіб переважає.

Існували своєрідні погляди на конання людини. Раптову смерть часом розглядали як справу нечистого, але й існувала думка, що праведникам Бог посилає «легку», тобто без мук, смерть. Найгіршим вважали, коли смерть наставала без присутності родини та близьких. За традицією хтось мав бути біля помираючого, засвітити свічку й одразу закрити очі покійнику. Якщо людина важко помирала, то

¹³⁸ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу... – С. 249–250.

світили громничу свічку, що її святили на Стрітення. Вважалося недоброю ознакою, коли очі в мерця напіввідкриті або одне око не заплющене – це віщувало ще одну смерть у домі. Казали «за кимось दिвиться». Відразу давали знати до храму і дзвонар дзвонив за душею померлого. Це був знак, що в селі є покійник і всі кидали роботу, бо вона буде намарною. Особливо поширювалося табу на виконання таких робіт, як заквашування овочів, випікання печива, виготовлення прядыва, забій тварин, підсипання квочки, бо зародки замруть і не буде потомства тощо. На Гуцульщині про смерть односельця сповіщали трембітарі, які сурмили в трембіти, опускаючи їх донизу.

Коли в хаті був покійник, то всі, хто приходив, віталися не звичним «Добрий день», а обов'язково усталеною формулою «Здорові будьте», що мало сприяти здоров'ю родині померлого.

На всій території України побутував звичай ритуального обмивання покійника. Його виконували переважно старі люди, іноді чужі, навіть жебраки, бо рідним не годилося. Померлого обмивали солом'яним віхтем, витирали полотном, а потім усе це спалювали. Небіжчика наряджали, підрізували нігті, чоловікам підбривали бороду. Воду після обмивання виливали в такі місця, щоб туди не могла ступити людська нога. У великих містах покійників переважно наряджають у спеціальних закладах ритуального обслуговування, тому низка цих звичаїв невілюється, але в селах частково зберігаються старі норми приготування покійника до далекої дороги.

За традицією людей похилого віку вбирали в завчасно заготовлений одяг, переважно темних кольорів. Молодих дівчат одягали в спідниці синього, жовтого кольорів, які в народі вважалися траурними («жалібними»), на голову накладали вінок із квітів, стрічок, розплітали косу, як і до весілля. Нині неодружених дівчат здебільшого вдягають у весільне сучасне вбрання (білу сукню, фату). Колись одягали й прикраси: дукачі та намисто. Неодруженим хлопцям пришивали до шапки вінок із барвінку. При похованні неодружених людей (незалежно від їхнього віку) використовували низку елементів весільного обряду: весільне вбрання, прикрашання весільного деревця-гільця, випікання короваю і роздавання його на цвинтарі (тепер частіше під час поминального обіду). На Холмщині під час похорону поховальну процесію супроводжували на конях весільні «маршалки»¹³⁹.

¹³⁹ Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя... – С. 302.

Померлих клали на лаві ногами до дверей, підстилаючи біле полотно або рядно. У складені на грудях руки ставили хрест, а поруч – ікону Богородиці. Під голову клали подушку із сіна, васильків, м'яти, але в жодному разі не з пир'я. Як символ кругообігу життя використовували і зерно жита, яке насипали в глечик і ставили з двома свічками в головах померлого. Пізніше в містах і містечках глечик із житом замінили підсвічники.

Переважно небіжчиків взували, але подекуди на території Східного Поділля на померлого вдягали тільки панчохи (або шкарпетки), але не взували. З цього приводу побутувало навіть прислів'я: «Кільо не роби, то все одно босого поховають». Однак у Карпатському регіоні та в інших за звичаєм покійник мав бути взутий у жовті або чорні чоботи: як перелітатиме огненну ріку, то попече ноги. На початку ХХІ ст. старших людей, особливо жінок, часто ховають у кімнатних капцях з мотивацією, «щоб на тому світі було легше ходити, щоб ноги не боліли».

Чоловікам голову не покривали, але обов'язково клали збоку шапку чи капелюха. Жінок запинали хустиною (давніше – пов'язували наміткою) та ще дві хустки клали обабіч. Зав'язували також вузлик з грішми і клали до рук покійного або збоку, щоб «мав за що відкупитися на тому світі». Виносячи мерця з хати, тричі стукали домовиною об хатній і сінешній пороги. В українців Холмщини чоловіки, які виносили труну, від імені небіжчика промовляли: «Бувайте здорові»¹⁴⁰.

За народними віруваннями, небіжчика ховали на третій день після смерті. Тепер цього правила не завжди дотримуються, що залежить від родинних обставин. Коли мерця виносили з хати, хуленько зачиняли всі двері, ворота, щоб смерть «не верталася». В умовах міста, коли покійника з моргу підвозять до багатоповерхівок «попрощатися» з домом та сусідами, то до під'їзду виносять табуретки і покривало чи килим, але коли труну знову заносять до транспортного засобу, то стільці швиденько перевертають догори ніжками і так заносять назад у помешкання.

У багатьох селах, навіть у передмісті, на воротах пов'язують хустку, щоб покійник «не впізнав свого двору і не вертався».

Однією зі складових поховального обряду було голосіння за померлим. Відомі фольклорні тексти плачів матері за дітьми, жінки за чоловіком, дітей за батьками. Вони творилися в умовах найглибших людських емоцій і переживань, і тому завжди викликали жаль і сльози.

¹⁴⁰ Kolberg O. Chelmskie. – Kraków, 1890. – N 33. – P. 183.

Голосіння за покійним відомі з дохристиянських часів у багатьох народів світу. Найдавніші записи голосінь у польських джерелах відомі з XVI ст.¹⁴¹ Оскільки вважали, що плач рідних «змусить» небіжчика повернутися, то наймали голосільниць, які знали звичаї і були певними професіоналами у виконанні пісенного супроводу при похованні.

У православних здебільшого провадили померлого на цвинтар, залишаючи труну відкритою. Дорогою кілька разів зупинялися й оплакували небіжчика. На Правобережжі побутувала традиція, коли попереду похоронної процесії двоє або четверо дітей несли кошики з квітами і зеленню (обов'язково гілочки ялини, стебла барвінку) і встеляли ними дорогу від самого дому до ями.

Як колись, так і тепер тих, хто несе домовину, віко (кришку) від неї, вінки, перев'язують рушниками чи хустками (чоловіків – рушниками, жінок – хустками). Нині дедалі частіше лише хустками, особливо в містах. На віко домовини кладуть хліб, який на цвинтарі віддають «копачам» (тим, хто копає яму). У містах хліб не завжди кладуть на кришку, а робітникам платять гроші.

За звичаєм рідні й члени родини померлого не несуть домовини, а йдуть за труною і несуть хліб.

На цвинтарі, біля ями, відбувається прощання з померлим. Раніше цілували в лоб і руки, а тепер частіше лише торкаються правицею рук чи просто домовини. Священик або хтось зі старших обов'язково тричі звертався до всіх із проханням простити прогрішення, образи померлому. Тричі присутні хором відповідали: «Хай Бог простить». Цього дотримуються і тепер.

Після церемонії прощання труну закривали, забивали її гвіздками, спускали в яму на довгих тканих рушниках, спеціально для цього виготовлених. Вони зберігалися в церкві разом з іншими атрибутами поховального обряду (ноші, хоругви).

Коли мерця опускають у яму, то родичі (але не рідні) кидають за ним кілька грудочок землі і примовляють: «Хай земля буде пухом». У міській сучасній традиції грудку землі кидають і рідні покійного.

Раніше, власне, до другої половини XX ст., усі, хто був на похоронах, поверталися до хати покійного. Ще давніше обливали водою волів, які везли небіжчика на цвинтар. Обов'язково мили руки, витирали чистим рушником, а потім сідали до поминального обіду. Сьогодні в селах і містах здебільшого поминальний обід відбуваєть-

¹⁴¹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу... – С. 252.

ся в закладах громадського харчування, де намагаються дотримуватися локальних звичаїв у приготуванні традиційних страв. Ритуальне миття рук зберігається і в наш час.

Спочатку всім присутнім давали по три ложки *колива* – обрядової поховальної пшеничної (рисової) каші з медом і цукром, в окремих районах Полісся це могла бути розкришена й підсолоджена булка. *Коливо* під різними назвами (*кутя*, *канун*) готували повсюдно, а інші обрядові страви мали регіональні відмінності. У більшості районів обов'язково готували *капусняк* (*капусту*) як одну з найдавніших страв, борщ, варений горох, гречану кашу. Для приготування поминальної їжі не вживали часник та інші прянощі. У піст готували лише пісні страви. Тепер цього припису дотримуються не завжди й готують на поминки багато сучасних страв.

На другий день після поховання родичі померлого відвідували могилу, приносили із собою наїдки, поминали біля могили. Тепер традиція зберігається здебільшого в селах.

8

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТ ПРАЩУРІВ

У традиційних уявленнях українців, як і багатьох інших народів, модель світу складалася з небесного, земного й потойбічного. Вважалося, що померлі родичі здатні опікуватися добробутом і щастям живих. Шанобливе ставлення до померлих благодатно впливає на живих нащадків, сприяє регулярним змінам у природі, урожайності полів і садів.

За традиціями українців померлих родичів вшановували під час календарних свят чотири рази на рік: на Святий вечір перед Різдвом, навесні на Провідний тиждень після Великодня (Томина неділя), улітку на Зелені свята, восени на Дмитрівську, Кузьмо-Дем'янівську, Михайлівську суботи. Найбільше збережені в Україні весняно-літні поминання пращурів. Родичів поминають також під час календарних свят, на Спаса, Покрову, храмові празники.

Уявлення, що характеризують взаємозв'язок між живими і мертвими, мають дуже давню історію і сягають своїм корінням у прадавнину. Учені віднаходять чимало аналогій в українській фольклорно-етнографічній традиції та інших культурах народів світу¹⁴².

До фіксації й аналізу язичницьких уявлень українців про взаємозв'язок двох світів зверталось багато вчених. Серед них такі відомі дослідники, як І. Срезневський, О. Потебня, В. Гнатюк, Хв. Вовк, Б. Грінченко, Є. Анічков, А. Афанасьєв, Б. Рибаків, І. Огієнко, М. Чмихов та ін. Загалом накопичено значний археологічний, фольклорно-етнографічний матеріал, який репрезентує систему уявлень українців про образ світу.

¹⁴² Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – Москва, 1978. – С. 27–28; Умебаяси Масакі. Календарні звичаї та обряди японців. – Київ, 2012. – С. 158–174.

У духовній культурі наших пращурів збереглося до недавнього часу чимало традицій поклоніння своїм померлим родичам. Найбільше це виявляється в календарній та родинній обрядовості, під час важливих подій в особистому житті людини та кульмінаційних точок у природі при зміні пір року. Шанування померлих родичів під час зміни пори року відоме багатьом народам ¹⁴³. Учені, досліджуючи феномен культу пращурів, дійшли висновку, що в перехідних обрядах родин, весілля, поховання простежується наскрізна ідея колообігу життя і смерті, зв'язку між тим і цим світом... У всіх традиційних обрядах життєвого циклу і в календарних господарських обрядах особливу роль відведено предкам – покійним старшим родичам, до того ж культ пращурів у більшості народів світу посідає центральне місце в системі традиційних вірувань ¹⁴⁴.

Поминання померлих родичів було турботою про їхні душі та необхідною умовою благополуччя живих. У системі календарної обрядовості маємо цілісну картину поминальних звичаїв, які в трансформованому вигляді збереглися до початку ХХІ ст. Окремі з них набули нових елементів, зокрема розширився асортимент поминальних страв (за збереження традиційного хліба), зазнав змін і звичай забезпечувати померлого необхідними речами для продовження життя на тому світі.

У різдвяній обрядовості українців поминання померлих відбувалося під час Святого вечора. Основна обрядова страва – *кутя* з медом – була поминальною. Миску з *кутею* і ложками в ній залишали на ніч на столі (у деяких місцевостях – на покуті), ставили воду й вішали чистий рушник, щоб душі родичів могли бути на святковій трапезі. За повір'ям, померлі сходилися на вечерю звечора, і коли домочадці сідали вечеряти, то дмухали на лаву перед тим, як сісти, «щоб не присісти чийось душечку».

Спеціально випечений різдвяний хліб – *книш*, що його давали на Новий рік посівальникам в окремих селах Галичини, мав назву *душа*, що також пов'язано із шануванням душ померлих ¹⁴⁵.

У Різдвяному циклі свят до культу предків належить і звичай «гріти мерців». Так, у деяких районах Карпат та Поділля жінки, у

¹⁴³ Леви-Стросс К. Печальные тропики. – Москва, 1984. – С. 111–112.

¹⁴⁴ Герасимова К. М. Традиционные верования тибетцев в культовой системе ламаизма. – Москва, 1989. – С. 144.

¹⁴⁵ Зап. Ф. Кузишин у с. Кокошинці на Тернопільщині 1951 р. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 97, арк. 264).

яких вмирали нехрещені діти, на другий день Різдва з *дідуха* (сніп, що стояв на покуті, або солома, якою стелили долівку на Святвечір) брали пучок соломи і спалювали його на цвинтарі ¹⁴⁶.

У дні переходу від зими до весни з проводами зими поминали й померлих родичів. Так, в окремих районах України (Волинь, Полісся) варили вареники (пирogi) із сиром і залишали на покуті на всю ніч в останній день Масниці на так звані *запусти* або *пущення* на Великий піст, що має аналогії в інших народів ¹⁴⁷.

Найвеличніші поминання припадають на перший післявеликодній тиждень. І це не випадково, бо із зимового сну пробудилася і ожила Земля. Бог у цей час дає життя рослинам, а людям – долю й вік. Умилостивлені й пошановані пращури сприятимуть добробуту, врожайності, шлюбом, достатку. Тиждень після Великодня в різних областях має локальні назви. На Поліссі – *проводи, діди*, які бувають в окремих селах у неділю, суботу, понеділок, вівторок. «В сей день звичайно одправляється у церкві заупокойна літургія, на яку приносять на поминки своєї померлої рідні “миски”, се є 3–5 хлібин, або калачів і стакан меду» ¹⁴⁸. Після літургії всі йдуть хресним ходом на місцевий цвинтар (*могилки*), де після загальної панахиди відправляються поминки над могилами предків. У західних і центральних регіонах поминальні дні навесні називають також *могилки, діди, гробки, проводи*. Майже до 1970-х років у певні дні поминального тижня відбувалися колективні обіди на цвинтарі, біля церкви, трапези родичів біля кожної могилки, роздавання хліба, калачів, солодощів старцям, дітям. Могили застеляли чистими скатертинами, на них розкладали великодні страви, серед яких обов'язково *бабки, крашанки, галушки*, запалювали свічки. Червоним яйцем тричі обкочували могилку. Наприкінці ХХ ст. звичай трапезування родичів біля могили зазнав трансформацій. Дедалі частіше принесені продукти не поїдали біля могили своїх родичів, а намагалися роздати комусь на цвинтарі, здебільшого дітям. Останніми роками, крім калачів і цукерок, приносять яблука, банани, цитрусові, печиво. Нині деяку частину пригощань кладуть на рушничку на могилці, але найбільше

¹⁴⁶ Зап. І. Сиворіг у с. Курівка Проскурівської округи у 20-х роках ХХ ст. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–7, од. зб. 736, арк. 24).

¹⁴⁷ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – Москва, 1979. – С. 48.

¹⁴⁸ Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів. – 1912. – Т. 15. – С. 67.

зносять на загальний стіл, а після відправлення молебні передають здобу та солодоші до дитячих будинків, інтернатів тощо.

На сьомому тижні після Великодня відбувається перехід від весни до літа, що відомо в народі під назвами Зелені свята, або Зелена неділя (тепер часто вживають християнську назву Трійця).

Люди вірили, що розквіт природи, визрівання врожаю залежали й від впливу померлих родичів, тому в багатьох селах Правобережжя, зокрема і на Поділлі, стійко зберігається традиція поминати померлих на «клечану суботу», а найбільше – на Зелену неділю або наступний після неї день – понеділок, але це значно рідше. Скажімо, в окремих селах Вінниччини й досі на Зелену неділю люди сім'ями відвідують цвинтар, і поминають біля кожної могилки своїх померлих родичів. При цьому застеляють скатертинами гробки, кладуть їства, запалюють свічку. Біля могилок їдять, п'ють горілку, а її залишки виливають на могилу, вважається, що померлі в цей день трапезують разом з родичами, які прийшли їм поклонитися. А хто в цей день не поминає, то тому часто сняться родичі, які просять їсти, і тоді треба скликати людей до хати і поминати та роздавати бідним допомогу. Ще в 40–50-х роках ХХ ст. існували колективні обіди на цвинтарі під час Зеленої неділі. На початку ХХІ ст. масове відвідування могил померлих родичів значно зросло. Люди приїжджають навіть з віддалених міст, а також з інших країн.

Тиждень після Зелених свят є також поминальним для втоплеників, померлих нехрещених дітей – Русальний або Розигри. У цей час *русалки, мавки, лоскотарки* водять таночки на березі річки, у житі, у лісі. Не йдуть цього тижня в поле, бо вірять, що можуть бути залоскотані *лоскотарками*. Однак хто їх побачить здалеку, той буде дуже щасливий.

На Київщині, у селі Скибинці Тетіївського району, зберігся давній звичай поминання нехрещених, мертвонароджених дітей на Шуляка – перший понеділок після Русального великодня. У цей день самі лише жінки ходять на цвинтар і поминають нехрещених, беруть із собою коржики, цукерки, ягоди¹⁴⁹. У цьому самому селі записано повір'я, згідно з яким цього дня не можна жати, бо великий гріх. Його частково дотримуються й досі. Якщо ж порушити цю заборону, то з жита до необачної жниці виходить дівчина Дух і каже: «В цей день ніколи не сій муки на діжку, не мий ноги об ніжку» і може затягти в жито і залоскотати¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Зап. В. Борисенко 1990 р. в с. Скибинці на Київщині від Ковтун Ганни.

¹⁵⁰ Зап. В. Борисенко 1988 р. в с. Скибинці на Київщині від Ковтун Ганни.

На Спаса (19 серпня) зустрічається літо з осінню. Цей день і попередній є поминальними днями як вияв вдячності за новий урожай, прохання забезпечити врожайність на наступний рік. На Коростенщині перед Спасом поминають померлих у такий спосіб: варять страву, ставлять на святково прибраний стіл, запалюють свічку, моляться Богу, вечеряють, а потім страву в мисках з ложками ставлять на край печі на ніч, щоб їли *діди* ¹⁵¹.

В окремих селах Поділля ще в 30-х роках ХХ ст. перед Спасом варили поминальну страву – *кутю* – і залишали її на ніч *дідам* ¹⁵².

На Сумщині посвячені в церкві овочі й садовину роздають тут же, біля церкви, бідним людям, щоб помолилися за померлих. Цей звичай до сьогодні побутує на всій території України. А коли сідали вдома обідати на Спаса, то молилися й поминали так: «Царство небесне померлим родителям нашим, великий покой, а живим хай легко згадується, усьому роду по всьому світу» ¹⁵³.

Култ предків простежується й у забороні не їсти до Спаса садовини, особливо тим, у кого вмирали діти, бо буде Господь роздавати всім померлим яблука, а тим, чиї батьки не дотрималися заборони, скаже: «Твоє яблуко з'їли батьки». Поминальною стравою на Спаса є також мед.

Спас – це перше свято повернення літа на осінь. З приходом осені відбувалися поминальні дні, близькі за значенням до провідного весняного тижня. У цей час природа завмирає, урожай зібрано. З думками про щасливі майбутні шлюби, наступний врожай люди за традицією починали великі поминки померлих родичів. Саме на осінь припадає найбільше так званих храмових свят, які є давніми язичницькими поминальними святами. Цікаво, що на Звенигородщині та Канівщині збереглася чи не найдавніша назва храмових свят – *мед*. У всіх поминальних днях мед був обов'язковою ритуальною стравою. Очевидно, тут є певний зв'язок між двома світами, оскільки згідно з народними віруваннями бджола є Божою мушкою ¹⁵⁴.

¹⁵¹ Зап. І. Сурин 1928 р. в с. Редчинці Коростенської округи (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–3 (дод.), од. зб. 315, арк. 315).

¹⁵² Зап. Д. Федорів 1928 р. в с. Колоденка Тульчинської округи (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–3 (дод.), од. зб. 569, арк. 170).

¹⁵³ Зап. Н. Іванущенко 1928 р. в с. Ульянівка Сумської округи (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–3 (дод.), од. зб. 315, арк. 276).

¹⁵⁴ *Іларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу... – С. 74.

Осінні храмові празники під назвами *храм, мед* відбувалися в Шевченковому краю в одних селах на Покрову, в інших – на Параску та інші календарні святці. Надзвичайно цікавими є записи відомої художниці, етнографа Софії Терещенко, яка в 1930-х роках пережила репресії. Її етнографічні матеріали, які використав у своїй праці Агатагел Кримський, дають ключ до розуміння *меду* як найбільшого поминального обрядового дійства, давнього язичницького святилища. На це вказує і його колективний характер. Ось як описано свято: «До того святкування, до “меду”, готуються більше як тиждень <...> За день до “меду” квітчать у хатах, вішають рушники, ріжуть качки, кури, гуси тощо, напікають паляниць, калачів <...> Біля церкви, чи церковного старости, варять мед з хмелем у казанах або горшках: кладуть довгою смугою вогонь і ставлять з двох боків горшки з медом. Раніш позичали в економії такого казана, що в нього входило шістдесят відер і варили два таких казани».

Про поминальний характер *медів* свідчать усі складові елементи святкової трапези, яка відбувалася в кожній хаті. Починали з ламання паляниць (на поминки не ріжуть ножем хліб), частування медом. До кожної страви спершу частували медом і горілкою. Ті, хто брали від господаря чарку, неодмінно приказували: «Дай же, Боже, здоров'я! Нехай вам Бог поверне десятирицею! Щоб ви мали в коморі й гоборі [оборі. – В. Б.], і ваші діти! Прибав, Господи Боже, віка і здоров'я, а приставшим душам царство небесне, щоб їм земля пером була!»¹⁵⁵.

По обіді на *медах* кожному гостю давали калач або паляницю, що теж підкреслює поминальний ритуал дійства. Окрім того, що дуже важливо, на *мед* жінки-мироносиці (ті, що вже припинили дітородну функцію) влаштовують біля церкви колективні поминальні обіди на розстелених долі скатертинах.

Скрізь в Україні поминальні храмові празники за традицією відзначають три дні.

Від Покрови, яка символізувала прихід осені, поминали померлих кожної суботи. Справляли поминальні обіди в хаті, а також носили *мисочки* (три-п'ять паляниць, мед, яблука) до церкви і там відправляли панахиду. Ця традиція збереглася й до ХХІ ст. з певними змінами асортименту принесених продуктів на відправу до церкви. Тепер у рушничок або й поліетиленовий пакет кладуть борошно, ви-

¹⁵⁵ Кримський Аг. Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного... – С. 193–194.

пічку, цукерки, вино, консерви, олію тощо. Колись розносили паляниці, калачі бідним, старим саодиноким людям на селі. Тепер також намагаються щось їстівне роздати людям.

Особливо важливими були три поминальні осінні суботи: Дмитрова (субота після Дмитра – 8 листопада), Кузьми-Дем'янова, (14 листопада) та Михайлова (21 листопада), що випадають на перехідний період від осені до зими. Ця традиція осінніх поминальних субот здебільшого збереглася на Лівобережжі України, тоді як у центральних регіонах повніше збережені весняні проводи, а на Правобережжі – весняні та літні. Щодо осінніх поминань маємо чимало прикладів у традиційній культурі Сумщини, Чернігівщини. Зокрема, на Чернігівщині у Дмитрову суботу поминали померлих *дідів*. До церкви брали по п'ять паляниць, склянку меду і пару яєць, як на Великдень і Трійцю. Поминали й роздавали паляниці старцям та бідним ¹⁵⁶. На Полтавщині та Сумщині відправляли панахиду в церкві, але обов'язково скликали й на поминальний обід до хати.

Таким чином, складається чітка картина поминальних днів у календарній обрядовості українців протягом усього року, переважно в період зміни пір року.

Язичницькі уявлення українців про силу впливу потойбічного світу на долю живих в особливо значимі події знайшли найбільший прояв у традиційному весільному обряді. Відомо, що на Київщині й Поділлі ще на початку ХХ ст. зберігалася традиція в день весілля перед розплітанням коси молодої влаштовувати поминальний обід – парастас у домі молодої й молодого ¹⁵⁷. На Поділлі та в інших регіонах України також зберігався звичай «кликати» на весілля померлих рідних. Для цього молода з друзками ходила на цвинтар і залишала на могилі *калач*, яким запрошувала родичів на весілля.

Найбільш вражаючим обрядодійством на весіллі, пов'язаним з культом пращурів, є «накликання мертвих» під час розподілу головного весільного хліба – *короваю*. Цей звичай у минулому був значно поширений на території України, але вже після 30–40-х років ХХ ст. почав зникати і залишився як реліктові форми острівцями. Надзвичайно цікавим є те, що згаданий звичай локально

¹⁵⁶ Зап. В. Гаврик у с. Лосева Слобода на Чернігівщині у 1928 р. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–3 (дод.), од. зб. 316, арк. 48).

¹⁵⁷ Зап. Г. Танцюра у с. Зятківці на Вінниччині у 1918–1930 рр. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 31-9, од. зб. 19, арк. 19).

зберігся до початку ХХІ ст. Він був зафіксований нами під час експедиції в селі П'ятигори Тетіївського району Київської області в серпні 1990 року, але побутує і нині. Боярин починав роздавати *коровай* і накликати гостей. Першими накликав діда, бабу, сестричок молодого, які померли. Давній ритуал відбувався так природно, що не можна було бодай відчуті відсутність померлої рідні. Староста клав на тарілку шматочок *короваю*, батьки молодого докладали туди цукерок, жовту стрічку, а боярин, беручи таріль до рук, промовляв: «Десь тут є сестричка молодого Надія. Просить молодий і молода, і я прошу на дар Божий, на коровай». Мати молодого забирала той *дар*, клала взамін на таріль подарунок молодим – гроші, виносила його *запорожцям* (тим, що стояли за порогом, на подвір'ї, які прийшли подивитися на весілля, а не були запрошені) і роздавала.

Далі боярин знову накликав: «Десь тут є тітка молоді Ганна й дядько Григорій, просить молода й молодий, і я прошу на дар Божий, на коровай». Тітка Ганна підводилася, брала коровай і хустку, що призначалася їй як весільний дарунок від батьків молоді, а також брала призначене і для свого нині покійного чоловіка Григорія – *коровай* та рушничок. Дякувала, клала на тарілку гроші молодим від себе і від покійного чоловіка. Дарунок для чоловіка відразу віддавала старенькій бабусі, яка сиділа неподалік. Вона брала той шматочок *короваю* і рушничок і казала перехрестившись: «Дякую, Григорію, царство йому небесне, хай легенько дихнеться».

Слід зауважити, що ці *дари* для покійних за традицією відразу віддавали комусь на поминання, переважно старшим людям або дітям і «глядачам» на весіллі, які стояли на подвір'ї (*запорожцям*). Отже, на весіллі всіх кривних родичів, що померли, накликали при роздачі сакрального хліба. Минули століття, а звичай зберігся до початку ХХІ ст. Таким чином, він є унікальною реліквією української культури.

Ця спонтанна і часом не зовсім усвідомлена віра у взаємозв'язок між двома світами лише посилюється.

У народних віруваннях українців також збереглися уявлення, що померлі живуть за горами, за водою, у долині. Водорозділ між двома світами досить часто згадується у фольклорних пам'ятках. У вирішальні, часом критичні моменти (кривда, рекрутство) померлі батьки стають покровителями сиріт, відбувається своєрідне утаємничене спілкування живих з мертвими. Уявлення про посмертне перетворення батьків на птахів досить чітко відбите у

фольклорі. Найпоширенішим у народних сирітських піснях є образ матері-зозулі, яка прилітає «доньку рятувати» або сина, якого «беруть до призову», тобто приходить на допомогу своїм дітям-сиротам. Як приклад:

Ой то ж не зозуля,
То рідная мати.
Прилетіла до прийому
Сина викупляти.
– Ой на тобі пане,
Рубля золотого.
Верни мені додому
Сина молодого ¹⁵⁸.

Цікавою видається згадка про таке перетворення на селезня, що рідше трапляється у фольклорній традиції українців, воно характерніше для тюркських народів. Однак образний сюжет спілкування сироти з родом (через птахів-селезнів), зафіксований на Поліссі, півдні України, заслуговує на осмислення взаємовпливів у міфологічній традиції наших предків. Дослідники слушно зауважують, що «в народному світогляді українців переважали автохтонно-архаїчні уявлення про вічність земного буття людини в різних матеріальних оболонках, про “паралельність” і синхронність світу живих і світу мертвих» ¹⁵⁹.

Ой десь наші падаляне [померлі. – В. Б.]
Живуть за водами.
Вони до нас щовечора пливуть
Селезнями.
– Пливи, пливи, селезню, розганяй
Водою,
Перекажи моєму роду, що я сиротою,
Великою сиротою у світі zostався,
Засватали дівчиноньку, що я
Женихався ¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Зап. Р. Верещега і П. Павлій у с. Гребениківка на Харківщині у 1938 р. від Оксани Дичко, 1918 р. н. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 8-3, од. зб. 236).

¹⁵⁹ *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – Київ, 2000. – С. 233.

¹⁶⁰ Зап. у с. Бобруйки на Чернігівщині (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-2 (дод.), од. зб. 204, арк. 2).

Особливо важлива присутність рідних батьків була при одруженні. Хоч їх формально заміняли хрещенні батьки або найближчі родичі, але весільні сирітські пісні не тільки сповнені неабиякого драматизму, але й указують на тісний взаємозв'язок, спілкування доньки з матір'ю чи батьком, які передчасно залишили цей світ. На тому світі до них доходить звістка про одруження дітей і вони прагнуть ніби допомогти, через діалог дають пораду дитині, кому вона повинна кланятися. На всій території України побутували весільні сирітські пісні, у яких ідеться про те, що шлюб не може відбутися без батьківського благословення. Якщо немає рідних батьків, їх мусить замінити хтось із родини.

Ой прилетіло два голубойкі,
Крикнули над явором;
Ой заплакав князь Йвасейко
Над батеньковим гробом;
– Ой прошу ж я тебе, милий батейку, до себе
На весілейко.
– Ой рад же би я словейко пригадати,
Прилягла мя сира землейка та не могу встати.
– Кому ж ти ся кланяєш,
Коли батька не маєш?
Поклонися чуждому,
Буде ми ся виділо, що свому ¹⁶¹.

Це така неординарна ситуація, що навіть українці-переселенці в Башкирії зберігали ці фольклорні сюжети ще в 1970-х роках, через понад столітню історію перебування в іноетнічному середовищі. Зокрема, там на весіллі співали:

Паходила же Таньочка
Ой по крутій горі.
По крутій горі...
Та гонила же сірі й утята
Ой тихо по воді.
Тихо й по воді...
– Та гиля, гиля жі, сірі й утята,
Ой тихо по воді.
Тихо й по воді...

¹⁶¹ Лозинський Й. І. Українське весілля. – Київ, 1992. – С. 64.

Та прибудь, прибудь, мій батенько,
Ой прибудь же к міні.
Прибудь же к міні,
Та й дай мені жі порадоньки,
Ой бідній сироті.
Бідній сироті...
– Та й кланяйся же, дитя моє,
Чужій чужині.
Ой чужій чужині...
Ой та й кланяйся не раз і не два
Ой чужій чужині.
Чужій чужині...
Та ніхто не дає порадоньки
Ой такой, як ти.

На Півдні України в 1970-х роках вдалося записати сирітську весільну пісню, у якій ідеться про те, що рідні дядько й тітка можуть «дати порадоньку» сироті:

Ой ходила Лариса по тихій горі
Та й зобачила селезенька на тихій воді.
– Прибудь, прибудь, мій батенько,
Дай раду мені.
– Ой кланяйся, дитя моє,
Дядькам і тіткам.
Нехай дають порадоньку,
Як своїм діткам ¹⁶².

Батьківське благословення було запорукою щасливого подружнього життя. Фольклор передає нам особливі емоції осиротілих. Піснею ведеться незримий діалог:

– Прийди, прийди, мій батеньку, нині к мені,
Розчиши ми косу русу, бідній сироті.
– Ой не прийду, моя, доню, я нині к тобі,
Насипали мені на груди сирої землі,
Засипали піском очі, як вдень, так і вночі,
Не стану я, моя доню, тобі до помочи.

¹⁶² Зап. В. Борисенко в с. Камишовате на Донеччині від Катерини Солонської, 1904 р. н., у травні 1975 р. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 452, арк. 21).

Заросла могилочку трава-мурава.
Благослови тебе, Божи, дитино моя ¹⁶³.
(Тернопільщина, кінець XIX ст.)

Найчастіше посередниками між цим світом і потойбічним є птахи. В українській традиції здебільшого зозуля, гуси, соловейко, лебеді, сокіл. У весільній сирітській пісні міститься звертання дівчини-сироти до посланців на «той» світ. А оскільки світи відділені водорозділом, то посередниками бувають селезні, утятя та риби. У цьому зразку риба, яка «плине», виступає в ролі покійної матері.

...Ой сумує моє серце, сумує, сумує,
Що від своєї мамуненьки голосу не чує.
Ой сивая зозуленька, як я тебе прошу,
Принеси мні мамуненьку, най розчешут косу.
Ой ти сивий соколоньку, літаєш світами,
Принеси мні які звіста від рідної мами.
Плине рибка, плине рибка тихою водою.
Мамуненько, моя рідна, розмов ся зі мною.
Широкая криниченька ні перетонути.
Мамуненько моя рідна, трудно ті забути... ¹⁶⁴

Як бачимо, при таких ініціальних діях, як розплітання коси, приготування сакрального хліба – *короваю* необхідне було благословення саме рідних батьків і родини. В українців Підляшшя, якщо молода сирота, то зачинаючи розчиняти *коровай*, жінки сумно співали, а наречена стояла, обернена до образів і плакала.

А в суботу з вечора
Зажурилася Гануля.
– Бідна моя головонька,
Що не всяя родинонька:
Нема мого батенька.
Пошлю сокола,
Пошлю ясного,
Під високее небо,

¹⁶³ Традиційне весілля українців. Унікальні записи кінця XIX – 20–40-х років XX ст. / упоряд., передм. та прим. В. К. Борисенко. – Київ, 2012. – С. 13.

¹⁶⁴ Там само. – С. 17.

Зозуленьку на Вкраїноньку
По родиноньку.
Нема сокола, нема ясного
З під високого неба
Нема батенька до порядоньку.
Тепер мні його треба.
Ни зозуленьки з Україноньки
Нема моєї родиноньки ¹⁶⁵.

Досить цікавий і давній зразок сирітської весільної пісні маємо з Івано-Франківщини. Коли молоду вбирали до шлюбу, перед тим як староста мав виголосити прощу і молода отримає благословення від батьків, сироті співали:

Надлетіли білі гуси я з броду,
– Я встань, рідний дедю, я з гробу,
Та віпровадь свою доньку до шлюбу.
Як у поли зазуличка ни кує,
Так рідного мого деді ніхто не вчує.
– Кому ж ти сі, Ганусичко, кланяєш,
Що ти свого тай дедика ни маєш?
Поклони сі, Ганусичко, чужому,
То так буде приємненько, як свому.
– Я встань, рідний дедю, я с суду,
Тай віпровадь свою доньку до шлюбу.
Прилетіли лебідоньки до мене,
Ой віправе чужі люди без мене ¹⁶⁶.

На Чернігівщини ще на дівич-вечорі співали сирітську пісню молодій, у якої помер хтось із батьків. У пісні ведеться діалог між нареченою і її покійним батьком за посередництвом соловейка.

Ой ходила Марусенька
По крутій горі,
Загледіла сіре утя
На тихій воді.

¹⁶⁵ Там само. – С. 33.

¹⁶⁶ Весіле в Делешеві Городенського пов. // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 15.

– Пливи, пливи, сіре утя,
Тихо по воді,
Прибуди, прибуди, мий батеньку,
Тепер ид міні...
Посила Маруся соловейка
Да до батенька,
Соловейко не долітає,
Вже батенько да промовляє:
– Да за чим соловейку,
Да за чим, маленький,
Із якими
Да пісеньками?
– Із твоєї хати,
Од твого дитяти,
Щоб ти ишов
Порядок дати.
– Не можу я встать
І пораду дать,
Сира земля
На груди налягла...
Лети, лети соловейку,
Та до домоньку,
Скажи, скажи, соловейку,
Моєму дитяті,
Нехай її ізрядять
Як панську дитину,
Посадять,
Як сиротовину ¹⁶⁷.

У літературі відомий факт, що в українській міфології слово *ви-рїй* тлумачиться як певна тепла далека країна, куди відлітають душі померлих і де перебувають душі ще ненароджених дітей. Посередниками між земним життям і вирієм є птахи, які щорічно навесні повертаються з вирію і туди ж відлітають восени. Підтвердження цим уявленням знаходимо знову ж таки у весільній сирітській пісні, зафіксованій від українців-переселенців з Холмщини (за акцією Буг – Дніпро у 1944–1945 роках).

¹⁶⁷ Там само. – С. 88.

Кувала зозуля,
З вирію летючи,
Плакала Маруся,
Від батенька йдучи.
Сонце ся купає,
Марися втопає,
Втопає, втопає,
Батька благає:
– Батеньку рідненький,
Подай мі рученьку,
Подай мені обі,
Візьми мене к собі.
Батенько не чує,
Матінка не чує,
Важко сиротині
Буде на чужині¹⁶⁸.

Міфологічні мотиви відбито і в жнивній пісні, що також викликає неабиякий інтерес. Тут маємо уявлення й вірування народу про місце перебування родичів «за трьома бистрими ріками» і «за трьома крутими горами», у них є глибока ідея заступництва, опікунства про долю живих «моїх діток приголубила», духовність і високо поетичні образи.

Ой я житечко жну та жну,
Ой я матінки жду та жду.
Ой я житечка та й нажалася,
Ой я ж матінки ні дождалася.
Ще сонце не заходило,
А до мене щось приходило,
Приходила моя матінка
Вона в мене та й не снідала,
Тільки мене перевідала,
Вона в мене та й не полуднувала,
Моїх діток приголубила,
Вона в мене й не вечеряла
Тільки мене попечалила.
Устану я рано в п'ятінку

¹⁶⁸ Зап. В. Борисенко в м. Сокалі на Львівщині у 1995 р. від Анісії Петришин, 1938 р. н. (народилася у с. Верешин Грубешівського повіту, нині – Польща).

Проведу я свою матінку
За три гори та й крутії
За три річки за бистрії
Куди й сонце не доходило
Куди хмарок не догонило ¹⁶⁹.

Про перетворення померлих на різні види рослин також збереглося чимало свідчень у фольклорно-етнографічних записах попередніх століть. Зокрема, на Буковині в голосінні плакальниці від імені матері чуємо:

Да де тебе синку, вижидати,
Ци в городі на василечку,
Ци на гробі на барвінку,
Ци у лісі на березі,
Бо скрізь буде проливати
За тобов дрібненькі сльози ¹⁷⁰.

Побутували вірування про те, як за допомогою ворожінь свекруха перетворила невістку на тополю, що найбільше збереглися в жанрі балади, і мають аналогії в інших слов'янських народів.

Щодо материнської опіки над сиротами збережено багато фольклорних свідчень, зокрема про те, як мати вночі приходить до своїх дітей і робить усю домашню роботу: умиває й розчісує дітей, переодяг, готує їм їсти, годує немовля, коли жінка померла від пологів. Померлий батько приходить колисати дитину, робить усіляку роботу по дому ¹⁷¹.

Діти-сироти, за уявленнями людей, перебували під Божою опікою. Крім того, посередниками між двома світами можуть бути і янголи. Зокрема, у сирітській пісні, записаній у 1930-х роках на Полтавщині, знаходимо й такий сюжет:

¹⁶⁹ Зап. Матвієнко у с. Калита на Київщині у 1927 р. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-2 (дод.), од. зб. 149, арк. 6).

¹⁷⁰ Кузеля З. Посижені і забави при мерці в українському похороннім обряді // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1915. – Т. 122. – С. 155.

¹⁷¹ Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000. – С. 213; Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1992. – С. 399.

Летіла зозуля
Попід небесами,
Плакала сирітка
Трьома голосами.
Обізвався ангол
З високого неба
Та й пита сирітки,
Чого їй треба.
Та й пита сирітки,
Чого їй треба:
Чи царства, чи панства,
Чи може багатства?
– Ой не треба царства,
Не треба багатства,
Треба мені неньку
Хоч на неділеньку¹⁷².

У сирітських піснях відбито не лише глибокі страждання сиріт, а й уявлення про таємничий зв'язок осиротілих зі своїми батьками. Прикладом може слугувати сирітська пісня «Ой летіли журавлі», яка трапляється в кількох локальних варіантах. Покійна мати заступається за своїх сиротят і «дорікає» колишньому чоловікові.

Ймились діти за ручки
Та й подалися в улички.
Та й приходять до гробу:
– Ідіть, мамко, додому.
– Ідіть, діти, додому,
А я прийду потому...
Твої діти в перинах,
Сиротята на трісках.
Нащо мужу, діти б'єш
Та й їм їсти не даєш?¹⁷³

Ще одним цікавим міфологічним персонажем у зв'язку між двома світами є курка. Відомо, що символіка цього птаха фігурує в ба-

¹⁷² Зап. П. Критинка на Полтавщині у 1936 р. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 8-4, од. зб. 367, арк. 8).

¹⁷³ Наймитські та заробітчанські пісні. – Київ, 1975. – С. 230.

гатьох родинних обрядах, зокрема у весільному. Однак залишається не до кінця з'ясованою її функція в поховальному обряді. На досить значній території західних районів Одещини, Буковини та південно-західних районів Вінниччини побутував звичай, коли в поховальній процесії несли курку, яку перед опусканням домовини в яму передавали через труну, «щоби відгrabала мерцєви дорогу на той світ»¹⁷⁴. Ще одна мотивація звичаю з Буковини: «А на цвинтар несуть курку і дають через гріб бідному, щоби так легко душа полетіла»¹⁷⁵. Відомий дослідник традиційної культури Буковини Георгій Кожолянюк також підтверджує побутування цього звичаю: «У кінці ХІХ ст. існував давній звичай, який є відлунням дохристиянських тваринних жертвоприношень предкам, дарувати гробокопачам через могилу живу курку»¹⁷⁶. Подібний звичай спостерігав і сучасний дослідник В. Кушнір у с. Гвоздовка Любашівського району Одеської області.

В етнографічній літературі звичай нести на цвинтар живу курку досліджений недостатньо. Невідомий автор наприкінці ХІХ ст., описуючи історію та побут села Велика Косниця на пограниччі України й Молдови, звертає увагу на те, що тут місцева, українська (малоросійська) у своїй основі, культура, на його думку, має значний вплив молдавського, власне турецько-румунського елементу¹⁷⁷. Він також зазначає, що покійника везуть на санях волами, перед якими при виїзді з двору стелять шматок полотна (дорогу), і тоді господиня виносить із хати *калач* із запаленою свічкою, живу курку і дарує комусь із родичів¹⁷⁸.

Ще одне цікаве свідчення про звичаї з використанням курки в поховальному обряді та його трансформацію нам вдалося записати в знаному селі Буша Ямпільського району на Вінниччині. Ось як розповідає про звичай місцева жителька Лариса Мілетіївна Данилюк: «Ще до початку 1970-х років, як хоронили покійника, то перед домовиною несли хрест, образ (ікону) і живу курку, замотану у хустину. Як помер чоловік, то й курочку несе чоловік, а як жінка – то жінка несе. Люди вірять, що курка порпає [прогортає. – В. Б.] дорогу

¹⁷⁴ Кузеля З. Посижіне і забави при мерци в українському похороннім обряді... – Т. 122. – С. 158.

¹⁷⁵ Там само. – С. 160.

¹⁷⁶ Кожолянюк Г. Етнографія Буковини... – Т. 2. – С. 357.

¹⁷⁷ Побережжє Подолии. Историко-культурный очерк с. Великой Косницы. (без даты и года). – ІР НБУВ, ф. 1, спр. 1219, арк. 1.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 9.

мерцеві на той світ. Тримують її на цвинтарі, доки не похоронять, а потім той, що ніс, забирає її додому. Вона несеться і її тримають в господарстві, а як настане час зарізати, то обов'язково треба Богу помолитися. Тепер курку неносять, лиш попереду так само йде чоловік або жінка, перев'язані рушником або хусткою і кажуть, “що то йде курка”. А після поминального обіду дають живу курку тій особі, що йшла перев'язана попереду домовини»¹⁷⁹. Отже, як бачимо, звичай зазнав деяких змін, але традиція стійко зберігається в селах частково Ямпільського, Могилів-Подільського районів на Вінниччині та в окремих районах Одещини. Робити припущення про значення живої курки в поховальному обряді складно і, мабуть, не повним буде трактування її як жертвоприношення¹⁸⁰, бо збереглося вірування про її роль «прогортати дорогу на той світ». Тут можна вести мову і про її посередництво між двома світами.

До таких обрядів належить і звичай обкурювати могилу зранку наступного дня після поховання, який побутував у цьому регіоні. Його можна порівняти з традицією носити «снідати» померлому на другий день, який має широке побутування в Україні. На півдні Вінниччини та в західній частині Одещини обряд обкурювання могили відбувався так. Збиралися найближчі родичі померлого, надщербували цілий горщик, клали в нього кору, свічку, усе, що могло тліти, і йшли на цвинтар. Ставали біля могили в ногах покійного. Найрідніший до небіжчика запалював кору, трухлю і починав обкурювати. Перехрестившись, спочатку торкався горщиком могили в ногах і рухався за сонцем, торкаючись могили ще тричі: двічі в ногах і один раз в головах. Робив обкурювання тричі й передавав наступному родичеві, який також тричі обходив могилу. Після цього горщик перевертали і залишали на могилі. Таким чином, нібито «запечатували» могилу. (Відомо, що існує церковний обряд запечатування могили). Поминали тут же біля могили тим, що готували на похорон¹⁸¹. Такий звичай обкурювання і сьогодні побутує в Ямпільському районі на Вінниччині.

Ще одне цікаве спостереження, пов'язане з вірою в силу померлих родичів, записано нами в с. Буші від Лариси Данилюк (у селі її

¹⁷⁹ Зап. В. Борисенко в с. Буша на Вінниччині від Данилюк Лариси, 1928 р. н., у червні 2013 р.

¹⁸⁰ Оनाцький Є. Українська мала енциклопедія... – С. 797.

¹⁸¹ Зап. В. Г. Кушнір у с. Олександрівка на Одещині у 2013 р. від Наталії Стратонівни Кушнір, 1926 р. н.

звуть баба Леся) та від інших інформаторів. Кажуть, «якщо чоловік чи жінка не лукаві [тобто добрі й справедливі. – Б. В], то після їх відходу за вічну межу у господарстві буде все примножуватися, щастя буде у родині, а як лукавий помре, то все за собою забере. У господарстві все переведеться і худоба, і люди»¹⁸².

Не менш цікавим посередником між двома світами є сич (пугач, сова). Відомо, що в уявленнях українців саме цей птах своїм криком уночі віщував наближення смерті. У народі вірили, що це хтось із покійників хоче забрати на «той» світ когось зі своїх кривних. Цікаво, що весільний обряд вважали особливим етапом переходу в інший статус, де людина має «померти» в дівочтві чи парубочтві та народитися в одруженому стані. Цей «перехід» освячувався спеціальним обрядовим печивом у вигляді птаха – *сова, пугач*, що найбільше збереглося в слобожанському підваріанті весілля¹⁸³. Очевидно, маємо справу з дуже архаїчним міфологічним мисленням, яке в давнину було притаманне багатьом народам. Зокрема, учені наводять приклад, що в гірських районах майя володарями підземного світу були 12 богів, посланцями у яких були чотири сови»¹⁸⁴.

Найчастіше «спілкування» живих з померлими родичами відбувається у снах. Покійні сняться часто, якщо їх не поминають. Нині простежується виразний вплив християнської релігії на тлумачення «ходіння померлих». Якщо «докучають» у снах, то треба за них щодня молитися й роздати милостиню.

Якщо уві сні покійні родичі просять їсти, це недобра ознака для родини. Треба обов'язково роздати милостиню. Часто сняться, що покійникам тісно взуття, що їм холодно, тоді також слід вжити певних заходів. З усної розповіді: «Буває так, що чоловік помер і у нього була дуже хороша шапка, то не поклали йому теї шапки. Сниться він родині: “Чого ви не поклали мені тої шапки? Передайте мені її слующим мерцьом”. І поклали наступному мерцьові тую шапку і вже він приснився, що получив там тую шапку»¹⁸⁵.

Як виявилось, останнім часом таке трансформоване явище є надто поширеним у сучасній сільській і міській культурі. Речі, які у снах

¹⁸² Зап. В. Борисенко в с. Буша на Вінниччині від Данилюк Лариси, 1928 р. н., у червні 2013 р.

¹⁸³ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні... – Київ, Наукова думка, 1988. – С. 46, 108.

¹⁸⁴ Галич М. История доколумбовых цивилизаций. – Москва, 1990. – С. 173.

¹⁸⁵ Зап. В. Борисенко в с. Хижинці на Вінниччині від Ганни Бойко, 1923 р. н., у квітні 2013 р.

попросить покійний родич, кладуть у домовину іншого покійника і в такий спосіб «передають». Трапляються випадки, коли ховають у літньому одязі і не кладуть щось із теплих речей, тоді сниться, що там холодно, то треба покласти ці речі в домовину іншому покійнику.

Оскільки повсюдно побутує давня віра в те, «що хто умре, то іде під землю, там є другий світ; ті, що умирають, то вони там живуть усі»¹⁸⁶, то померлому кладуть у труну необхідні та улюблені за життя речі. Цей звичай відомий з численних археологічних розвідок. У традиційній культурі кінця XIX – початку XX ст. існував більш-менш стабільний перелік речей, які клали в домовину. Серед них – головний убір, гроші, пояс, часом горілка, лялька, для неодружених – гарбузове насіння як символ плідності для померлого на тому світі¹⁸⁷.

У 30–60-х роках XX ст. звичай покладання речей у домовину під впливом різноманітних чинників згасав і майже не практикувався. Проте з кінця 1960-х років почав відроджуватися. У сучасній культурі відбулася його значна трансформація, нині перелік необхідних на тому світі речей постійно доповнюється. Померлим дітям кладуть одяг, іграшки, музикантам – їхні музичні інструменти. Хоча варто зауважити, що сільських скрипалів і раніше ховали зі скрипкою. На Новий рік або на Різдво на цвинтарі встановлюють прикрашену ялинку. Тепер у домовину кладуть улюблений одяг, мобільні телефони, заведені наручні годинники, вінчальні обручки, косметику, гребінці, носові хусточки, парфуми, ручку, блокнот та інші речі покійного. Виникає і оновлена мотивація. На селі повсюдно почали взувати померлих не в туфлі або черевики, а в кімнатні «легенькі» капці, «щоб там не тяжко було ходити», «щоб ноги не боліли» тощо.

Фольклорно-етнографічні матеріали виразно засвідчують стійкість традиції шанування культу предків в Україні, багату палітру уявлень про взаємозв'язок двох світів, глибоку духовність народу. Протягом складного XX ст. відбулися помітні трансформації в поглядах людей на потойбічний світ, але дивовижно, що окремі вірування не лише не зникають під впливом освіченості, технічного прогресу, але й мають стійкий характер щодо сучасного побутування. Вийшли з ужитку багаті на міфологічне мислення сирітські обрядові пісні, змінилося ставлення до окремих зовнішніх атрибутів

¹⁸⁶ Волошинський Ів. Похоронні звичаї і голосіння в Городенщині... – С. 201.

¹⁸⁷ Kolberg O. Chelmskie. – Kraków, 1890. – Т. 33. – S. 185.

поховального обряду. Проте зберігаються (з деякими новаціями) основні ритуальні страви при поминанні померлих, обрядовий хліб – *книш* та *калач*. Стійкі вірування про необхідність забезпечити покійних необхідними та улюбленими речами. Майже на всій території України побутують вірування, що можна передати речі померлому родичеві через іншого покійника. Поминання померлих на Проводи набуло характеру масового поклоніння живих могилам своїх пращурів у селах і містах, і ця давня традиція має глибоке моральне значення.

Отже, наші уявлення про «той» світ і перебування там померлих родичів ще й на початку XXI ст. зберігають тривкість давньої традиції з певною оновленою мотивацією.

ПІСЛЯМОВА

На початку ХХІ ст. у світі помітні дві основні тенденції: перша – інтеграція до світової культури, глобалізація не лише в технічних галузях, але й у культурі та побуті; друга – певна консервація побутових і культурних цінностей, посилення уваги до засобів збереження національної ідентичності. Зрозуміло, що кожній людині не хочеться загубитися як індивідууму в глобалізованому світі. Однак існує певний універсальний код культури народів світу, коли люди, незалежно від національної належності, відзначають основні події у своєму житті та в сім'ї. Сімейна обрядовість, безумовно, має безліч відмінностей, але існують і спільні риси в символіці, атрибутиці, загальнолюдських цінностях. Заможні люди часто вдаються до великої розкоші в оформленні сімейних урочистостей. Помітний синдром наслідування, бажання дотягнутися до сильних світу. Можна простежити і в українців таке уявлення, «щоб не гірше як у людей», «щоб так, як у людей», «щоб обов'язково лімузин на весілля» тощо.

Сімейна обрядовість українців протягом ХХ ст. зазнала багато змін, заборон. За радянської влади не можна було (особливо – «партійним») хрестити дітей у церкві, вінчатися, відспівувати покійника зі священником, навіть заборонялося мати в приватній оселі на стінах ікони. Проте сила народних традицій полягає в їхній гнучкості, умінні адаптуватися й відроджуватися за сприятливих умов. Найважливіше для людини на підсвідомому рівні стає вічним. Серед таких елементів – використання хліба в усіх сімейних обрядах.

Розвиток сімейної обрядовості свідчить, що на початку ХХІ ст. у звичайній культурі українців повністю зберігся інститут кумівства, деякі елементи, що колись пов'язувалися з бабою-повитухою, перейшли до пологового будинку (подяка акушерам тощо), відновилося церковне хрещення дітей. У ньому помітні такі новації, як виготовлення на замовлення розкішного крижма з вишивкою, ініціалами дитини тощо. Змінилися якісно й кількісно подарунки для немов-

ляти, матері та кумів. Водночас зменшилося використання атрибутики та обрядової їжі на хрестинах (застосування *квітки* і *калача* на гостині та приготування *бабиної каші*). Часто традиційні страви замінюють сучасними кондитерськими виробами. Хоча це явище має частковий характер, оскільки подекуди в сільській місцевості ще дотримуються давніх традицій.

На всій території України, починаючи з 1980-х років (подекуди й дещо раніше), зник звичай весільних спостерігачів на подвір'ї молодих, тобто наявність незапрошених гостей, які теж брали участь у весіллі, танцювали, але їх не пригощали за столом. Колись велелюдність на весіллях була доброю ознакою, своєрідним громадським схваленням шлюбу. Тепер на весілля йдуть лише запрошені гості, крім того, вони завчасно мають повідомити про свою присутність, бо «плата в ресторані від місця». Звісно, відбулося скорочення весільних церемоній у часі. Відійшов у минуле спосіб особистого запрошення родичів на весілля молодими чи батьками, тепер використовують спеціальні листівки-запрошення, у 1970-х роках їх виготовляли фотографі з фото наречених. Не практикують тепер класичний дівч-вечір, що символізував відокремлення наречених від несім'яної молоді. Однак набувають популярності (переважно в містах) так звані *дівчишники* та *мальчишники*, тобто проводи холостяцького життя окремо в компаніях дівчат і хлопців. Хоч це явище має нібито інтернаціональний характер, але варто зазначити, що в давні часи саме так і відбувалося це обрядове прощання з дівуванням та парубкуванням в українців. Основний день весілля припадає тепер на суботу (колись – на неділю). Це пов'язано з уведенням двох вихідних днів. Змінилося й місце проведення весілля. Нині дуже рідко святкують удома. Дедалі частіше справляють весілля в ресторанах, спеціальних весільних залах, кафе не лише в містах, але у багатьох селах. Це зужує можливість застосування народних традицій, бо тут діє сценарій найманого розпорядника – тамади. Серед них є чимало таких, які намагаються, окрім конкурсів, використовувати дещо з народних традицій. Стабільними елементами залишаються зустріч молодих батьками з хлібом чи короваєм, привітання родичів, розподіл короваю, пов'язування молодої хусткою. Набув поширення західний елемент кидання нареченою весільного букета в натовп неодружених дівчат та (частково) кидання молодим пов'язки з ноги нареченої хлопцям.

Вражає зміна музичного і пісенного супроводу весілля. У 1950–1960-х роках обов'язковим на весіллі був духовий оркестр. Потім

популярними стали записи з динаміків, а тепер – музичні колективи, які працюють над спеціальним весільним репертуаром. Спільним для них є те, що всі вони, незалежно від міста й села, сходу і заходу, грають «Чоботи» та «Горіла сосна, палала». Відмінності полягають у тому, що на заході й у центрі України чимало виконують ще українських пісень, тоді як на сході переважає російська попса, але з українських пісень часто виконують «Ти ж мене підманула». Обрядовий пісенний супровід весільних церемоній ще частково побутує на Поліссі, Волині, Поділлі, у Карпатах (переважно в селах), а в містах прихильники народних традицій наймають фольклорні гурти або просто співаків – знавців весільної пісні. Це характерно також для Одещини, Кіровоградщини, Херсонщини, Дніпропетровщини, частково Харківщини, Донецчини та Луганщини. Це не є масовим явищем, але бажаючих відсвяткувати весілля за народним класичним сценарієм не меншає.

Найстійкішим символом весільного обряду залишається хліб – *калач, дивень, коровай*. Вплив інших культур на сучасне весілля досить помітний. Зокрема, розрізання нареченими весільного торта сьогодні можна простежити не лише в Україні, але й у багатьох інших країнах світу.

Різні народи світу виробили власні звичаї при похованні близьких людей і погляди на їх поминання та вшанування. У звичаєвості українців зберігаються як давні традиції, так і нові елементи при виконанні обряду поховання померлого. Набули своєрідного відновлення звичаї вшанування родичів під час так званих *проводів, гробків*. У ці дні родина збирається біля могил, навіть якщо доводиться приїжджати за сотні кілометрів.

У сімейному колі тепер відзначають багато подій, зокрема й не характерних для традиційної культури, – день народження членів сім'ї, отримання дипломів, нагород, календарні свята тощо. З'явилося чимало нових компонентів свят, як позитивних, так і спрощених, часом – вульгаризованих. Загалом, у сімейній обрядовості українців зберігаються традиції єднання роду, духовність нації, етика і мораль, естетичні та мистецькі цінності, виховання етнічної ідентичності.

Для нотаток

ІНФОРМЕ

Для нотаток

ІНФОРМЕ

Наукове видання

ВАЛЕНТИНА КИРИЛІВНА БОРИСЕНКО

**СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ**

Редактор-координатор: *О. Щербак*
Комп'ютерна верстка: *О. Михолат, М. Голень*
Обробка ілюстрацій: *Л. Настенко, М. Голень*
Редактор: *Н. Джумаєва*
Комп'ютерний набір автора

Підписано до друку 19.05.2016. Формат 60×84/16
Умов. друк. арк. 19,53 Обл.-вид. арк. 21,84

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4